

84(2Рье з Кара) 6-4 Кара : 5481

Хапчаланы Маммет

X20

4

җашаучма разыма

Хапчаланы Маммет

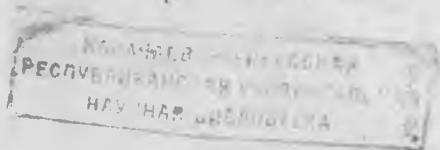
қжашацма разыма

**ХАПАРЛА
ОЧЕРКЛЕ
ЧАМ ХАПАРЛА**

**Къарачай-Черкес китаб басма
Черкесск, 1995**

Китабны художник *Н. К. Кушхов* джарашдыргъанды

Кара: 5481

X 4702280100—3
9 П1 (03)—95 3—95

ISBN 5—7289—0059—3

© Къарачай-Черкес республика
китаб басма, 1995

ХАПАРЛА

Мазанны хапары

Мазанны джылы сексенден атлагъанлыкъгъа, алкъын тириди. Элде не тюрлю оноугъа да къошулгъанлай, ара мюлкге да къолундан келгенича болушханлай турады.

Дунияда, къралыбызда не хапарла, жангылыкъла болгъанларын билирге эмда алагъа кесича багъа берирге бек сюеди.

Ёмюрледен бери баргъан джолундан бурулмай, темир кирик сослан къаялагъа кесин ура, кёмюклениб, дагъыда баш энгишге гузабалаб баргъан Къобанны аллы тыйыллыкъды, аны чокъракъ сууу крайыбызны къургъакъ тюзлерине жангы канал бла барлыкъды деген хапар кёб джерге джайылгъанды. Бу хапаргъа Мазан бек эс ийибди. Къобанны аллын тыйыб, адам ишлеген жангы джол бла башха джары буруб джибермеклик адам ийнанмазча затды, алай а бу ёмюрде, айгъа, джулдузлагъа адамны къолу джете тургъан заманда, ийнанмай да не этгин деб, Мазан кеси-кеси бла кёб сёлешеди.

Мазанны гитче джашы Мекер юйдегиси бла Тёбен станседе джашайды. Кеси да шофёрду. Къартла не эте тура эселе да деб, ол хар ыйых кюн сайын дегенча элге келиученди.

Мекер юйге кириб, тынчылыкъ-эсенлик соргъанлай огъунакъ, Мазан джашын къатына олтуртуб, Къобанны, каналны юсунден сорууланы бир-бири ызындан бериб тебрейди. Мекер, уллу самосвал машинаны джюрюте, каналны кеси къолу бла ишлеб баргъаны себебли, сууну аллы къалай тыйыллыгъын, каналны узунлугъу, кенглиги, теренлиги къаллай бир боллугъун, бу ишни тындыра, къаллай алапат ишчиле, техника кюрешгенин атасына джарашдырыб айтады...

Мазан бу кюнню бек ашыгъыб сакълай эди. Бю-

гюн Къобанны аллы тыйылыб, ол адам кючге бой салыб, джангы канал бла тебрерикди. Джюз километрге джууукъ узакълыкъдан иш этиб, Мазанны бери келгени да аны ючюндю.

Къобан баргъан ёзенни бир джанындан бирси джанына дери сууну аллын тыйгъан уллу дамба, башында къызыл байракълары апрель айны джылы джелчигинде чайкъала, сейирлигинден адам кёзюн алалмазча ишленнген плотина, учу-кыйыры болмагъанча джангы тенгиз — была барысы да бир тюрю сөзимле бериб, Мазан, бир джерде тохтаялмай, ары-бери барады.

Къобанны аллы тыйыллыгына къараргъа келген адамладан төгөрек тоб-толуду. Боюнларында къызыл галстуклары дуу джанган пионерле да саф-саф болуб тизилгендиле.

Тойну, оюну, алгъышлау сөзлени, джыйылгъанланы чексиз къууанчларыны учу-кыйыры джокъду. Мазан халкъны бир кыйырына чыгыб, аязчыкъда билинир-билимез чайкъала тургъан суугъа иги кесекни къараб туруб, сора палтосуну этеклерин джыйыб, ташны юсюне олтурду. Гулоч таягына башын салыб, сагъышха кетиб, ким билсин, къаллай бир турлукъ болур эди, бир заманда мынга джууукълашыб келген аякъ тауушланы эшитмесе, башын ёрге тутуб къарагъанында, юч пионерни эсledi. Ала аны къатына келиб, саламлашдыла, сора ичлеринден бири:

— Акка, сиз нек мыдахсыз? Кесигиз да адамланы бир кыйырына чыгыб олтургъансыз, — деди.

Мазан, сабийледен мыдах тюсюнюн джашыра. хурджунундан къол джаулугъун чыгъарыб, башын бир джанына тутта:

— Кесим алай бош олтургъанма, балаларым, — деди.

Юч джашчыкъ да, Мазан ол кеси айтханча алай бош олтурмагъанын эслеб, бир-бирлерине джити къарадыла. Ол эм алгъа сөлөшгөн джашчыкъ, ауазын алгындан да акъырын этиб:

— Сизни бир затха джюрегигиз кыйналгъанды, биз болушурукъ зат бар эсе, айтыгъыз, — деб тиледи.

Къарт джашчыкълагъа джити къараб:

— Мен сизге не айтайым, хапарым ма бу Къобан сууну юсюнденди, ол узунду, — деди.

Джашчыкъ, нёгерлеринден болушлукъ излегенча, алагъа да къараб, айтды:

— Айтыгъыз акка, хапарыгъызгъа тынгылайыкъ.

Ол бирси джашчыкъла да анга къошулуб тиледиле. Сора Мазанны тегерегине отузгъа джууукъ сабий джыйылыб олтургъандыла.

— Да, джанларым, мен сизге айтайым деген хапар мындан бир джетмиш джылны алгъа, бу Къобан сууну юсюнде болгъан затны юсюнденди. Эртде ауушханы себебли, атам харибни мен таныгъан да этмей эдим. Анам, менден он джылгъа джууукъну уллу эгечим Ариуджан, мен — ючюбюз гитче топракъбаш ючюгюбюзде джашай эдик. Аллыбызда не тууар, не ууакъ аякълы болуб джугъубуз джокъ эди. Анамы кече-кюн да тохтамай кюрешген къол къыйыны бизни къарныбызгъа, ючюбюзге да джете эди. Ариуджан сау элибизде аныча болмаз дегенча бек ариу, кеси да анамча, хар неге да къолу таб джарашхан, ишни суйген къыз эди. Мен кесим да ол кёзюде тийрени бузоуларын кюте эдим.

Бир кюн ингирде юйге келгенимде, элибизде эм бай Муссабийни туугъан къарнашы Иссабий, дагъыда эки нёгери, сора бизге атамдан джууукъ джетген Махти — тёртюсю анамы ортагъа алыб, селеше тура эдиле. Бу адамла, мен билиб, эндиге дери бизни арбазгъа кирмегендиле, сора бюгюн не иш бла келгендиле экен деб, сагъышлы болдум.

Кёб турмай:

— Да, Халимат, бизге тамблагъа не огъай, не ходеб, джууаб керекди, сокъранмазса, — деб, Иссабий эм алгъа, аны ызындан да ол бирлери атларына миниб кетдиле.

Быланы нек келгенлерини тюзюн билмесем да, аллай бош келмегенлерин джюрегим сезиб, ызларындан тишлерими къысыб, бир кесек къараб туруб, сора эрлай анама джетдим. Мен анама ауузуму ача тебрегенлей, гитче отоучукъдан Ариуджан, эки кёзю да къызарыб, джыламсыраб чыкъды. Атлыла не ючюн келгенлерин энди анама сормагъанлай да ангыладым. Ариуджан селешгинчи огъунакъ анам:

— Эй джалгъан дуня, не къыйынлыкъ кёргюзт-мединг бизге, — деб эшикке чыгыб кетди.

Мен, кесими сабий акъылыма кёре, Ариуджаннга

кѣл этерге умут этдим, алай а ол андан да бек бузулуп, мени кесине къаты кысыб, кѣз джыламукъларын бетиме ышыды. Ол кече юйюбюзде кѣз кысхан болмагъан эди.

Эртденбла, адетимча, хызенчигиме бишген гардош-чукъла бла бла нартюх къатыкчыкыны салыб, бузоуланы сюрюб кетдим.

Ингирде къайтыб келгенимде, арбазыбызда тийреде джарлыладан тогъуз-он адам. Махти да аланы ортасында къоллары бла хауагъа узала, бир затла сѣлеше тура эди. Мени къайгъылы киши да болмады. Сѣлешгенлеге эс ийиб тынгыладым. Ариуджанны джылы эллиден атлагъан Муссабийге — ауруб тургъан къатыныны юсуне экинчиге алыб кетгендиле. Ол джылаб, эшикге къадалыб, чыгъаргъа унамагъанды. Сора зор бла алыб кетериклерин ангылаб, кеси барыб, арбагъа олтуруб къалгъанды. Анам хариб да бу ишни унамагъанды. Алай а Махти атамы эт джууугъума деб, ортагъа кириб, Ариуджанны зор бла ашыртханды. Бу артыкълыкыны хоншу-тийре да кѣлтюралмагъанды, алай а кишини былай деб этер мадары да болмагъанды...

Мазан хапарыны былайына джетгенинде, терен ахсыныб:

— Насыблы заманны насыблы балаларысыз сиз, — деб бир кесек тынгылаб, хапарын андан ары башлады.

— Экинчи кюн кече неках этебиз деб, афенди бла бирге Муссабий да отоугъа киргендиле. Ариуджан не аманнга, не игиге тынгыламай, башын ёрге да кѣлтюрмей, аланы экисин да къатына къоймагъанды. Сора, чырт айтханларын этдиралмагъанларында, афенди кетиб, Муссабий кеси къалгъанды. Эртденбла танг атыб, джарыкъ болгъанында да, отоуну эшиги ачылмагъанды. Сора Муссабийни адамлары, къайгъылы болуб, тегерекке къараб тебregenдиле.

Къарасала, юйню арт терезесини кѣзю, сыныб, Муссабий да орнунда къанына боялыб сойланыб джата, Ариуджан да — джокъ. Эй, джанларым, ол кюн алайда болгъан къаугъаны адамгъа сѣз бла айтыб ангылатмакълыкъ кыйынды. Ариуджан джарлыны излеб кирмеген юйлери, баулары, къарамагъан урулары, чунгурлары къалмады. Не кюрешдиле эселе да,

аны чырт табалмадыла. Ингир ала бир беш-алты адам болуб, бизге экинчи кере келиб:

— Къызынгы не этген эсенг да, сен этгенсе, таб,— деб, бири анама къамчисин кѣргюзтгенлей, олсагъатдан неми да унутуб, чалманны тюбюнден бир таш алыб, аманны къуя, аны таба джюздюрдюм. Тийгени бла къалгъанын эсегинчи, тюз башыма тийген эки-юч къамчи мени терк огъунакъ сойландырды.

Мен къаллай бирден эс джыйгъанымы билмейме. Бир заманда, терен джукъудан уянганча болуб, кѣзлерими ачыб, тѣгерекге къарадым. Менича, анам харибни да башы байланыб, кеси да орунда, къатында да от хоншубуз бир къатын, узун арыкъ къоллары бла ичиргини аякълары таба тарта, олтура эди. Мени къымылдагъанымы эшитгенлей:

— Оу, хариб, — деб мени таба айланды. Джазыкъ анам ах, ох эте, экинчи кюн аякъ юсюнде болду.

Ариуджанны къайгъысы анамы къой, мени да ахырыма джетдиргенди. Къайры кетди, не болду, ёлдюмю, къалдымы, чыртда хапарыбыз болмай, ортадан беш кюн кетди.

Бизден тѣрт-беш къычырымны тѣбенирек Къобанны тюз бойнунда гитче элчик бар эди. Суу алайда джайылыб, ортасын айрымкан этиб, дагъыда бир кесекден бир-бирине къошулуб, баш энишге саркъады.

Алтынчы кюн ма ол элчикден бир джаш адам ат бла бизни тийреге келиб, айрымканны бир къыйырында ёлюк барды. Ким болгъанын алкъын билмейбиз, деб хапарны билдириб, кетиб къалды.

Анам хариб алда, аны ызындан мен, бизни ызыбыздан да джети сегиз хоншу адам болуб, ол элчик таба чабханлай тебрedik. Биз да алайгъа джетерге, сууну къыйырына талай адам да джыйылыб, уллу къара ат бла джылы адам ортасына джетген бир киши, сууну энишге сала, аты бла айрымканнга ётдю. Бу джанындан къараб, ёлюкню эркиши не тиширыу болгъанын айырмакълыкъ къыйын эди. Ол адам эрлай атындан тюшюб, ёлюкню къатына барыб, энишге ийилди. Дагъыда ёрге туруб, бери айланыб, къолу бла да кѣргюзте, не эсе да бир зат айта къычырды, алай а къутургъан сууну тауушу аз да джукъ эшитирмедди. Ол адам, тѣгерекке къарай, сора ёлюкню ёрге кѣлтюрдю.

Ариуджан!!! Кесин ёрге кёлтюргенликге, табанына джетиучю узун къара чачы энишге тюшдю. Тобукъларын энгишге ийиб, онг кёлу бла чачын кёкюрегине салыб, ол киши атыны къатына келди. Джарлы анамы таралыуу, къычырыгы, ёлюкню аллына таб салалмай кюрешген атлыны болуму мени тамам да онгуз этген эдиле.

Бир заманда атлы ёлюкню аллына алыб, сол кёлу бла аны, онг кёлу бла да джюгенни къысха тутуб, суу таба айланды. Анам кесин сугъа эки-юч кере да урду, алай а адамла тутуб, джибермей эдиле. Атлы, мындан юретгенлерича келирге умут этиб, сууну ёрге айланыб тебреди. Ат аллына иги баралмай, онгуз болуб, къалтырай тебрегенинде, джюгенни акъырын буруб, дагыда ызына чыкъды.

Сууну бу джанындан къараб, хар ким кесича кёллары бла бир тёбен, бир огъары джанын кёрдюжютюб къычырадыла. Алай а аланы къычырыкъларын атлы бир да эшитмейди. Ол атлы кесича, къалай да болсун, былайы табды деген болур эди, ёргерек барыб, атны башын суу баргъан таба бура, дагыда акъырын кирди. Эки-юч метр баргъанлай, ат суугъа ташайыб, дагыда кюч бла аллына туруб, джюздю. Ол киши бир кёлу бла ёлюкню, бир кёлу атны джалындан къаты тутуб, ёлюкню джибермезге, атдан кеси да джыгъылмазгъа деб тамам къарыуун салгъанды. Ат тюз келалмай, иги энгишге кете барыб, дагыда батды. Ат экинчи кере башын чыгъаргъанында, ол адамны кёлуида ёлюк джокъ.

Не этерге амал табмай, тентиреб тургъан халкъ къычырыб, сууну энгишге бирден юрюлдю. Ичлеринде мен да болуб, кёб адам сууну аллына чабдыкъ. Суу толкъунла ёлюкню бир ташайта, бир юсюне чыгъара, алыб барадыла. Ай медет, джан къалай татлыды, сууну аллына таукел болуб, киши киралмайды.

Мен анам къайгылы тюл эдим. Бир заманда суу ёлюкню башына чыгъаргъанлай:

— Оу мен джарлы, оу мен эшигим къуругъан деб, аны эки кёлуи суугъа узатханын эследим. Ананы балагъа болгъан суймеклигин, таралыуун адам былайда кёрлюк эди. Бир кесек бара-барыб, суу ёлюкню бу кыйыры таба джууукълашдыргъанлай, къычырыкъ этиб, анам суугъа кириб кетди. Аны ызын-

дан мен да тебредим, алай а ким эсе да, имбашын-дан къаты тутуб джибермеди. Бир кесек баргъанлай, анамы суу уруб, аллына къаблады. Ариуджан жарлыны ызындан анам тебреди. Ол кюн алайда мен суугъа кирирге табсам, дуняда андан сора джукъ излери кюн эдим.

Къалайда, къалай алдыла ёлюклени — аны билмейме, ингир ашхамда гитче джербаш юйчюгюбюзге анам бла эгечими ёлюклери бирден кирдиле. Асыры бек джылагъандан тамагъым бууулгъанча болуб, тауушум да чыгъалмай, талай заманны айландым. Сау болсунла, тийре-хоншу бирден джыйылыб, анам бла Ариуджанны бир-бири къатларына джууукъ салыб, экинчи кюн асырадыла.

Джарлы джаш джашаууму туура кыйынлыкъ сынагъан кёзюулери андан сора башландыла. Мен джалчы, кёйчү болмагъан бай, алада мен сынамагъан, кёрмеген кыйынлыкъ, азаб къалмады.

Анам бла эгечимча суу азыгъы болургъа деб кёб кюн эсеме келе эди, алай а джашаргъа да сюе эдим.

Алай бла, джанларым, ма бу биз къараб тургъан Къобанны джашауундан бир кесек зат айтдым. Энди аны барыуу алгъынча мыдах таууш этмей, къууанчы джашауну сейирлик джырына эжиу этеди.

Ма бу Къобанны тегерегинде джюзле бла джылланы джашаб келген халкъны ичинде Къобан кесини баргъан эски джолундан бурулдукъду деб кишини да акъылына келмегенди. Энди уа, ма кёресиз, — деб Мазан, баш джанында байракъла чайкъала тургъан плотина таба кёолундан узатды.

Джашауну кёб тюрлю кыйынлыкънын сынагъан Мазанны бусагъатда айтхан хапары бла кеслерини бюгюнню джашауларын тенгешдире, къартны ортагъа алыб, пионерле барысы да къууанч джыйылыу башланган джерге кетдиле.

Тюзелиу

Автобусну спидометри бир сагъатха джетмиш километрге джууукъ кёргюзтуб баргъанлыкъгъа, аны барыуу кёлюме джетмейди. Шофёр, мени таулагъа, туугъан элиме, анам бла атама эки джылдан бери къаллай бир тансыкъ болгъанымы билсе, автобусну баралгъаныча сюрлюк болур эди.

Алай а... Автобусну ичи иссиди. Мени тюз кьатымда олтургъан, джыллыгъы келген бир тиширыу, кьолунда журналы бла бетине аяз кьакъдыра:

— Къарнашчыгъым, аскер кьуллугъунгу бошабмы келесе, огъесе отпускагъамыса? — деди.

Танкист болуб, эки джылны кьуллукъ этгеними эмда бошаб келгеними айтханымда, разы болгъанын билдире, ананг аз бек кьууанмаз деб, андан ары джукъ айтмай тохтады.

Олтургъанланы ичинде мен таныгъан адам болмагъаны себебли, кёбюсюне терезеден тегерекге, кьачхы табигъатха суйюнюб къарайма. Туугъан элинден, адамларындан бир бёлек джылны айырылыб туруб, сора кьайтыб келген сагъатда аны джюрегини тебиуюню, алгъа ашыгъыууну учу-кыйыры болмай кёреме.

Автобус станциягъа келиб тохтагъанлай, эм алгъа тышына чыкъгъанланы бири мен болдум. Станцияны аллында, чемоданымы джерге салыб, тегерекге къараб, таныш адам тюбев къаллыкъ эсе уа деб, кёзлерим бла изледим. Таныш адам эслемейме. Бизни элге барлыкъ автобус келирге энтда туура эки сагъатдан артыкъ заман барды.

Кюнню иссилиги адамланы терек тюблеге, суу сатылыучу ларёкчукъну тегерегине джыйгъанды. Заманымы ашырыргъа деб, эки-юч газет бла бир журнал алыб, сора, барыб, бир нарзан шыша да ичдим. Журнал бла газетлени кьолтугъума кысыб, энишге ийилиб, чемоданымы ала, терек тюбдеги скамейкаланы бирине барыб олтурайым деб, аллыма атладым.

Джангы келиб тохтагъан автобусну ичинден чыгъыб келгенлеге кёз джетдирдим. Башын да энишгерек тутуб келген кенг джауорунлу бир джашны таныгъанча болдум. Эрлай тохтаб, анга къарагъанлайыма, ол да меннге къараб, сора бир джанына бурулуб, аллына гузаба атлады.

Терк огъунакъ беш джылны школда биргеме окъугъан татлы тенглери бири Харун болгъанын билдим, алай а аны, мени кёре тургъанлай, бир джанына бурулгъанына, башханы ушашдыра болурмамы деб, кёлюме да келди.

Алай а ол Харун эди. Кёб да сагъыш этмей, аллыма дженгил атлай: «Харун!» — деб ызындан кыи-

чырдым. Дженгил тохтагъанлыкъгъа, мени таба ашыкъмайын, актырын айланды.

— Харун, алан сенмисе, — деб къолларына узалгъанлайыма:

— А-а, Мухамматха къара, — деб, ол да мени къуачакъларгъа тебреди. Беш джылны бир классда окъуб, онунчуну бирге бошаб чыкъгъан эдик. Биз тюбемегенли ма туура төрт джыл. Харун башха элчиди. Аны ючюн болур эди, бизни юйден хазна хапар айтырча болмады.

Тынчлыкъ-эсенлик сорушхандан сора, школда окъугъан джылларыбызны, тенглерибизни эсибизге тюшюрдюк.

Харун сорууларыма джууаб эте, аскер къууллугъундан бир кесек хапар да айтды.

— Да Харун, айт хапар, кесинги энчи джашаунгдан, юйленнген болурса? — деб тенгими кёзюне джити къарадым.

— Да не айтайым, — деб, меннге ахсына, хурджунундан сигаретлени чыгъарыб, меннге бирин узата, кесини аузуна да сала, экибизникин да къабындырды.

Мен хапар айтырыкъды деб тургъанлыкъгъа, ол тынгылауну ийди.

Харунну джашауунда аны баш энишге къаратхан бир зат болгъанын ангылаб:

— Кел, алайда скамейкагъа олтурайыкъ, бек ашыкъмай эсенг, — дедим.

Бир кесек тынгыласа да, мени бла бирге келиб, скамейкагъа олтурду.

— Сени сорууунга джууаб этерге кёб заман керекди. Аланы барысын айтхандан да не магъана, — деб, башын алгъындан да бек энишге ийди.

Биз школда окъугъан заманыбызда, тенгибиз билген бир затха джууаб излесек, экинчи тилемей, аны кёзюне джити къараб тохтай эдик. Бу джол да алай болду.

— Меннге барысын да айтдырмай къоярыкъ тюлсе сен, — дей, сагъатына къараб, сора хапарын айтды. — Школну бошагъандан сора, кесинг билесе, бирер джары чачылдыкъ. Харьковда политехника институтну механика бёлюмюне бардым. Конкурс уллу эди. Ётмедим. Къыш айлагъа дери совхозда ишлей

туруб, сора январда районда ачылгъан шофёр курслагъа кириб, аны беш айдан бошаб чыкъдым. Кириб, окъуб башлагъынчы джюрегим шофёрлукъну туура аллай бир сюерикди деб турмай эдим.

Джангы бошагъан кёзюуледе машинаны рулунда сау сутканы айлансам да арымазча, эринмезча алай кёрюне эди. Сабанла джетиб, ташыуул башланыр заманнга совхозубуз юч джангы машина алды. Бир машинаны меннге бердиле. Машинам да джангы, кесим да джангы шофёр, ишни да туура къызыу башланнган заманы. Къралгъа берч къоллула-элчиле ёсдюрген мюрзеуню кече-кюн да тохтаусуз ташыу башланады. Келирге заман табмай, сау ыйыкъны-затны юйюбюзню кёрмей туруучан эдик.

Мюрзеу алычу пунктда лаборант болуб ишлеген къызчыкъ бар эди. Бурма чачлы, орта сюекли, ол назик къызчыкъ, кюн-кюнден мени кёзюме игиден иги, ариудан ариу кёрюнюб тебреди. Ол будайны тазалыгъына, къургъакълыгъына къараргъа къолуна да кереклерин алыб машинагъа келсе, мен кабинадан чыгыб, аны субай санларына, къолларыны кымылдагъанларына, суююмлю ышаргъанына къуру да къараб турлугъум келе эди. Машинаны джангылыгъы ючюн тюл, джюрегим ол къызгъа ашыкъдыргъаны ючюн болур эди, башха тенглеримден эсе, мен кюн сайын бир-эки рейсни артыкъ эте эдим.

Сагъын эт, менича джангы машиналары болгъала аз тюл эдиле.

Зулийге, къызны аты алай эди, джюрегими, кёлюмю айтыргъа кёб кере излей эдим, алай а ол кёзюуде мени башымы, мыйымы бир тюрлю къудурет кюч басыб, ауузуму ачаргъа къолумдан келмей эди. Хар рейсге тебрегеним сайын, энди къайта эсем дей эдим, алай а биягъынлай бола эдим.

Менича шофёр джашла кёб эдиле. Кесими болумсузлугъум бла Зулийге мен бир сёз айтхынчы, башха джаш сёзюн тындырыб, бир кюн хазыр машинасы бла алыб кетер деб да къоркъа эдим. Болджалны аягъын этерге деб, бир кюн тамам кеси-кесиме ачыуланьб, алай келдим. Машинамы бузугъу болмагъанлай капотун ачыб, тюрт-мюрт эте, Зулийни смени бошалгъынчы турдум. Къолунда да сумкачыгъы бла юйюне кетерге джолгъа чыкыгъанлай:

— Зулий, тохта, кабинагъа мине бар, — деб, машинамы къатында тургъанлай сѣлешдим. Адетича, ышара-ышара, джукъ да айтмай, келиб кабинагъа олтурду. Ол мени къатыма келиб олтургъандан сора, машинаны мотор тауушу болмаса, джюрегими ургъан тауушун эшитирик болур эди. Машинаны баралгъаныча сюрлюгюм да келе эди, алай юлерине дженгил джетиб къалама деб къоркъуб, акъырын барама. Джолда бара тургъан сагъатда, тюз ары-бери сѣлешген болмаса, джюрегими анга болгъан суюмеклигинден джукъ айталмадым.

Зулийни юйюн таный эдим. Алайгъа джууукъ баргъынчы иги кесек узакъда машинаны тохтатыб, ол тюшер къайгъы эте башлагъанлай, тауушуму чыгъара:

— Зулий, тюшмей бир кесекчик тохта, — дедим. Бетин сейирсиннгени бла ышаргъанын адам айыралмазча эте, не дейсе дегенча кѣзюме джити къарады. Башымы энишге тута, бир къолум да рульда: — Зулий, — деб башладым, — айыб этме, сени биринчи кѣрген кюнюмден бери джюрегими теренинде орун алгъанса. Ма былай деб айталмай, бююннге дери чыдаб келдим. Энди тѣзалмайма. Мени джашауум сенсиз насыблы боллукъ тюлдю...

Быладан сора айтыргъа сѣз да табмадым. Зулий ѳрге таукел тутуб тургъан башын аз энишге этгенди. Бир кесек тургъандан сора, башын биягъынлай ѳрге тутуб:

— Быллай ишни юсюнде иги сагъыш ѳтерге керекди, — деб, башха джукъ да айтмай, кабинаны эшигин ачыб, акъырын чыгъыб кетди. Ол юйюне киргинчи ызындан къараб туруб, сора машинама от алдырыб, алай кетдим. Башыма кѣб тюрлю акъылла келе эдиле ол сагъатда. Андан сора да Зулий бла талай кере тюбѳб сѣлешдим.

Арадан иги кесек заман да оза, мен да Зулийни джюрегинде орун алгъан эдим. Октябрь байрамны кюнюне биз насыблы юйдегилени бири болгъан эдик. Тюзю да, мени насыбым тутхан эди. Халиси, къылыгъы, уллугъа, гитчеге адеблилиги адам адамгъа айтыб таусалмазча иги эди. Институтха заочно неда очно кириб окъуруму менден ѳсе ол бек сую эди...

Хапарыны былайына джетгенинде, Харун джа-

нгыдан сигаретни кѡбындырыб, тютюнню ичине тарта, таула таба кѡарады.

Мен бюгюн ариу элге чыкѡмай кѡаллыкѡ эсем да, муну хапарын толу билирге суюгеними, керекли зат болса, болушуругѡму да билдирдим.

— Джангылдым, — деб сѡзюн андан ары башлады. — Тартаргѡа юрендим. Адам кѡыйынлыкѡны бир кюн этиб кѡоймай, анга ууакѡ-ууакѡ хазырланган эте кѡреме. Аны аягѡы кѡалай бошаллыгѡын кеси эсгермейди. Энди не сагѡыш этеме да, ичиб башлагѡанымы себеби не болгѡанына джууаб табалмайма. Телиликден, дургенликден башланнганына не сѡз.

Кюн сайын дегенча, кече юйге иги дженгиб келе эдим. Артыкѡсыз да машинада ишлеген адам, ол затха юренсе, сора аны юйю кѡуруду. Юйге мени аллай болумда келгеними кѡргенлей, Зулийни бети акѡ учхунча болуб, не этерин билмей кѡала эди. Кесими адамларыма, ишлеген джеримде тамадалагѡа билдиргенинде уа, ол бир айта, мен да бир айта, дауурсуююр эте башладыкѡ. Аны меннге кѡуб-кѡуру игиликни, ашхылыкѡны излегенин мен башыма джыялмадым.

Ортадан бир джыл озгѡандан сора, бизге джашчыкѡ тууду. Джашымы джууа, анга кѡууана, ичкини андан да тереннге ийдим. Юйде сабий болгѡандан сора Зулийни джумушу да ауур бола башлады. Ол кѡзюуню ичинде совхозну инженери, гараж тамадасы бир-ѡки кыскыныкга джыйгѡан эдиле, мени быллай кѡылыгѡым ючюн. Айхай, ала да урушхандан, выговордан, ариу айтыб, юретгенден ары джукѡ этмедиле. Мени машинагѡа кѡоймасала, игиси ол эди.

Бир кюн а юйюме кѡалай келгеними да билмейме. Танг аласында орундукуѡда сыртымдан тюшкюб тургѡанлай уяндым. Уянсанг, аллайгѡа уян: джастыкѡ, орун джабыу, джууургѡан кѡара балчыкѡ, джау джугѡу, кѡусхан... Кѡысхасы, мен ол этген ишим ючюн кеси кесими ѡмюрге кечмем. Джатыб тургѡанлай, бир суу ичир деб, ѡки кере кѡычырдым. Зулий джууаб бермеди. Ёрге туруб, ол бир печге, арбазгѡа кѡарадым. Зулий да, джашчыгѡым да джокѡ. Олсагѡат огѡунакѡ башым терк аязыгѡанча болду.

Танг атхандан сора, хоншуларыбызгѡа соруб,

ингирде мени машина бла келтириб, юйге тюшюрюб кетгенлеринден сора, иги кесекден, Зулий джашчыкъны да алыб, джыламукълары да бетин джууа, ата юйюне кетиб къалгъанын билдим.

Бир бёлек кюнден анам Зулийге барыб, ариу айтыб, тилеб, юйге келирин излейди. Алай а аны экиден бир эталмай, къайтыб келеди. Анам ненча кюрешиди эсе да, кесим, кел деб, юйлерине бармадым.

Зулийни джашчыкъны да алыб кетгени, юйде кесим джангыз къалгъаным, была барысы да мени тели акъылыма кюч тийдиле. Тюзю, алгъын иш бошалгъандан сора тарта эдим. Энди уа ауузума джукъ салмай рулыгъа олтурмай тебретим. Бу болум бла кёбгеми барлыкъ эдим.

Бир кюн районнга туз келтирирге бара тургъанлайыма, бир тикде «КРАЗ» машинаны скюрюб дже-тиб, озаргъа башлаб, аны бла тенгleshгенлейиме, айланчда, аллыма бир «Волга» къысха чыгыб къалды. Джолда джорююню джоругъун мен къалай бузгъанымы ариу ангылайса. «КРАЗ» уллу болгъаны себебли, анга джукъ да болмады. Мени машинамы аллы гютдю болуб, «Волганы» тёрт чархы кёкге айланыб, джолну бир кыйырына тюшдю. Ичинде юч адам да ауур джаралы болдула...

Харун хапарыны былайына джетгенинде, тохтаб, тынгылауну ийди.

Мен тёзалмай, андан ары уа, дедим.

— Андан ары уа не. Ангылайса не болгъанын. Юч джыл тюрме азаб салдыла. Анда уа акъылынгы башынга дженгил джыяса.

— Сеннге сюд этилген кюн Зулий келгенми эди?— дедим тёзалмай.

— Огъай. Адамлары келген эдиле джашчыкъны да алыб. Ол кюн аны келмегенин, энди сагъыш этеме да, тюзге санайма. Къаллай бир ариу сёз айтыб, тилеб, джылаб, хар кимге билдириб дыгалас эте эди ол, меннге бу ичкичилик чотну къойдуруп ючюн.

Джашауунгда бек суйген адамынгы айтханын, тилегин этмей, кесинги телиликге хорлатсанг, аны аягъы къалай боллугъун менде кёрлюксе.

— Энди уа?

Тюрмеден келгениме бир ай болады. Расулчукъ, джашчыгъымы аты алайды, бир игичик болгъанды.

Аны кьойнума алгъанымда, тѣзалмай, кѣзюме джыламукъ урду. Зулийге эки кере да тюбѣб сѣлешгенме. Не келсин, огъай, не хо демейди.

Харун меннге хапар айта тургъан сагъатда бизни элге джюрюген автобус келиб, дагъыда ызына кетди. Алай бла мен эм арт рейсге къалдым. Не сагъыш этиб кюрешдим эсе да, Харун хапарын бошагъандан сора, анга энди ма былай эт деб, тенглик халда джукъ юреталмай, тынгылауну ийдим.

— Машинада ишлерге джарашханыма эки кюп болады, — деб Харун тынчлыкъны биринчи бузду. Къараллыкъ джерлери болуб, бери эл мюлк техникагъа аны ючюн келген эдим.

Сагъыш эте келиб, тенгими джюрегин басарча сѣз табдым:

— Харун, ол сени сынай турады. Энди мындан ары джашауунгу сен къалай къуарарынгы билирге излейди. Ангылаймыса?

— Да мени энди къалай джашарым, ишлерим хар кимге да белгили тюлмюдю?

— Огъай. Ол сени ажымсыз билирге излейди. Сабийни да атасыз этмей, сени бла насыблы юйдеги болуб джашаргъа ол суймейдими дейсе? Сюеди. Алай а, энтда джангылмайым дейди.

Кесим билгениме кѣре, Харуннга дагъыда бир талай сѣз айтдым.

Ол, мында туугъан эгечинде кече къалыб, эртден-бла бирге кетер эдик дегенинде, мен унамадым.

Мени автобусха миндириб, станциядан алай кетди. Школчу тенгими джашауу къалай болгъанындан, мен артда да анга тюбѣб, хапарлы болуб турдум.

Тюзю да Зулий аны сынагъан эте кѣре эдим.

Мындан алда аланы элге баргъанлайыма, кьоймай юлерине элтди.

Ариу чырайлы Зулий, Расулчукъну да кьолундан тутуб, джылы ышара, аллыбызгъа чыкъды.

Ол къаллай тюбѣшиу боллукъду?

Юйдегими уллусу Аслан быйыл Саратовда медицина институтну бошайды. Бу арт эки джылдан бери биргесине окъугъан Байдымат деб, бир кызыны сюеди деб, ууакъ-ууакъ эшите туруучан эдим. Алай а

джаш бла кызыны юсюнде аз затмы айтылады деб, хазна магъана бермей эдим. Бюгюн а «Тамбла эртден он сагъатха Невинномысск шахаргъа келигиз, келинигизни былайдан юйге адетича элтигиз. Аслан», — деб телеграмма алдыкъ.

Мен бу төрт-беш сёз джазылгъан къагъытчыкъны талай кере окъусам да, анга къараб турурум келе эди. Юйдеги, мени къатыма келиб, мынга къараб тургъандан не барды, хазырланыргъа керекбиз — оноу эт деб, мени сагъышларымы бёлдю.

— Да, не оноу этерикме, келсе, кёре барыбыз, — деб тюртерек джууаб этдим анга.

Ийнаныгъыз, биз, эркишиле, не десек да, быллай затны юсюнде тиширыула кёб биледиле. Туура кюннун билмегенликке, бизни юйде да былай боллугъун биле кёре эдим. Бир кесек заманны ичине къарнашымы эки кызы да, эгечден туугъан джаш да, ышарышара, келиб къалдыла. Узун сёзню кысхасы, ингирге тамбла къайсы машинала, кимле барлыкъларын, байракъларына дери хазыр этдиле.

Айтылгъаныча, экинчи кюн кюнорта заманнга, тогуз-он тюрюк-тюрюк дженгил машинала, бир-бири ызындан кычыртыб, юйню туурасына келиб тохтадыла.

Ары дери да джолгъа къарай, хазыр болуб тургъан джашла, кызла, тиширыула, сабийле келинчик келген акъ «Волганы» төгерегине, чибинле бал четинге басынганча басындыла. Къобуз согъа, орайда айта, юйге да алай алыб кирдиле.

Арадан джарым сагъат да озгунчу, гитче къарнашымы къатыны Болду къатыма келиб: — «Асланны атасы, хар кзуру да джангы адет бла келин келтирирге, кызы чыгъарыргъа деб тура эдинг. Ма энди, туура кесинг айтханча болду. Хайда, кел да, келинчигинги да бир кёр», — деб, къолтугъумдан кириб, мени ичгери тартыб тебреди. Тюзю, тартындым.

— Бир тохтагъыз, ол джолоучу болуб келгенди, бир кесек эс джыйсын, не гузабалыкъ барды, — деб кюрешсем да, башха келинле да анга къошулуб, унамадыла. Кирдим. Уллу акъ ау джаулугъу бла баш энишге къараб тургъан келинчигим, къатыма келиб, башын кёкюрегиме салды. Быллай кзууанчны сынагъан биле болур, сынамагъан да сынасын, чырт не

этерими билмей, кёзлериме джыламуку урду. Башын да менден алыб, актырын артхаракъгъа джанлай теб-регенлей, къалай эсе да тёзалмай, бери кёзюме да бир къара, джаным, дедим. Бетинден да къызыл ню-рю тёголе, къалын къара кирпичлени тюрбюнден тум-къара кёзле меннге шош къарадыла. Мен ол кёзледен кёзлерими аламай тургъанлайыма, ол дагъыда баш энишге къарады.

Секундланы ичине мени джюрегим бир тюрлю бо-луб, саулай санларым ток ургъанча джызылдадыла. Эшикке чыгъыб хауадан да эркин солуб, нек этдим былай деб, кеси-кесиме соруу бере, актырын барыб, шиндикге олтурдум. Алайда ушакъ эте тургъанланы бир-экиси:

— Махамет, джаратдынгмы келинчигинги, огъур аякъ бла келсин, бирге окъуб, таныб, бир-бирлерин алай табхандыла, — дейдиле.

— Айхай да джаратдым, — дегенден ары джукъ айталмай, сагъышланы терен тенгизине сингдим. Да-гъыда кесими къолгъа джыйыб, уллу къарнашымы къатынын бир джанына чакъырыб, келинчикни ата-сы, анасы кимле болгъанларын, къайда джашагъан-ларын бир бил деб тиледим.

— Бусагъат, — деб ол джанлаб кетди. Арбазда ол тургъанланы алгъыш сёзлери, ушакълары асламысы-на меннге теджелиб айтылса да, мен бир тюрлю хал-гъа кириб, тубанда аджашхан адамча болуб турама.

Не эсе да дагъыда, олтуруб туралмай, юйчукге кирдим. Джылы кюн болгъаны себебли, хар ким ты-шындадыла. Столда салыныб тургъан джангы газетле бла журналгъа къарагъанлыгъыма, джукъ ангыла-майма. Алай эте тургъанлайыма, уллу къурнашымы къатыны кириб келиб, меннге къараб:

— Ауругъанынг-затынгмы барды, бетинг агъарыб турады, бир джукъ къабармы эдинг? — деди.

Мен эрлай, огъай кесим алай деб, къайда, не ай-таса дегенча, анга джити къарадым. Ол къатыма ол-туруб, ашыкъмай сёлешеди. Джашагъанлары Нарсана-дады. Атасыны, анасыны тукъумларын, атларын, то-лусу бла айтды. Экиси да саудула, дагъыда бир къыз-лары бла эки джашлары барды. Анда Азияда, Талас шахарда джашагъандыла.

Мен не эсе да джукъ айтмай, ёрге туруб, сора иги-

ди, игиди дей, эшикге чыккыдым. Олтургъанлагъа, алайда, ёзенде бузоулагъа бир кёз джетдирейим деб, ары тебредим. Къайсы эсе да бирини, бир сабий чабдыр да къой, кесинг нек бараса дегенин эшитмегенча этдим. Бузоулагъа да джетгинич, суучукъну къыырына барыб олтурдум.

Башыма асыры кёб сагъыш киргенден, джаш заманымы эсиме тюшюргенден, аланы бир-бири ызындан кёлтюралмай, бёлек заманны сер адамча болуб турдум. Сагъышла уа къараб къарагъынчы мени школда окъугъан джылларыма джетдирдиле. Ол заманын тансыкълаб, джылла, джылла деб, ахсынмагъан адам бола болурму?!

Къазауатны ачы джели джетиб, биз школгъа джылларыбыз озуб, алай баргъан эдик. Юсюбюзге кийгенибиз, окъуу кереклерибиз, къарныбызгъа ашагъаныбыз да, барысы да къарыусуз эди. Бююнча эсимдеди, арт джанында уллу партагъа кесим джангыз олтуруб тургъанлайыма, ал джанындан бир къызчыкъ къатыма келиб:

— Мен сени бла олтурсам, урушурукъмуса, — деб къашчыкълары эки джанына джаялача кериле, ышарыб, меннге къарагъаны.

Сабийлени къозурукълары эсиме тюшюб, огъурамасам да:

— Олтур, — дедим. Биз бир партада талай джылны олтуруб, алай окъудукъ. Джылла оза, абадан класслагъа кёче, джашаугъа, дуниягъа кёз къарамыбыз ёсе, хайт деген къызла бла джашла болдукъ. Абадан класслада, Абидат, къызны аты алай эди, башха джашла бла сёлеше кюлсе, ичим къызгъанча болуб, бир тюрлю халгъа кире эдим. Ол да артдан-артха, меннге тюбесе, баш энишге къараб, къызарыучу болгъан эди. Онунчу классны бошаргъа биз бири-бирибизни кёрмесек, тёзалмай тебреген эдик. Ол джыл огъунакъ талай джаш болуб, Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге чакъырылдыкъ.

Мени ашыра, военкоматны аллына Абидат да келген эди. Джашла бла башы уллу ачыкъ машинагъа миниб, кете тебрегенимде, кёзюм эм алгъа анга илинди. Меннге къараб тургъанлай, эрнин къаба, бир джанына бурулгъаны бююнча кёз аллымда турады.

Ол юч джылны ичинде мен тенгден, джууукъдан

письмо алып керекли к̑алмагъан эдим. Алай а Абидатны джазгъанларын, башха тута, талай кере окъуй эдим. Хар адам кесини джашауунда аны джаш джюрегине тазалыкъны, ариулукъну, дунияны эм сейирлиги-биринчи суймекликни сингдирген джашны не-да кызыны унута болмаз. Аллаи сейирлик суймекликни мен да Абидатны юсюнде сынадым. Ол да алай эди.

Аскер к̑ууллугъуму бошар джыл аны джашагъан джери башха тюрлю болду. Ала узакъ джары к̑чюб кетген эдиле. Письмо джюрютюубюз а биягъынлай бара эди. Аскерден к̑айтыб келгенден сора, ата-ана, джууукъ, тенг мени юлендирир к̑айгъыны кызыу к̑олгъа алдыла.

Мен устаз болургъа деген муратыма джетер ючюн институтха кирликме деб тохтайма. Абидат бла мени арабыз а — мингле бла километрле.

Айтханымча, окъургъа да киреме. Андан биягъынлай письмо алама. Алай а артдан-артха, мени джашаргъа, сени сакъларгъа к̑оймайдыла, к̑алай этейим деб, джылаб джазыб башлайды.

Мен ары к̑алай барыргъа, не деб барыргъа, окъуу-уму к̑алай к̑ояргъа билмей, туура тели болдум.

Абидатны бир тынч, огъурлу халиси бар эди. Аны хорлагъан эдиле. Джыламукъ тамчыла тюшген ахыр письмосун кишиге к̑ргюзтмей бюгюн да сакълайма. Джазыу бизни бир-бирибизге тюбетмеди. Ол кюнледе нени да к̑оюб, аны ызындан кетмегеним ючюн кесикесиме кечмеклик бермей, бюгюн да барама. Артракъда бир джууукъ джетген адамыбызны юсю бла хапар билген эдим. Насыбына, тюбегени кесича бир огъурлу адам болгъанды. Анга к̑ууандым.

Меннге тюбеген тиширыу да тириди, ауузлуду, ёзге джаныма джарар ючюн к̑алмайды.

Алай а энди не этейим?!

Джюрегими отуз джылдан артыкъ заманны джабылыб, бителирге унамагъан джарасын к̑алай к̑озгъарыкъма.

Мени юйюме, джашыма келин болуб келген аны— Абидатны кызыды. Эртде, кеч болса да, биз тюбеширикбиз. Ол к̑аллай тюбешиу боллукъду?!

Мени джюрегими к̑юйдюрюб, бир джерде олтурургъа к̑оймагъан ма олду.

Джангы джылны кечесинде

Мусса машинаны тормозларын джангыдан салыб, кабинаны эшигин да джабмагъанлай, джерге тюшюб, бууунунда сагъатына къарады. Кече сагъат оннга джууукълашыб турады. Былай этиб да бир кёрейим деб, кабинаны ичинден бир джау джугъу гетен кесекни алыб, экиге юлешиб, джыртыб, чархланы тюблерине джайыб, джангыдан от алдырды. Машина гетени узунлугъу бир метр чакълыны алгъа барыб, дагъыда ызына тайыб, къабхакъны кыйырына алгъындан да бек джууукълашады.

Моторну да джукълатыб, биягъы тормозлагъа салыб, джерге тюшюб, не мадар этсин адам дей, болушлукъ излегенча, сол джанында кенг ёзеннге къарады.

Чыммакъ къаргъа бёленнген тегерекге, ачыкъ кёк де толуб келген ай бла аны тегерегине басынган джулдузла сейирлик келбет саладыла. Уллу ёзенни бир кыйырындагъы элде да электрочыракъла ол джулдузла бла эришгенча алай джарыкъ джанадыла.

Джангы джыл джетерге энтда сау эки сагъат барды. Алай а анга мен дуббурну башындамы тюберге башлагъанма. Огъай, огъай, мен къайтырыкъма деб, сёз бергенме.

Ичинден кеси аллына сёлеше, кабинаны эшигин да этиб, бёркню мангылайына басыб кие, эл таба гузаба тебреди.

Мусса бу элде джашамагъанлыкъгъа, машинасы бла былайда кёб кере болгъанды. Тюкен, клуб, контор, школа къайда болгъанларын да ариу биледи. Ортадан сагъат джарым озаргъа, ол элни арасында уллу клубну эшигин ачыб, ичине киреди. Джангы джылны къууанч халда белгилей тургъан джашла бла къызланы оюнларына бир кесек къараб туруб, нек сюелиб турама телиме дегенча, эрлай эки джаш бла бир къызны къатларына келди.

— Джашла, айыб этмегиз, боллукъмуду, деб, эки-юч атламны ызына барды. Джаланбаш, бирча ариу кийиннген джашла аны къатына келиб, не дейсе дегенча бетине къарадыла.

— Мен Огъары — Джеркли элде джашайма, шофёрма. Ючеулен болуб, бюгюн Невинномысск шахардан совхозгъа джарма ташыгъан эдик. Ол эки неге-

рим биришер рейс этиб кьойдула. Бар деб киши да айтмагъанлай, мен экинчи рейсге кетдим. Ары барыб ызыма къайтыргъа кеч болуб къалса да, тохтамай Тана сыртха дери келдим. Алайда дуббурну тигинден ёрге айланыб бара тургъанлайыма, тарталмай тебреди. Биринчи скоростха сала тебрегенлейиме, чархла орунларында тегерек айланыб тохтадыла. Башына джетерге уа бир джюз метр чакълы къалгъанды. Не кюрешдим эсе да, чыгъалмайма. Табсыз заман болгъанын ариу ангылайма, алай а чыртда мадар табалмай келгенме.

Джашла бир-бирлерине къарадыла. Сора токъ санлы эм алгъа селешди.

— Оллахий, керти да табсыз кёзюуге тюшгенди. Ёзге биз былайда, сен да дуббурну башында Джангы джылгъа тюбесек, джарамаз. Бир мадар этерге керекбиз. Къатында джашха башын бура:

— Исоа, Хаджи-Даутну бери чакъыр, аны оноуна да тынлайыкъ. Не десек да, ол шофёрду.

Джашла, кёб да селешмей, эрлай элни къыйыр сюреминде джашагъан, вездеход машинаны джюрютген, джыллыгъы да келген Абул-Керим деген шофёргъа барыргъа оноулашдыла. Туура ол кёзюучюкде алайгъа чач тюклери кирпиникича ёрге тургъан бир джаш келиб:

— Нек джыйылгъансыз, не болгъанды, бу уа кимди? — деб къысха-къысха соруула берди. Аны сорууна киши джууаб бермеди. Алай а тохтамагъанында, джашланы бири аны бетине да къарамагъанлай:

— Машина тикден чыгъалмайды, анга болушургъа керекди, — деб къысха джууаб берди. Ол биягъы Муссаны бетине джити къараб:

— Бюгече Джангы джылгъа дуббур башында тюбесенг, энди джыл, башынга акъыл кириб, юйюнге болурса, ха-ха, — деб кеси-кесин кюлдюрюрге дыгалас эте тебрегенлей, джашланы бири анга хыны къараб:

— Ляллюу, къора былайдан, узун тилинг башынга бир пелах салгъынчы, — дегенлей, алайдан джанлады. Анга селешген джаш Муссагъа:

— Аузууна ие болалмагъан бир джарлыды, аны сёзюн къулагъынга алма, — деди.

Джашла эрлай кийиниб, чабханны орнунда, къараб-къарагъынчы Абул-Керимни юйюне джетиб, къа-

бакъ эшикни къакъдыла. Кёб турмай юйден бир тиширыу бери къарады. Хаджи-Даут алгъаракъ атлаб:

— Кече ашхы болсун, — деб саламлаша, — мен Абул-Керимни биргесине ишлейме, бир кесекчикге былай бир къара десегиз, — деди. Тиширыу да аны таныб:

Хаджи-Даут, кел юйге, не къайгъынг барды, кеси да аурукъсунуб джатыб турады. Температуранг да барды деб, хоншу дохтур къызчыкъ укол да этиб, дарманла да ичириб кетгенди. Къайдам, айтайым, — дей, ызына айлана тебрегенлей:

— Огъай, къозгъамагъыз, бюгюн эртденбла мен кесим да кёрген эдим аны халы таб болмагъанын, ашхы кечели болугъуз, — деб ызына бурулду джаш.

Джашла бир-бирлерине къараб тохтадыла.

— Станнга кетдик, юч джылны тракторну бош сюрюб айланнган болмам, — деб, Хаджи-Даут джашланы алларында гузаба тебреди.

Элни тёбен джанында трактор станны къыйырына джетерге, бир ит алларына чыгыб, къадалыб, иерге унамай тохтады. Терезеледен джарыкъ чыгъа тургъан юйден биреулен бери къараб:

— Эй, кимсе? — деб таууш эте, аллына атлады. Джашла былайыны къарауулу къарт Ибрахимни къолун тутуб, Джангы джыл бла алгъышлай, къысхача болумну ангылатдыла. Ибрагим къыйырда джангы ДТ-гъа барыгъыз, мен къарт эгечигиз бла бусагъат суу да джетдирейим деб ызына кирди.

Сютча уюб тургъан кечеги тынчлыкъны тракторну ачы тауушу бузду.

Джолгъа чыгыб айланмай, былай къысхасы бла барайыкъ деб, Хаджи-Даут джангы тракторну чыгыучу быргъысындан от джилтинлени чача, уллу скоростха салды.

Джашла тракторну арт джанында тросну машинаны аллына тагъыб, къайда, Мусса, кабинагъа мин дегенлей, ол ай джарыкъ бла сагъатына кёз джетдирди. Джангы джылгъа энтда 30 минут барды деб, кеси аллына къууана, машинагъа от алдырды. Трактор машинаны тартыб дуббурну башына чыгъаргъанлай, тохтады.

Мусса, джашланы къолларын къаты къысыб, сау болугъуз, тамам адамлыкъ этдигиз, дегенден ары

джукъ айталмай, джюрек разылыгъын билдирди.

— Энди уа Джерклиге асфальтдача барлыкъса, хайда иги джолгъа, биз да ашыгъайыкъ, — деб, Хаджи-Даут тракторгъа гузаба минди.

Мусса арбазгъа киргенлей, биягъы сагъатына къарады. Кремлни курантлары уруб, дуниягъа энтда Джангы бир джыл джетерине он минут къалыб тура эди. Ол юйню эшигин былай ачханлай, юч джыл болгъан къызчыгъы Асият: «Атдя келди, атдя келди, ання! Бери кел, мен айтхан эдим да келлигин!» — деб къычыра, атасыны бутларына къаты чырмалыб, аллына атлатмай тохтады.

Юй бийчеси Лариса къызчыгъына:

— Асто, мынга бир къара, юйге кирме къой, — деб, Муссаны тер уруб тургъан мангылайын сюртерге джан джаулукъ бере, кийимлерин тешерге болушады.

— Эки къарнашын да, эгечинг да къайгъылы болуб турадыла, гитче къарнашынг контор таба барыб да келгенди. Мен алагъа бир билдирейим, — деб телефоннга узалды...

Сокъуранды

Сослан атыны джерин алгъандан сора, аны аллына бичен салыб, тегерегине да бир кесек къараб, юйге алай кирди.

Уллу табакъда ачыгъан тылыны алыб табакъа сала тургъан Байдымат белин ёрге тутуб:

— Тас болуб къаласа да, а къыз, — деди бети да джарый.

Сослан юсюнде габрайын теше селешди:

— Да не этериксе, иш алайды. Кесинг билесе, бу сагъатда кече-кюн да кез къысмагъанны орнундабыз. Кече бла кюннге отузгъа джууукъ къозу туууб барады. Не да болсун, бирин да чарпытмагъанбыз. Къыз а къайдады? Энтда келмегенмиди школдан?

Байдымат, духовканы ичине табаны салыб, эшигин джабхандан сора, ёрге туруб, селешиб башлады:

— Чыртданда ма муну юсюнде меннге джукъ айтма. Ол джолда келгенингде айтмадыммы, аллах ра-

зы боллукъ. Къарнашынгдан туугъандан толу эркинлик табханды да, экиси да бир аууз болуб, сен аны ангыламайса, сен билмейсе дейдиле да, ауузуму ачдырмайдыла. Кесича төрт кыызчыкъ болуб, чабышыргъа деб, тюнене огъунакъ Адыхан шахаргъа алыб кетгенди.

Сослан ачыуланыб, эрлай ёрге туруб, терезеден къарай:

— Сиз бусагъатда мени къатымда бир болгъа эдигиз, ол спортугъузмуду, чортугъузмуду кёзюгюзге кёргозтюр эдим, — дей эшикге чыгыб кетди.

Иш а былай болгъанды. Сосланны Наныкъ деб джангыз кызы барды. Ол ал башланган классадан бери да дерслерин айырмагъа окъуб, тенг кыызчыкъларына не джаны бла да юлгюдю. Алай а дерслерини барысындан да бек физкультураны сую болур. Ол дерсде бу кыызчыкъгъа къанат битибми къалгъанды дерча боласа. Чабышыуда, секириуде, тюрю-тюрю упражнениеле этген сагъатда къуру да ал орунну алыгъанды.

Наныкъ спортдан район, область эришиулеге кёшулургъа бек талпый эди, алай а атасы бла анасы ол затны эшитирге да унамагъанлары аны амалсыз эте эди.

Бир кере физкультурадан дерс берген устаз, быланы юлерине келиб, аriu сёз бла ангылатыргъа излеген эди. Не келсин, Сослан аны андан ары сёлешдирген да этмей:

— Иги джаш, мени кызымы ич кийимлери бла дуния джыйылгъан джерде чабышдырма да, школунда башхаланы окъутханыгъызча окъутугъуз, алай тюл эсе,... — деб бир джанына бурулуб кетген эди.

Бытыр сентябрдан бери, бу школгъа физкультура факультетни бошаб келиб, Сосланны къарнашынган туугъан Адыхан дерс береди. Ол кесини кыысха эгечи Наныкъны спортдан керти хорламла этеригин ангылаб, къууаныб, аны бла бир бёлек кыызчыкъны да алыб, юрениулени бардырады. Наныкъ да Адыхан муну джанлы болгъанына мардасыз къууаныбды.

Юйде дерслерин этгенлей, эрлай Адыханланы юлерине барыб, анда да сёзлери, ишлери да къуру спортну юсюнден болады. Бир-бирледе Адыхан кесини комнатасында Наныкъгъа талай упражнениени да кёр-

гюзтеди. Аланы алай кюрешгенлерини юсюнден Сосланны да, Байдыматны да хапарлары джокъду. Бир кере школланы арасында дженгил атлетикадан баргъан эришиуледе саулай районну школларындан келген командаланы ичинде Наныкъ экинчи орунну алыб, Адыханны да, тенглерин да, саулай школну командасын да къууандырыб къайтады.

Андан бери төрт ай кетгенди арадан. Бу кёзююню ичинде Наныкъ районнга талай кере келиб, школну спорт командасында да Адыхан юрете, кёб кюрешеди. Ол областда сохталаны арасында биринчиликни алыр ючюн барлыкъ эришиулеге иги хазырланганды. Наныкъ кесини биргесине хазырланган төрт къызчыкъ бла анга къошулургъа деб келгенди бери, шаргъа.

Джаз айны джылы аязы эришиулени сыйына мийик тагъылгъан байракъланы акъыртын къымылдатады. Бери джыйылгъан адамдан тоб-толу болуб, стадион тенгизча чайкъалады.

...Сослан, Адыханны атасы Хусей кесини гитчеси болгъаны себебли, анга да бир урушур мурат бла юлерине барды, алай а аны да табмай, къайтыб келди. Кишиге да джукъ айтмай, ат джерни алыб, джерлей тургъанлай, Байдымат сейирсиниб:

— Оу, а къыз, не эте башлагъанса, келгенинге сагъат да болмагъан шойт да, — дегенлей, Сослан хыныракъ эте, аны сёзюн бёлдю.

— Ол иги болсун, ашасын, кийинсин, тенглерини арасында не джаны бла да къууаныб джашасын деб кюрешеме мен, сиз а къауумугъуз да бир болуб, тели сабийни джоюб кюрешесиз. Мен аланы экисин да халкъ джыйылыб тургъанлай ашхы кереклерин бериб, джаяу сюрюб келмесем, адам тюлме, — деб атына минди.

Байдымат не этерин билмей: «Ий, бир кесек тохта, адам айтханнга да бир тынгыла, сен бусагъатда ары барыб этер зат джокъду. Келселе, суюгенингча бир урушурса, ауузунга да бир зат салмагъанлай», — деб дегалас этди. Алай а Сосланны тохтар акъылы джокъ эди.

Шахаргъа джол бла барса, эки сагъатдан алгъа джеталмазлыгъын билиб, ол Джеркли чегетни башы бла аууб кетиб, ортадан сагъат да озгъунчу шахарны

кыйырына кирди. Бир таныш адамыны арбазына атын тагыб, анга да тюкенлеге кьараргъа барама деб, стадион таба гузаба кетди.

Стадионда асыры кёб адам болгъандан, муну санауу-саны болмаз дерчады. Аланы да асламысы школладан келген сохталадыла. Сослан сагъышлы болду.

Бу кьадар адамыны ичинде Наныкъны сау кюнню излесе да табмазчады. Артыксыз да бирча кийингенле кьалай кёбдюле.

Сослан кьалайгъа барыргъа, не этерге билмей тургъанлай, стадионну ара трибунасыны кьатында, мийик столбаланы башында радиодан чыкыгъан таууш аны сагъышларын терк бёлдю.

— Тынгылагъыз, бусагъатда Джеркли орта школну сегизинчи классыны сохтасы Кьобанланы Наныкъ экиджюз метрге чабады.

Сослан кесини кьулакъларына ийнанмагъанча болуб, ким дейди ха деб, кьатында сюелиб тургъан бир джашха да сорду.

Ажымсыз кесини кьызы болгъанын билиб, кьайда алгъа бир ийигиз деб, адамланы ары-бери тюрте, иги кесекни барыб, сора амалсыз болуб тохтады. Ол бусагъатда кьызына урушургъа бла аны чабханына кьараргъа келгенин кеси да ангыламай эди.

Кёб турмай юсюнде да кём-кёк ариу кийимлери бла Наныкъ акъ тартылгъан сызчыкъны кьатына келиб, тобукъларын энишге ийиб, кьолларын сызгъа джетдириб тохтады. Туура аныча кийинген бир джаш адам кьолунда секундомерге кьараб, сора кёкге айландырыб тутуб тургъан герохун атды.

Сосланны джыллыгъы келгенликге, алкъын кёзлери джитидиле. Наныкъ чабыб ол бир джанына джетгинчи, кирпич кьакъмагъанча кьараб турду. Олсагъат огъунак радио бла бир секундланы айтханлай, бу джыйылгъан адамла барысы да бирден харс урдула.

Асыры уллу тауушдан Сослан не этерин билмей, кеси аллына ышарыб, башын ёрге тутуб, кьызы таба энтда бир кере кьарады.

Кесича бир төрт-беш кьызчыкъ Наныкъны кёзюу-кёзюу кьучакълаб, бир джанына кетиб баргъанларын кёрюб:

— Астоопирилла, бу джыйылгъан халкъ барысы да анга кьууаныб, харс урадыла, мен а?

Ай сени джауунг да кесин дженгилликге хорла-
тыб, дюргенлик этсин. Бу этиб айланнганымы адам
эшитмесин деб, кеси-кеси бла сёлеше, таныш адам эс-
лемесин дегенча, къууана тургъан адамланы ичлери
бла кесине джол ача, тышына чыгъыб кетди.

Къоян балачыкъла

Хусин комбайнны сюрюб келиб, оруллуб будай
сабанны къыйырында тохтаб, кеси джерге тюшдю.
Агрёном былайын чалыргъа кереклисин тюнене
ингирде огъунакъ айтхан эди.

Будайны джетгени бла къалгъанын билирге из-
леб, ол сабанны ичине кириб, бир бёлек будай башны
къол аязында уууб кёрдю. Оруб джыярча болгъанды.

Тёбентин ургъан аязчыкъ аны терин кетериб, сан-
ларын дженгил этди. Табигъатны бусагъатдагъы сей-
ир тюрсюню джюрегин къозгъаб, джырларын келти-
реди. Комбайнны тегерегине айланыб чыгъыб, бир
талай джерине ачхыч бла тийиб кёрюб, юсюне миниб,
от алдырды.

Хусин загонну башына экинчи айланыб джетерге,
машина аллына чыгъыб, мынчакъ кирик къызыл бу-
дайдан кюбюрюн толтуруб, джолну букъулата, баш
эниште айланыб кетди. Аны джити кёзлери кирпик
къакъмагъанча аллына къарайдыла.

Ма бешинчи кере айланды будай сабанны тегере-
гине. Мор бетли уллу къоян комбайнны чалкъысыны
тюз тюбюнден чартлаб, бир джанына чыкыгъаны бла
Хусинни аякълары тормозну басханы тенг болду.
Къоян къараб-къарагъынчы будайны ичине сингиб
кетди. Газны басыб, тормозланы бошлай тебрегенлей,
сол джанында кымылдагъан бир акъ затны эслеб,
джангыдан тохтады. Иги эслеб къарагъанында, къоян
балачыкъ.

Джарлычыкъны бошабмы кюйдум эке деб, ол эр-
лай джерге тюшдю. Тюз аягъыны тюбюнде туура аны-
ча бир къоянчыкъ къачаргъа дыгалас эте, арлакыгъа
барыб, бауурчугъундан джатды. Хусин эки къоян ба-
лачыкъны эм алгъа къайсысын тутаргъа билмей, со-
ра кёлуна аягъыны тюбюнден кычханна алды. Джа-
нгы тюкленнген балачыкъны арт джаны къаннга боя-
лыб эди. Эслеб къарагъанында, арт базыкъ бутчугъу-

ну джартысына дери кесилиб тура. Ол да кьолунда тургъанлай, бирси балачыкьны да алды. Аны ал бутчукъларыны учлары чорт кесилиб эди.

Бюгюнлю джырлары келиб, не эсе да кьууаныб тургъан джюрек ташча суууду. Бу джанчыкъланы джашауларын мен кьурутдум. Алай а кьрмедим, билмедим. Тьфу анасы бергенни тькген, кьалай этсин адам быланы деб, кеси аллына сьелеше, кимден эсе да болушлукъ излегенча тьгерегине кьарады. Киши кьрюнмейди. Хусин эки кьоянчыкьны да картусуну ичине салыб, эрлай комбайнны кабинасына миниб, кьб болмай берилген аптечканы алыб тьюшдю. Комбайнны моторундан челекге исси суучукъ алыб, марганцовканы джетдириб, акъ мамукъчукьну анга тийире, сьюртуб, кьанчыкъларын да ариуларгъа кьорешди.

Джуугъандан сора джараланы юслерине дарман тийириб, ашыкьмайын акъ марли бла байлады. Ол алай кьореше тургъан сагъатда, ачыб эте болур эдиле, кьоянчыкьла ауузчукъларын ачыб, дыгалас эте эдиле. Аланы байлагъандан сора, Хусинни джюреги бир кесек басылды.

Алай а энди не этсин былагъа. Былай кьоюб олтурсам, ёллюкдюле, деб сагъышланды.

Сабанны огъары джанындан эрлай бир машина чыгыб, комбайнны кьатына келиб тохтады. Шофьргъа Хусин кьоянчыкьны хапарын айтыб, сора будайдан аны кьобюрюн толтурду. Кьоянчыкьлагъа кьараб тургъан шофьргъа Хусин былай деди:

— Борис, мени юйюмю таныйса да, ары кьайтыб, быланы экичигин да сабийлеге бир берирсе. Сени сыйынг да тьпбемде болсун, юйде ол эки джашчыкьны кьолларына джетселе, чыртда аякъ юсюне салмай кьоймазла быланы.

— Мени да юйге элтирге эди муратым. Бизде сабийле да бек джан аурутуб кьарарыкъ эдиле, алай а сени тилегинги толтурайым, — деб шофьр, костюмуна чырмаб, кьоянчыкъланы кабинада кеси кьатына салыб, машинаны ауур гьорюлдетиб, келген джолу бла тебреди.

Кьоянчыкъланы юйюне — джашчыкъларына ашыргъанына, ала юйде ажымсыз кьарарыкъларына кьууаныб, Хусин комбайннга от алдырыб, будай башланы терк кьыркъдырыб тебреди.

Мен алкын...

Мухтар, эшикден кириб келиб, юсюнде кийимлерин ашыкмайын тешиб, диваннга барыб таянды. Эркишисини бираз мыдахыракъ болгъанын эслеб, Саният:

— Не болгъанды, ауругъанынг-затынгмы барды? — деб къайгылы бола, къатына джууукъ келди.

Мухтар, бир кесек тынгылаб туруб, хурджунундан коробкачыкны, бир уллуракъ къагъыт чырмалгъаны алыб, Саниятха узатыб, кеси тютюн ичер къайгыгъа кирди.

Саният эм алгъа коробкачыкны ачыб андан джим-джылтырай тургъан бууун сагъатны алды. Анга иги кесек къараб, столгъа салыб, къагъытны ачды. Аны ичинде джазылгъанланы окъуб чыгыб, сора бети джарый, Мухтар таба къараб селешди.

— Тоба, ол заводну ишчилери да, тамадалары да сау болсунла, сени быллай бир сыйынгы кёрюб, къартлыгъында солургъа джибердиле эселе. Бу сагъатха да атынгы къалай джазгъандыла. Сагъат ишлеген джерге джазыб ийген болурла, тоба болсун. Сора быллай бир сыйынгы кёргенлери ючюнмю мыдахса?

Экиси бир-бирлерине къараб бир кесек турдула. Мухтар тютюнню ичине терен тартыб:

— Ай юйюнге, мени болумуму ангыларыкъ болурса деб тура эдим, сен а къууаннган этесе. Мен ары-заводха — бармай, къалай джашарыкъма, сен аны ангылаймыса? — деб арт сёзюн кёлтюртуб огъунакъ айтды.

— Да отуз джылны кюрешдинг, энди джашауунгу къалгъан кесегин тынч-рахат ашырыргъа боллукъ болурса.

Мухтар джууаб бермеди. Саният ушхуур хазырларгъа чыгыб кетди.

Ма он кюн болду Мухтар заводха джюрюгенин къойгъанлы. Кёзюне ол кюн он айча кёрюнуб башлады. Почтальон келтирген төрт-беш газет эки сагъат чакълы заманын алады.

Андан ары эригиб, не этерге билмей, шахарны ичинде да бир кесек айланыб келеди.

Төрт саным сау, кюч-къарыу алкын бар, этиучю ишими биринден да кем этерик тюлме, сора пенсия-

гъа чыкъдым деб, былай юйге кириб къачаннга дери турлукъма деб, ол кеси-кеси бла кѣб сѣлешеди.

Бир кюн ингирде ушхуурну аллы бла Мухтар юй бийчесине тамбла заводха бир барыб келирге излегенин билдирди. Аны не ючюн айтханын Саният ангыламай:

— Да бар да, эски шохларынга тюбе да кел, — дегенден ары джукъ айтмады.

Заводну директоруна кирирге сакълаб тургъанланы бу ючюнчюсю болду. Мухтарны кѣзюую джетиб, эшикни ачыб киргенлей, узун столну арт джанында олтуруб тургъан директор, аны бир джанына чыгъыб, ышара-ышара, къолун тутуб, джылы саламлашды. Тынчлыкъ-эсенлик сорушхандан сора:

— Айт хапар, къалайды пенсионер болуб джашау, нек джокъладынг бизни, джукъ кереклингми барды, тартынмай айт, — деб директор Мухтаргъа соруулу къарады.

Мухтар баш энишге къараб бир кесек туруб сѣлешди:

— Къыйынды, оллахий, къыйынды ишсиз тургъан, мен джангыз бу эки ыйыкъны ичине не этери-ми билмей къалдым эригиб. Мындан ары не оноу этерге билмей келгенме сеннге.

Директор чубур къыркъылгъан къара мыйыкъларыну къолу бла сылай:

— Мухтар, сен айтханны мен ангыладым. Кесинги джюрек разылыгъынгча этейик. Кел биягъы эски шохларынга, къарыуунга кѣре ишлерсе, къарыуунга кѣре десем да, биягъынлай башхалагъа юлгю кѣргюзте, — деди.

Мухтар джюрек къууанчын джашыралмай, бети джарыб:

— Сау болугъуз, сизни ышанмакълыгъыгъызны толтурурма, — деб директорну къолун къаты къысыб, эшик таба айланды.

Саният эркиншин бюгюнча джарыкъ болуб хазна кѣрмеген эди. Ол эшикден кирир-кирмез:

— Эшитемисе, Саний джаным, мен энтда тамбладан башлаб биягъы ючюнчю цехде ишлерикме. Мен алкъын пенсионерлени тизгинлерине къошулмайма, къууан сен да, — деб, ышара-ышара, юй бийчесини къатына келиб сюелди...

Джыламуку тамчыла

Джашил кьатапача, учу-кыйыры кёрюнмеген хансны отлай турган кёйлань алларын кьулакчыкьда суу таба айландырыб, Таулан аллында дуппурдан кенделен, гузаба тюшюб келген атлыгьа иги кесек кьараб, барды бир кьайгы, хайыр-ашхылыкь сен айтдыр деб, ашыкьмайын атлыны аллы таба тебреди. Иги кенгден огьунакь ол эгечинден туугьан Рамазан болгьанын таныды. Аны саламын алгьандан сора, Таулан ашыгыб:

— Не кьайгы барды? Былай нек ашыкьгьанса? Эл-джамагьат тынч-эсенмиди? — деб талай сорууну бир-бири ызындан берди.

Рамазанны сёзлерини аягына дери тынгылаб, кюнде башы кюмюшча джылтырай турган Минги таугьа кьараб, бусагьатда эшитген хапарын кесича кьайтарыб, джангыдан айтды:

— Кьазауат башланганды, Гитлер чабханды. Кёб кыйынлыкьны сынай, хорлай келген Ата джуртубузну тынчлыгы бузулгьанды.

— Ахия тамбла кетерикдими дейсе? Кьайсы бирибиз да бу кьара кюнледе керекли джерледе табылыргьа керекбиз. Сен кьошха бар да, бир джукь ауузан, мен да кёйлань ары джууукь сюрюб, бусагьат джетейим. Аланы огьары кьошда Зекериягьа аманат этиб, сора элге бирге тюшейик...

Районну Джарыкьлыкь юйюню аллы. Аскерге тебregenле бла аланы ашыра келгенледен джолдан башлаб, тереклени тюблерине дери тоб-толуду.

Джылагьан да, джырлагьан да, кьобуз согьулгьан тауушла да, былайда эшитилмеген зат джокьду. Ата джуртну сакьларгьа кете тебregenле да, аланы ашыргьанла да бир-бирлерине кёл эте, эртде кеч болса да, кьанлы джауну хорланнгьын айтыб сёлешеди. Бу джыйылгьан халкьны ичинде джашаудан умут юзгени эслерик тюлсе.

Таулан Ахияны тегерегин алыб турган джашла бла кьызлагьа джууукь келиб:

— Джаш, былай бир келчи, айтырым барды, — деб кеси аллында, Ахия да ызындан адам азыракь болгьан бир мюйюшге барыб тохтадыла. Не дейсе адам дегенча, Ахия атасыны мыдах, алай а алкьын

джити кёзлерине къараб тохтады. Таулан, джюрегини къозгъалгъанын билдирмезге кюреше, джашыны бетине да къарамай сёлешди:

— Джаш, къралны, халкъны тынчлыгъы кетгенин кёресе. Бюгюн-бюгече сенича мингле, миллионла къазауатны джолуна чыгъадыла. Сенден тилерим, джигит бол, керекли джерде башхала сенден юлгю алырча джюрют кесинги. Таб тюшгенлейинге, эки-юч сёз джазыб, тынчлыгъынгы-эсенлигинги билдире тур. Юйге чыртда къайгъы этме. Къууанчыбыз, бушуубуз да джамагъатыбыз, къралыбыз бла бирге боллукъду.

— Атам, сени бу сёзлеринги джерге тюшюрмем,— дегенден ары Ахия джукъ айтмады. Атасына джукъ айтмагъанлыкъгъа, Ахияны джюреги тынчлыкъсызды. Сабий табаргъа заманы джетиб, тюнене ингирде юй бийчесин бери, больницагъа къаты ауруб, алыб келгендиле. Аны бир джанына болгъанын биле кетерге бек сюе эди, алай а заман къайда?!

Экиси да къайтыб, быланы сакълаб тургъанланы къатларына джууукълашыргъа, бир къысха джууукъ келинлери, къара кешемер джаулугъун да кёлуна алыб, больница таба джанындан гузаба джетди. Ол тиширыучукъ Тауланга айланыб:

— Джашчыкъны атасы, суюмчюлюк бер, келин джашчыкъ табды, — деди джарыкъ ышарыб.

— Ай Аллах разы болсун сеннге, — деб хурджунуна узала тебрегенлей:

— Повесткалары болгъанла сафха туругъуз, — деген таууш эшитилди.

Ким билсин, ол сафха тизилгенлени ичинде бу-сагъатда Ахиядан бек къууаннган болмаз. Ол туура ма бу кёзюучюкде дуниягъа бу къан къазауатны чыгъаргъанланы бычакъ бла туураб, отха салыб кюйдюрсе да джюреги къанмаз эди.

Муну къаллай къууанчындан, насыбындан айырыб барадыла ол къан ичиучю мурдарла.

Джашауну джолу энди муну къайры элтир? «Джашчыкъды». Джангыз бу сёз аны джюрегинде джашарыкъды, уруш баргъан джерлени къалайында болса да, анга кюч, къууат, къарыу берликди.

Машина кете тебрегенлей, суюмчюлюк деб чабыб келген ол биягъы тиширыучукъ джыламукъларын джаулугъуну кыйыры бла сюрте:

— Сен энди сабий тюлсе, атаса. Джашынг сакъ-
лаб турлукъду, дженгил къайт, — деди.

Дженгил къайт! Айхай къазауатны кызыл къан-
нга боялгъан джоллары сени, мени айтханыбызгъа,
тилегибизге кёре кысхарса уа. Ол джолла узундула,
кыйындыла, хар атлам сайын ёлюм сакълайды ала-
ны джанларын да.

Ол джоллагъа ашхы умутла этиб кёбле къарай-
дыла.

Къач чачлары кюмюш бет алгъан атала бла ана-
ла келинлерини джюрек джараларын къозгъайбыз
деб къоркъуб, ташатын кёз джибередиле джоллагъа,
келинле да аланы намысларын эте, суугъа бара, ишге
тебреселе, ары умутлу болуб къарайдыла.

Письмола да алгъынча дженгил келмейдиле. Ма
айдан озуб барады. Тауланни джашындан хапары
болмагъанлы. Письмо джазаргъа заман таба болмаз
деб, ол бир-бирде кесине кёл этеди. Радио бла газетле
иги хапар айтмайдыла.

Джауну аскерлери Москваны къатына джууукъ-
лашхандыла.

1941 джылны декабры. Тауланни сагъышын ча-
чыб, джюрегине къууанч келтиргенди кышны бу
сууукъ айы. Москваны къатында немец фашистлени
ууатылгъанлары бла Ахиядан бир ызгъа эки письмо
келгени — аны джашауунда мындан уллу къууанчы
болмагъанды.

Колхозну ишинден не кеч келсе да, туудукъчугъу
Тохтарчыкны къойнуна къаты кысыб, аны эркелет-
месе, джюреги тынчлыкъ табмайды.

Тохтарчыкны анасына бергенден сора, джашыны
письмоларын дагъыда алыб окъуйду, хайт деб не
джазылгъанын чыгъарады. «Доватор», «корпус» деген
сёзлени иги айырмаса да, Ахия атлы аскерде болгъа-
нын, Москваны къатында немец-фашистлени ууатыр-
гъа къошулгъанын биледи.

Письмону аллында огъунакъ уллу-гитче, барыгъыз
тынч-эсенмисиз, деб сорады. Юйде Тохтарчык бол-
маса, гитче болмагъанын биледи, алай а ачыкъ джа-
заргъа тартынады деб Таулан мыйыкъларына узала,
ышарыб къояды.

1942 джылны джазы кеч келди. Колхозну атын,
ёгюзюн, сабан агъачын джазгъа хазырлай, Таулан

башчылары болуб, кёб кюрешдиле. Хамытланы, джюгенлени джылтыргъанларын — юзюлгенлерин джамай, боюнсхаланы джарашдыра ингир къарангыгъа дери кюрешедиле. Таулан, малны къоюб, элге келиб, колхозну правлениесини тилеги бла бригадир къуллукъну толтурады. Аны ол ишге теджеген сагъатда элчилени арасында сыйы болгъаны бла бирге къолуну усталыгъын да эсге алгъан эди. Аты бригадир болгъанлыкъгъа, аны къолу тиймеген зат джокъду.

Колхозда адам кюч джетишмейди. Арбаланы тохунларын тарта, бегите, иги кеч этиб, бююн да юйге алай келди.

Таулан Тохтарчыкъны къойнуна къысыб, иги кесек туруб:

— Джашым, тамбла сабаннга чыгъабыз, мени бла барыб, ёгюзлени башларын тутарыкъмыса? — деб, кеси аллына сёлеше тургъанлай, юй бийчеси Мёлехан сабан къайгъыны эшитиб:

— Керти да тамбла чыгъамысыз? — деб сорду.

Таулан джашчыкъны бетчигине къараб тургъанлай:

— Хо, — деди. — Джер бираз мылы болурму деб къарайбыз, алай а башларгъа керекбиз. Тамбла, бирсююн эте барсакъ, джарамаз. Майна, хоншу, колхоз бююн огъунакъ чыкыгъанды.

Танг агъаргъандан туура ингир къарангыгъа дери аякъ юсюнде айланган Таулан тамам арыб, орунга джатханлай огъунакъ джукълаб къала эди. Бюгече ол джукълаялмайды. Тамбла, биринчи кере къазауат кёзюуде, сабан сюрюб башларыкъбыз. Бу джууаблы ишни къалай толтурлукъбуз. Саулай къралыбыз бир адамча джуртубузну сакъларгъа къобханды. Бизни тамбладан башлаб этерик ишибиз къолуна шкок алыб, Ата джуртун сакълагъандан кем тюлдю. Алай эсе уа, не къарыуну, кючню да салайыкъ.

Джылладача бир джер сюралырбызмы, анга урлукъну бирча ариу атыб джетдиралырбызмы. Джашла, джашла, къылычла кибик джашла. Сизни сингирили билек кючлеригиз къалай керек эдиле бюгюнлюкде. Къартыбыз, тиширыуубуз, сабийибиз да чыгъыб, сизни орнугъузну толтурлукъбуз.

Сагъышла муну джукъусун хорлаб, дагъыда талай заманны кёз къысдырмадыла.

Алкъын кюн чыкъмагъанлыкъгъа, джазгъы табигъатны сейирлик тангыны къууанчын торгъайчыкъла этедиле. Чууакъ кёкню мийиклигине чыгъыб, бир джерчикде тургъанлай, тюрлю-тюрлю макъамгъа салыб джырлайдыла. Таулан бу кёзюуде дуняаны юсюн джууб баргъан къанны да, ишни да, нени да унутуб, кеси аллына ышара, торгъайчыкълагъа бир кесек тохтаб къарады. Чууакъ кёкню бу сейирлигине къараб, ким билсин, ол къаллай бир турлукъ болур эди, алай а огъары джанындан «Но» деген таууш аны татлы сагъышларын терк бёлдю.

Быйыл биринчи кере, биринчи бараза. Кёз тутхан джерни тегерегине айланыб, төрт сабан агъач бир-бири ызындан барадыла.

Таулан, габрайын тешиб къыйыргъа салыб, сабанчыланы ызларындан гузаба атлайды. Минутла, сагъатла озгъаны сайын джер кёбден кёб къаралыб барады. Ол топракъны къолуна алыб къысыб кёреді, джерни къаллай теренликде сюрюлгенине къарайды, кёлуне джетмеген болса:

— А марджа, джашла, сабан агъачланы бир кесек теренирек джиберигиз, — деб таууш этеди.

Атланы кюнортагъа солургъа тохтатханларында, иги кесек джер сюрюлюб, урлукъ атаргъа хазыр болгъан эди.

Ингирге дери энтда ма быллай бир джер сюрюлсе, иш аман барлыкъ тюлдю, — деб Таулан кеси-кесине кёл этеди. Танг агъаргъандан башлаб, ашхам къарангыгъа дери тышында айланыб, кече ол юйге киргенлей эм алгъа не хапар, письмо зат джокъмуду деб аны сорады.

Энтда биягъынлай иги кесекден бери Ахиядан письмо келмейди. Джау джуртубузну ичине теренлеб келген болмаса, Москваны къатындача, аллы тыйылыб ууатылмайды. Таулан сюрюлюб бошалгъан сабанны къыйырында, джашлагъа ол бирси джанында сюрюллюк джерни къолу бла кёргюзте тургъанлай, огъаргъы джолчукъ бла была таба келе тургъан атлыны эследі.

Атны юсюнде — бир он джыл болгъан джашчыкъ ол салам бергенден сора:

— Таулан, сизге дженгил джетигиз дегендиле, — деб тохтаб къалды.

Таулан, не айтыргъа билмей, джунчуб, къайры, нек? — деб сорду.

— Сизни юйюгюзге адамла джыйылгъандыла.

— Не барды, дженгил айт бери.

Атны юсюнде не айтырын билмей тургъан джашчыкъ:

— Аскерден письмо келген болур дейме, — деб баш энишге къарады.

— Джангызымдан бошагъан болурма дейме...

Узун къара мыйыкълары къалтыраб, Таулан тюз къара джерге олтуруб къалды. Къатында тургъан тёрт джашны абаданырагъы атлы джашчыкъгъа къолу бла да кёргюзте, бар, бар бусагъат джетерикди деб, Тауланга айланды.

Сабанчы джашланы бири бла Таулан юйюне джуукълашыргъа, сарнагъан тауушланы эшитиб, атдан ауаргъа джетгенча алай болду. Экинчи кюн, къайгъы сёз берирге келгенле да азыракъ болгъанларында, Таулан тилеб письмону окъутдурду.

«Бизни джигит Аскерчибиз Ахияны атасы бла анасы, — деб джазыла эди письмода. — Сизни багъалы уланыгъызыны ёлгенин билдирмеклик бизге бек къыйынды, алай а не амал барды. Ол кесин тамам керти атлы аскерчиледен болгъанын къанлы джау бла сермешиуде талай кере танытхан эди.

Аны къурч къылычындан кёб фашист ёлюм таоханды. Демидовка деген элни джаудан тазалар ючюн, бизни атлы аскерчилени бир бёлеги танг аласында ары чабыуул этген эди. Ич кийимлери бла бир фашист офицер юйню мюйюшюнден мараб, Ахияны командири майор Кравченкону уруб къояр джеринде, ол аны сакълай, кесин алгъа атханлай, окъ анга тийгенди. Алай бла сизни джигит джашыгъыз командирин, тенгин сакълай, аны ючюн джанын бергенди. Командование, Ахия ёлгенден сора, аны Къызыл Джулдузну ордени бла саугъаларгъа теджегенди.

Дагъыда былагъа кёл этген талай сёз джазылыб, письмону аягъына полкнун комиссары подполковник А. Дзгоев» — деб къол салыныб тура эди.

Джашы къайтыб келиб, бу туугъан арбазына кирмезлигине письмону окъутхандан сора тамам ажымсыз болуб, Тауланни башы тюненеден да бек энишге ийилди.

Юч-төрт кюнню ичине Таулан, адам сейирсинирча, уллу тюрлениб к'алды.

Алай а, заман, к'ралда болум, не уллу к'ыйынлык'ны сынаб тург'анны да аяк' юсуне салыб, джаныдан кюрешге чак'ыра эди.

Сабанчы к'артла бла джашла Тауланни не айтырын бетине к'араг'анлай ог'унак' ангылаб, аны разы эте, башына тюшген к'ыйынлык'ына себеб болур ючюн алг'араак'дан эсе энди к'ёб кюрешедиле; не джаны бла да аны к'елюн джапырырг'а излейдиле.

Джыллада салыныучу заманындан кечге к'алмай, бу бригада урлуг'ун джерге атыб бошады.

Таулан, кеси башчылык' этиб, джашладан к'артладан да алыб, хоншу бригадаг'а болушург'а кетди.

К'зазаут башланганлы биринчи джаз. Бу кюнледе джерге заманында тюшген хар бир мюрзеу бюртюк, к'ачха джауг'а бир ок' болуб, к'олуна сауут алыб кюрешген совет солдатха джангы к'арыу, джаны кюч берлигин хар сабанчы ариу ангылайды. Ишни барыуу да аман тюлдю.

Тохтарчык'ны к'ойнуна алг'анлай, Тауланни тамаг'ы бууулг'анча болуб, с'елешалмай, джумушак' сак'алын аны бетине салыб, талайны турады. Энди аны джюрегин джылытхан к'ууанчы джангыз бу туудук'чуг'уду. Ол ёсюб, атасыча бир джаш болг'анын к'ерсе, Таулан дунияны юсунде эм насыблы адамг'а кесин санар эди. Дунияда бир затха бой салмаг'ан заман а кесини ишин эте, тохтаусуз алг'а кетиб барады. Тюнене быдырчык'лары ачыла, аг'ач атлаг'а миниб, буг'унчак' ойнай айланган джашчык'ла бирер ишни тутуб, к'ралына, халк'ына джараг'ан бирер адам болг'андыла...

Таулан Ахияны ёлген к'аг'ытын алг'анлы, джыйырма джыл озду.

Бу джылланы ичинде болг'ан тюрлениулени, ишлени, к'ууанчланы, бушууланы к'айсы бирин эсингде тутхун.

Алай а Таулан дунияг'а хорлам келтирген к'ырк' бешинчи джылны джазын к'айдан унутсун. Ол джаз джырлаг'анла бла джылаг'анла тенг эдиле. Сау-эсен ол джазг'а джетгенле барысы да джырлай эдиле. Аталарындан, к'арнашларындан, аналарындан, эгчелеринден ёмюрлюкге айырылг'анла, тюб эринлерин к'а-

ба, джылай эдиле. Миллетим «Къууанч бла бушуу аякълашыбдыла» деген сёзлерин заманны ма быллай ишлерин элек бла сюзгенча сюзе келиб айтхан болур эди.

Тауланны кёзю джумулуб, джюрегини тебиую тохтагынчы «Командирин, тенгин сакълай джанын бергенди... деген джазыулары болгъан письмону окъутхан кюнюн унутурукъ тюлдю. Ол кюн джыйырма джылны мындан алгъа болмай, тюнене, бюгюн эртденбла болгъанча алай кёрюнеди.

Тохтарны кёзлери, къашлары, бурну, сюеги, ол огъай эсенг, кюлгени да туура атасыныкъычады. Аны картха тюшюрюб, атасыны картыны къатына салсанг, хазна айырыб танымазча алайды.

Таулан, таягына таяна, хар ингир сайын къабакъ эшикни аллында ныгъышха келиб олтурады. Ол Тохтарны ишден келирин хар ингир сайын ма былайда сакълайды. Тохтар да анга юреннгенди. Джолдан юлери таба айланнганлай огъунакъ:

— Акка, не эте тураса, — деб сёлеше, сёлеше, биргесине алыб, ичкери алай киреди. Бир-бирде, ишден келе аны биягъы ныгъышда кёрмесе, юге кирир-кирмез:

— Акка, ауругъанынг-затынг болурму, докторну чакъырайыммы? — деб тохтайды.

Ким билсин, Тауланны джашаууна джашауу къошуб баргъан Тохтар эсе да. Аны кёргенлей бир тюрюлю тирилиз, бети да джарый, сёлеширге, ушакъ этерге излеб тебрейди. Тохтар да аккасына туура кесича этеди.

Орта школну бошаб, Аскерде къуллукъ этиб къайтханлы, ГЭС-ни къурулушунда ишлейди. Озгъан эки джылны ичинде чыныкъгъан ишчи болгъанды. Сёлешгени, джюрюгени да сабырды... «Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз» деб быллай бирден айтханларына не сёз. Джюзле бла ишчилени арасында Тохтар да чыныкъгъанды, бишгенди.

— Монтажчыма дейсе, джашым, былай олтур да хапар айт, не затха джарайса?

Аккасыны соруууна Тохтар къууаныб хапар айтады:

— Монтажчыны иши да ГЭС-ни къурулушунда эм баш ишлени бирине саналады. Айтыргъа, станцияны

«джюрегин» биз ишлейбиз. Мен аны сеннге къалай айтыб ангылатайым. Ол кесинг айтыучу мазаллы машиналаны бири джангыз темир алыб келсе, биз аны джарашдырыб, тыйыншлы орнуна салабыз. Ол зат орнуна салынганлыкъгъа, дагъыда аны джюз тюрлю джерине къараргъа керекди. Аланы юч, беш, он тонна джюкню кёлтюрген уллу кранла бла кёлтюртебиз. ГЭС-ни ол кереклилерин салгъан сагъатда, ангылаймыса, акка, джашла алапат лагъымла табыб къоядыла.

Мындан алда бир быргъыны орнуна таб тюшюралмай, сау эки кюнню кюрешиб, алай салдыкъ. Алай быргъыла уа бир талай да бардыла. Экинчи кюн иш бошалгъанлай, бир нёгерибиз барыбызны да бир джерге джыйыб, бир къагъытланы ачыб, быргъыланы ма былай салыб тебресек, иш дженгил барлыкъды, — деди.

Тюзю, эм алгъа иги ийнанмасакъ да, ол айтханча да бир этиб кёрейик деб, башладыкъ. Эки кюнню ичине бир быргъыны салгъан бригадабыз, бир кюннге экини салыб сирелди.

Нёгерибиз ол лагъымны кече джукъламагъанны орнунда сагъыш этиб, алай табханма дей эди артда. Алай уста джашла къурулуш баргъан джерде аз тюлдюле...

— Тюз айтаса, акка, аллай бир ауурлугъу болгъан темирлени кёлтюрюб тургъан сагъатда, аны тюбюнде айланмакълыкъ кюркъуулуду. Алай а хар затны билиб, ёлчелеб, сынаб, алай этедиле. Адамны джанына кюркъуулу болгъан затны эслеселе, алайда ишни терк тохтатыб къоядыла. Къысхасы, адамны ачитмаз джанындан уллу иш этиледи. Энди эки айдан юч джашны Москвагъа энергетика институтха джиберликдиле. Мен да аланы бириме. Окъуб бошаб келсек, кесибиш ишлеген ГЭС-де ишлерикбиз.

Тохтар, кетиучюсюча, бюгюн да ишине кетди.

Кюнорта заманда Таулан, быланы юнню къатына келиб тохтагъан «Волга» машинаны эслеб, бу не зат болду эке деб, акъырын джолгъа чыкъды. Аны ичинден эки адам тюшюб, бери айланыб да келалмай, тохтаб да къалалмай тургъанларына сескекли болуб, джити къарады. Бир кесекден экиси да келиб, саламлаша, Тауланни кьолун тутдула. Хончаларына акъ ургъан,

джыллыгы келген, токъ адам нёгерине да къарай, бир кесек джунчуй сёлешди:

— Тохтарны больницагъа элтгенбиз. Бююн эртденбла иш бара тургъан джерде, кран темирни ёрге кёлтюргенлей...

Таулан, аны сёюн бёле, тауушун да бир тюрлю чыгъарыб:

— Саумуду, аны айт! — деб, чыммакъ акъ сакъалы къалтыраб тохтады.

Тауланни машина бла больницагъа келтиргенлеринде, алайда джыйылыб тургъан талай адамны эсledi ол. Ала Тохтарны биргесине ишлеген нёгерлери эдиле. Къартны машинадан къолундан тутуб тюрюгенлерин эслеб, алайдагъыланы бир къауумлары бери айлана башларгъа, барысы да бирден кёкде эшитилген тауушха эс бёлюб, ары къарадыла.

Тауушу болгъанны зынгырдата, больницаны огъары джанында тюзчюкге вертолёт келиб тюрдю. Олсакъат огъунакъ аны ичинден башына чал ургъан, къарамы алкъын тири кёрюнген биреулен, къолунда гитче чемоданчыгъын биргесине келген джаш тиширыучукъгъа узата, гузаба бери айланды.

— Хо, айтхан профессорлары буду, бизни крайда муну аты бек махтау бла айтылады. Алан, къалай дженгил джетди, не. Энди уа Тохтарны джанына къоркъуу болмаз деб умут этеме деб, джыйылгъанла бир-бирлери бла ушакъ этедиле.

Иш а былай болгъанды: эртденбла бригадачыла барысы да джыйылыб, ауурлугъу беш тонна болгъан темирни кран бла кёлтюртуб, алты метр мийикликке чыгъарыб, алайда бегитирге керек болгъандыла. Башына Тохтар бла эки нёгери чыкъгъандыла. Кран темирни башына чыгъарыб, кёлтюртуб тургъанды. Бу ючюсю да аны къоллары бла тутуб, орнуна салыргъа акъырын тебериб баргъанлайларына, Тохтарны бир нёгерини аягъы къаллайла эсе да тайыб, джыгъыла тебрегенлей, аны тутуб тыяды, алай а Тохтар кеси тайыб, аллай бир мийикликден джыгъылгъаны бла тюрюнде башха темирлеге келиб тийгенди. Барысы да чабышыб, аны къолларына кёлтюртуб, бери алыб чыкъгъанларында, ол эс ташлаб, джугъун билмей эди. Былайда врачланы айтыуларына кёре, иегилери да, бир буту да сынганды.

Крайдан келген профессор былайда хирургладан да экеуленни биргесине алыб, сау юч сагъатны кюрешиб, операцияны алай бошады. Ол эшик хауадан солургъа тышына чыкыгъанлай, биргесине ишлеген нёгерлери Тауланни да ортагъа алыб, аны къатына келиб, хапар сордула. Профессор, къарт акканы ким болгъанын билгенден сора, къатына джууукъ келиб, экиси да олтурдула.

— Джашынг сау боллукъду, akka, джюрегинги къыйнама, саулугъу кючлю, тёзюмю уллу кёре эдим,— дегенлей, Таулан ёрге туруб, профессорну кёкюрегине кысыб, джукъ айтмай, ызына олтурду.

Тохтар больницада джатхан юч айы юч джылча кёрюнсе да, юйюне, тенглерине, барындан да бек аккасына тансыкъ болса да, тёзерге кюрешеди, джукъ айтмайды. Кертиди, юйдегилери, akka, тенглери хар кюн сайын дегенча келиб турадыла. Алай а больница, артыкъсыз да кымылдамай джатханнга, къалай ауур, кюч тиеди.

Бюгюн эртденбла врачы тамбла юйюнге джиберликбиз дегенли, сагъатына къараучу болгъанды.

Таулан Тохтарны больницадан сау болуб чыкыгъанына тийрени, хоншуну джыйыб, къууанч, той-оюн этдирди. Ингирде ГЭС-ни къурулушну тамадалары да, биргесине ишлеген нёгерлери да келиб, къууанчха къошулдула. Тёрде, тамаданы онг джанында олтургъан ГЭС-ни къурулушуну башчысы Петр Иванович Салащенко, эркинлик алыб, ёрге туруб, нёгерин сакълай, кесин артха салмагъан Тохтарны юсюнден талай джылы сёз айтды.

Былайда олтургъанланы ичлеринде джылы бла Таулан эм уллу болса да, эркинлик алыб, Салащенкогъа айланыб сёлешди:

— Сиз нёгерлери, тенглери, тамадалары болмасагъыз, ким билсин, мени Тохтарым бюгюн былайда олтурмазгъа боллукъ эди. Сау болугъуз,— деб тохтаб къалды. Барысы да аны бетине къараб тургъанлайларына, Тауланни акъ сакъалыны юсю бла кюмюш мынчакълача эки-юч джыламукъ тамчы агъыб тюшдюле.

— Айыб этмегиз, асыры къууаннгандан этдим былай,— деб олтургъанлагъа къарады.

Джукъ айтхан болмады. Аны барысы да ангылай эдиле.

Тамада инженер

Эшик кѡагъылгъанлай, Махмут башын ёрге тутуб:

— Кир, кир! — деб, эки кере кѡайтарыб, дагъыда джазыб башлады. Ол джаза тургъан сёзюн бошаб, ручканы да сала, эшикден кириб келгеннге джити кѡараб, олтургъан шиндигинден ёрге туруб, уллу акъ кѡолун аны таба узатды. Саламлашыб бошагъандан сора:

— Олтур, — шиндикни кёргюзтуб, ий, мен бу джашны кѡайда кёрген эдим, деб сагъыш эте, аны таба кѡараб тохтады. Джаш джукъ да айтмай, джанындан эки кѡагъыт алыб, Махмутха узатды. Ол кѡагъытлагъа иги эс бёлүб кѡараб, окъуб бошагъандан сора, аланы юсюне снг кѡолун салыб, сёлешиб башлады:

— Эм алгъа танышхан да этейик. Мени атым Махмутду. Алай бла сени бизни заводха тамада инженер этиб джибергендиле, ашхы, ашхы. Ишлей барсанг, кёре барырса, бусагъатда ишибизни барыуу аман тюлдю. Адамларыбыз барысындан да аламатдыла. Болур алкъын, иги джетишдиралмагъан затларыбыз да. Ёзге, мындан алда Ставропольда джыйылыуда болгъан эдим да, крайны ичинде алчы заводланы бирине бизни заводну санагъанларында, дуния бла бир кѡууандым. Сёзге болуб, сеннге да хапар сормадым, кѡалайды, Москвадан хапар айт, — деди.

— Да, Москваны юсюнден джарашдырыб, хапар айтмакълыкъ, мени сартын бек уллу ишди. Къысхача айтыргъа, дунияны башындан андан уллу, андан ариу сахар болмаз. Сау беш джылны окъудум, алай а ол сахарны толу билиб бошайлмай кѡойдум.

— Оллахий, айтханынга толу ийнанама, мен бу кѡагъытлагъа бир кёз джетдирейим да, сора экибиз да чыгъыб, завод бла, ишчиле бла да таныша, тегерекге да кёз джетдирейик, — деб Махмут аллында кѡагъытланы бирем-бирем аудуруб, кѡараб тебреди. Азрет да, ашыкъмай, директорну кабинетини кѡабыргъаларында плакатлагъа, заводну ёсюмюню юсюнден диаграммалагъа эс бёлүб кѡарайды. Бир кесек заман озгъандан сора Махмут столну юсюнде кѡагъытланы джарашдырыб, бир-бирини юсюне сала, аланы барысын да шкафха джыйыб, ёрге турду.

Экиси да заводну арбазына чыкыгъанларындан сора, Махмут Азретге айланыб:

— Ма бу кёз джетген заводну уллу мекамларын, аланы барысына да джан салыб тургъан ишчилени кёрюб турмасам, мени джашауум аласыз бир кюнню да къууанчлы боллукъду деб, эсима да келмейди. Ол эки кёолун да хауагъа узата, завод таба къараб:

— Ма бу бла биз, джюрек бла аны джюрютген къанчабыз, — деб джылы ышарды.

Была заводну саулай цехлерине айланыб, къайтыб, конторгъа келгенлеринде, кюнорта болгъан эди. Экиси да столну эки джанына олтургъанларындан сора, Махмут столунда бир папкагъа къарай:

— Къалайды, Азрет, джаратдынгмы заводубузну? — деди.

— Оллахий, ишчиле да, заводда алааматдыла, — деб, Азрет джууаб бергенден сора, экиси да Махмутну аллында чертёжлагъа къараб тебретиле.

* * *

Азрет Кулийни письмосун экинчи кере да къайтарыб окъуб, сора ручка да, къагъыт да алыб, джууаб джазыб башлады. Окъууун, тынч-эсенлигин, джашауун соруб, талай зат джазгъандан сора, кесими юсюмден не джазайым, арабин деб, сагъыш эте, ёрге туруб, терезени къатына барды. Электрочыракъла кюндюзча джарытыб тургъан кенг асфальт джолда кетиб баргъан адамла, къысха-къысха озгъан автобуска, машинала, джырлагъан, къобуз тауушла, барысындан да бек июль айны сансыз-санаусуз джулдузладан толгъан чууакъ кечеси аны джюрегин къозгъаб, джырлатырын келтиреди.

Азрет терезени къатында иги кесек тургъандан сора, столгъа келиб, письмосун андан ары джазыб башлады.

«...Кулий, кесинг билгенча биягъынлай ишлейме. Бу заводда ишлеген беш айны ичине мен энтда бир университетни бошагъанча болгъанма. Эй, мында бир ишчи джашла, къызла бардыла, туура джанынгдан юлюш этерсе. Къыскача айтыргъа, ишни барыуу игиди. Да, сени атанг бла бир кере даулашханма, кёлюнг къалмасын. Аны юсюнден сеннге джаза айланыргъа керек да тюлдю, келсенг, билирсе. Энди, джаз-

гъанынга кёре, кёб турмай, кърал экзаменлени бериб бошарыкъса. «Игиликге ашыкъ» дегенлей, тюжон айтсам, мен сени бек ашыгъыб сакълайма. Экзаменлени къуру айырмагъа бериб, устаз деген диплом алыб келиринг таза джюрегим бла излейме. Къолунгу къаты къысыб, сени бек суйген — Азрет».

Ол джазгъанын дагъыда бир кере окъуб, бюклеб, конвертге салды. Кулийни юсюнден сагъыш эте, джатары да келмей, диваннга таяныб, бир кесек тургъандан сора, ёрге туруб, китаб шкафдан бир уллу къагъыт байланнганны алды. Къагъытланы столну юсюне ариу джайыб бошагъандан сора, шкафдан излеб бирчаракъ эки гитче китабчыкъны алыб, бир алагъа, бир да стол юсюнде джайылыб тургъан къагъытлагъа, чертёжлагъа къарай, талай заманны турду. Джити карандашны къолуна алыб, къагъытха да талай зат джазыб, бузуб, бир ышара, бир къашларын тую, терен сагъышха кирди.

Арабин, мен айтханча болмай, керти да Махмут тюз болургъаamy тебреди, алай эсе, былай а нек чыгады?

Кеси аллына мюйюшге иги кесек къараб туруб, джангыдан санады. Хар детальны этерге онбеш минут кетеди, бу джорукъну уа салсанг, он минутха этерге боллукъду. Беш минутладан джети сагъатха, саулай да эки цехде.

Тохта! Азретни туура ол сагъатда тышындан къараб кёрген, бир ышара, бир мыдах бола, бир да кеси аллына сёлешгенине сейирсинмей къалмаз эди. Къолуна карандашны алыб, бир айгъа бу эки цехден 45 минг сом къралгъа хайыр тюшерикди. Джылгъа уа? Огъай, къалай-алай да болсун, мен бу затны Махмута ангылатырыкъма. Чыртда ангыларгъа унамаса уа? Ол станоклада экишер детальны ауушдурлугъуна, сора ол кёзюуде завод бир кесекге артха къаллыгъына къоркъады. Артда уа заводну бу эки цехи продукцияны кёб бериб башларыгъын, къралгъа тюшерик хайырын ангыларгъа излемейди.

Дагъыда сагъышланды. Бусагъатда — эл мюлк ишлени эм къызыу кёзюуюдю. Виз джиберген продукция амалтын, хаб-хазыр болгъан эл мюлк машинала тохтаб, бизге да телеграммала джаууб тебресе уа?

Къалайда болсун, джангыны сингдирирге керекди. Азрет столгъа салыныб тургъан сагъатын алыб

къарагъанында, кече онэки бола эди. Ол джатхандан сора да сагъышлагъа кесин хорлатыб, джукълаялмай кёб турду.

* * *

Махмут не эсе да, бир къагъыт бла кюреше тургъанлай, Азрет аны кэбинетине кириб келиб, саламлашыб, столну къыйырында шиндикге олтурду. Азрет къалай да болсун, бир мураты бла келгенин ангылаб, Махмут аллында къагъытланы бир джанына тюрте-рек этиб: «Не джангылыкъ?» — деб, аны таба къарады.

Азрет къолунда папканы ача:

— Оллахий, энтда ол кюн мен айтхан затланы юсюнден терен сагъыш этиб, бир айлашсакъ, оноу этсек деб келгенме, — деб Махмутну бетине таукел къараб тохтады. Махмут эрлай сёлешиб тебремей, бир кесек тынгылаб туруб: «Алан, Азрет, сен аллай бирни ангыларгъа уа керексе. Сен айтхан затларынгы юсюнден терен сагъыш этмегенсе. Ол цехледе юч смен болуб барады. Иш алай бара тургъанлайына да, ма бу телеграммаланы кёремисе. Аланы Азретни аллына тюрте, сора сен а бир джанындан таблыгъы барды деб, ишни тохтатыб, станокланы чачдыра олтурлукъса. Олсагъатда партияны, къралны аллында джууаб берликбиз, аны эсгеремисе, завод квартал, джыллыкъ планларын сеннге дери да артыгъы бла толтуруб келгенди, энтда толтурады. Бу къралны ишиди, сора хар ким да эсине тюшгенни этдириб тебресе, иш къайсы джанына барлыкъды, сен аны ангылаймыса?

— Махмут, — деб, Азрет сёлеширге умут этди, алай а директор сёзюн бузмай, олтургъан шиндигинден ёрге туруб:

Азрет, бу къайгъыны къоюб, ишни юсюнден сёлеширге керекбиз.

Махмут тохтагъанлай, Азрет:

— Былай къарайма да, чыртда адамгъа тынгыларгъа, ангыларгъа излемейсе. Заводда къралгъа хайыры болгъан затланы биз хайырландырыргъа борчлубуз.

— Азрет, — деди Махмут аны сёзюн бёлюб, завод бла мени джашауум джыйырма джылдан бери биргеди. Хайыры болгъан затны бери излеб алгъан болмаса, ары уа басдырмагъанбыз. Сен келгенлей барысы

да терсине бурулуб тебремеген эсе, биз да джукъ ангыламай. Азрет карандашы бла аллында санланы кёргюzte:

— Махмут, аллай бир затны ангыламасам, мен да керексизге кесими урлукъ болмаз эдим. Ма бу санла бла бир танышыб кёрюгюз,— деб тауушун деменгили чыгъарды.

Махмут джукъ да айтмай келиб, къагъытлагъа бир талай къараб туруб:

— Хайырындан хатасы уллу деб, ма быллайгъа айтадыла, иги джаш» — деб, ышарыракъ болуб, Азретге айланды. Ол да къагъытларын джыйыб, папкагъа сала:

Да алай эсе, сора партком бла да, рационализаторланы бюросу бла да кёрейик, — деб башха джукъ айтмай, эшикке чыгъыб кетди.

* * *

Партия джыйылыулагъа заводну коммунистлеринден, сора да, партияда болмагъан талай рационализатор чакъырылгъандыла. Парткомну секретары Андреев Махмут бла Азретни орталарында дауну кеси алгъаракъда да сюзюб билген себебли, джыйылгъанлагъа заводну директору бла тамада инженери эл мюлк машиналагъа керекли затла чыгъаргъан эки цехде да станокланы бир къауум детальларын ауушдуруб, артада продукция бериуню кёб этерге, экинчи джанындан иш алайгъа тебресе, заводну ол цехлери талай минг сом багъасы болгъан продукцияны бералмай, иги кесек заманны тохтаб турлугъуну юсюнден джарашдырыб хапар айтды. Андан сора Махмут чыгъыб, Азрет айтханны этиб тебремегини не себеби болгъанын ангылатды. Дагъыда керти да ол айтханны этебиз десек, заводну Ата джуртубузгъа хайыры да, кесини сыйы да терк огъунакъ кетерликбиз. Сора бир кере ызына айланган затны экинчи алгъынча мийикге чыгъармактылыкъ алай тынч иш боллукъ тюлдю. Экинчиси, быллай затны огъаргъы органладан эркинлик болмагъанлай, кесибишни акъылыбыз бла этерге эркинлигибиз джокъду.

Махмутдан сора сёз Азретге бериледи. Ол да, Станокланы ичлеринде детальланы ауушдургъан заманда иш джарсырыгъы, ол детальла да алай тынч табы-

лыб кьалмазлыгъы кертиди, — деди. Алай болса да, Ата джуртубуз бюгюннго хорламларына къууаныб, тамблагъы кюнню къайгъысын этмей къоймайды. Заводлада, фабрикалада, шахталада, колхозлада, совхозлада, айтыргъа, джашауубузну не тюрлю джанында да джангыны излеб, сингдириб барадыла. Кертиди, бизни завод кесини иши бла да, берген продукциясыны агъачы бла да крайгъа дери белгилиди. Айтыргъа, ишибизни барыуу игиди. Да, сора, биз бу джетишимле бла тохтаб къалыргъа керекбизми? Огъай, джангыны бери алгъан сагъатда эскини къоратхан алай тынч болмайды бир-бирде. Ол себебден биз, мен ангылагъанча, былайда бираз таукеллирек болургъа керекбиз. Биз бир да тюрленмей, ма бу барыуубуз бла барсакъ, аллыбызда тёрт-беш джылны ичинде бизден изленнген излемни толтуралмай тебрерикбиз. Мен бу оюмну берген сагъатда не болур, не къалыр деб, ат башындан къараб бермегенме, неда алай бош сагъыш этиб къоймагъанма. Кёб кечени джукъусуз чыгъыб, айла бла кюрешиб, сынаб, эсеблеб, хайырын, хатасын чыгъарыб, алай бергенме.

Ма къарагъыз деб, кесини къатында тургъан къагъытланы алыб, столгъа джайды. Былайда заводну алчы рационализаторлары да бардыла. Ала да мен бу чертёжла бла танышыб, кёллерине келгенлерин айтсынла.

Азретни сёзюнден сора солуу болуб, джыйылгъанланы бир талайы столну тегерегин алыб, тамам эс бёлюб къарайдыла. Бир къауумла джанларындан блокнотларын алыб, не эсе да бир затла да джазадыла. Заводну рационализаторларындан да, коммунистледен да талай адам кеслерини кёллерине келгенлерин айтхандан сора, партсобраниени бегими бла цехни Азрет айтханча этиб кёрюрге деб, аны хайырыны, хатасыны юсюнден толу джазыб, крайгъа билдирирге деб, бегим этдиле.

* * *

Июнь айны чууакъ кёклю эртдени къалай игиди. Джаб джашилге боялгъан тереклени чапракълары, эртденнги аязчыкыгъа тёзалмай, тохтаусуз харс уруб, табигъатны бу сейирлигини къууанчыны тоюн этгенча шууулдайдыла. Шахарны паркыны ичинде болбулланы, тюрлю-тюрлю чыпчыкъланы тауушлары парк-

ны кыйыры бла кетиб баргъан Азретни джюрегини билинмеген бир кыйлларын кюзгъаб, аны акъылын сагъышлагъа джибермей, тегерекге суюмлю къаратыб ышартады.

Булбул тауушла бла бирге Кулийни тюрсюню Азретни тюз аллына келиб сюелди. Ол Кулий бла татлы суюмекликни, ишни, окъууну, джашауну юсюнден ушакъ этеди. Кулий былайда аны биргесине келмейди, алай а аны къара къашларыны туюнде уллу ала кезлери бла, инджилеча тизилген чыммакъ тишлери бла, агъындан кызылына дженнген бет тюрсюню бла селешиб барады.

Ыйых кюн болгъаны себебли, эртденликде базаргъа ашыгъыб, сатыу-алыу этерге баргъан адамла дженгил-дженгил тубейдиле.

Азрет автостанциягъа келгенинде, мийик тауладан кюн джангы чыгъыб, кесини алтын нюрюн джайгъы табигъатха бирча тегуб тебреген эди. Ставропольгъа барлыкъ автобусну джолгъа чыгъыб тебрерине алкын иги кесек заман болгъаны себебли, Азрет сюеле туруб, скамейкагъа келиб олтурду. Ол ишни туура кызыууна сингиб джашагъаны себебли, минутланы, сагъатланы кый эсенг, кюнлени да къалай озуб баргъанын эсгермей эди. Бююн а анга минутла сау сагъатлача керюнюб, сагъатына дженгил-дженгил къарайды. Хо, аны ашыкъгъаныны да уллу себеби барды. Азрет бююн Ставрополь шахаргъа, Кулийге тубеб, аны экзаменлери къалай баргъанын билирге, селеширге барады. Ол Кулий бла бююн кёб затны юсюнден селешиб, алда насыблы джашауларына оноу этерикдиле. «Ставропольгъа барлыкъ автобуса олтурургъа эркинлик бериледи» деб, автостанцияны башында радиодинамикден чыкыгъан таууш Азретни алайда скамейкагъа олтуруб тургъанланы барысындан да алгъа ёрге тургузду.

Автобус Къобан баргъан таба джанына, энишге айланыб, кетиб тебрегенинде, аны джюреги бекден-бек уруб, толкунлары бир-бирине чулгъаныб, акъ этиб баргъан Къобан сууну юсю бла, Азретни кесине къанат битдириб, учуб баргъанча керюне эди. Дизель бла джюрюген уллу автобус туб-тюз асфальт джолда столбаланы терк-терк артында кююб, тохтаусуз алгъа ашыгъады.

Июнь айны эртденги шош аязына тезалмай, кёк

тенгизча чайкълалгъан будай сабанла къалай ариудула. Терезеден Азрет бу сабанланы аламатлыгына асыры бек сукъланыб къарагъандан, кирпич къагъама деб къоркъгъанча алай барады. Амал табса, ол будай сабанланы къучагына джыйыб, будай башланы къарт амма туудукъчугъуну башчыгъын сылагъанча сылар эди.

Крайыбызны сейирлик табигъатына сукъланыб, тегерегине къарай, Азрет шахаргъа автобусну къалай джетгенин да эсгермей къалды.

Институтну общежитнесинде Азрет Кулийни табмай, арбазда, терекни салкъынында скамейкагъа олтуруб, иги кесек турду. Артда бир таныш джашха тюб, къызла ингирге, театргъа билет алыргъа кетгенлерин билди.

Алайда Азрет не этерге билмей тургъанлай, Кулий юч тенг къызы бла келе тургъанын эслеб, аланы алларына барды. Кулийни тенг къызлары Азретни кесин кёрюб билмегенликге, суратындан аны ариу таный эдиле. Азрет къызла бла танышыб, ала бир бёлек хапар айтхандан сора, экисин къоюб кетдиле. Эки джаш джюрекде да сёз кёбдю, алай а была излегенча джарашыб келмейдиле. Кулий, Азрет иш этиб, аны ючюн келгенин билгенден сора, алгъындан да бек джарыб:

— Джюр шахаргъа чыгъайыкъ — деди. Азрет шахарны талай кере кёрсе да, бюгюнча ариу болуб, бир да кёрмеген эди. Кюзгюча джылтырагъан кенг орамда кетиб баргъан адамла ол джарыкъ адамланы кюн иссиден сакълагъан терекле, джоббу-джоббу учуб айланган кёгюрчюнле, биргесине бара тургъан Кулий — была барысы да Азретни джюрегин къууанча андан да бек бёлейдиле. Ма быланы алларында бир джаш адам бла, аны тиширыуу болур, кём-кёк боялгъан коляскачыкыгъа гитче къызчыкъларын олтуртуб, кёзюу-кёзюую эркелете барадыла. Аланы кёрюб, Азрет джукъ айтмай, Кулийни кёзюне къарагъанлай, ангылайма дегенча, уялыб баш энишге къарады.

Талай затны юсюнден сөлешгенлеринден сора Азрет:

— Сени атанг не айтырыкъды эке, бусагъатда ол джукъ да билмейди, — деб Кулийни бетине соруулу къарады.

— Атам не айтырыкъды, сени да, мени да ариу

биледи, ол джолда сагъыннганынг не зат эди, андан да хапар айт, — деди Кулий.

Азрет Махмут бла болгъан дауларындан джарашдырыб, хапар айтхандан сора, Кулий бир талай сагъыш да этиб:

— Сен тюзсе, Азрет, деб аны джюрегин андан да бек къууандырды.

Была шахарны талай ариу джеринде да болуб, джюрекледен ушакъ эте, кюн батаргъа джууукълашыб баргъанын да кеч эсгердиле. Азрет Кулийни энди эки кюнден боллукъ экзаменин да айырмагъа берлигин излеб, ингирги автобуса миниб, анга автобусну терезесинден къол булгъай, джолгъа чыкъды.

* * *

Махмут эшикден юйге кириб келиб, аш юйде арыбери затла бла кюреше айланнган юй бийчеси Сыйлыханнга да мындамыды дегенча къараб, костюмун да, галстугун да тешиб, диваннга олтурду. Столда джангы газетле бла журналланы къолуна алыб, аудуруб къараб, ызына салыб, дагъыда бир-эки кере алыб, кеси аллына мурулдагъанча бир-эки таууш да этди. Аш юйге кириб, чыгъа айланнган Сыйлыхан эркишсини бююн не эсе да бир мыдах, бир ачылу бола тургъанын эслеб, чыдаалмай:

— Сеннге не болгъанды? — деб, къатына келиб сорду. Туура ол кёзюде башха юйден къолунда да бир китабы бла Кулий да чыгъыб келди. Махмут къолунда газетни столгъа сала:

— Болуб а не боллукъду. Адам айтханнга тынгылагъан адет джокъду. Заводну продукция бериуюн ызына джибериб, бизни айыблы этерге башлагъанса деб, мен аны бла азмы кюрешгенем.

Сыйлыхан тёзалмай:

— Ким бла? — деди.

— Ким бла, — Азрет бла.

Кулий бу сёзню эшитгенлей, тюр эрнин къабаракъ этиб, терезе таба джанлады.

Заводдан бизни хапарыбыз болмагъаннга санаб, кеслерин кимле эселе да этедиле да къоядыла. Станокланы чачабыз деб, къаллай бир кюнден бери къралгъа джукъ бермей турабыз. Джангыз тюнене огъунакъ Таганрог бла Харьковдан эки телеграмма

келгенди. Не деб джууаб берлигин биле болур кеси. Энди ол бир цехдегилени да ауушдурабыз деб тебресе-ле, квартал план къалай боллукъду. Иш алайгъа бир тебресе уа...

Эртденли бери джукъ айтмай, атасы-анасыны сёз-лерине тынгылаб тургъан Кулий:

— Да ол, кеси аллына этиб тебреген болмаз да, — деб сёзге кёшүлдү. Бет тюрсюнюн сейирсингени бла ачыуланнганын адам айырыб билмезча этиб, Махмут Кулийни бетине джукъ да айтмай, джити къараб, бир кесек тургъандан сора:

— Сен не затны ангылаб сёлешесе? — деди. Терезеден джол таба къарай, Кулий таушун аз да тюр-лендирмей:

— Атдя, мен болмасам, башха киши джукъ ангы-ламайды деб, къалай айтаса, ол да заводха да, кърал-гъа да хайыры иги болур деб кюрешеди, ансы — де-генлей, Махмут ол Азретни таныгъан да, билген да этмейди, сора аны нек джакълады эке деб сейирсин-нген да эте, тауушун къатыракъ чыгъарыб, атасы аны сёзюн бёлдю:

— Барыгъыз да меннге юретиучюле болмагъыз да, хар ким ол кесинге берилген ишни тындыра били-гиз, — деди.

Махмут аллына салыннган ушхууурдан бир-эки къабхан болмаса, иги ашагъан да этмей, джангыдан барыб, диваннга таянды.

Сыйлыхан да, Кулий да кетгенлеринден сора Мах-мутну башын сагъышла кючледиле. Ол не бек кюреш-се да, кызы Азрет джанлы нек болгъанын ангыла-ялмады. Азрет быланы юйлерине келе тургъан эди, алай а ол кёзюуде кызы окъууда эди. Ким билсин, джаш бла кыыздан тюб табмакълык да бек кый-ынды.

Азретни аллай мураты болса, мени бла былай этиб айланмаз эди. Кулий бла Азретни ёмюрлюк нёгерле болургъа айланнганларына ол аз да ишек эталмады. Махмут заводну, анда ишлеген джюзле бла ишчилени хар бирин ариу биледи, таныйды. Ишчиле да Мах-мутну бек сыйлайдыла, аланы анга болгъан ышан-макълыклары да уллуду. Ишни барыуу да аман тюлдю.

Махмутну джюреги не эсе да бир затны толтурал-май, ажымлы этгенча болубду, алай а ол не болгъа-

нын кеси да ангылаялмайды. Сагъышла андан бир да кетерге унамайдыла. Керти да бу кварталны планы толмазгъамы башлады?! Огъай! Къалай да болсун, тамбладан башлаб, бу болумну тюзетирча бир оноу этейим деб, ол ёрге тургъанында, кечеги сагъат онбир болгъан эди.

* * *

Ортадан иги кесек заман озгъандан сора, заводда бир цех саулай да тамада инженер берген оюмгъа кѣчюб ишлеб башлады. Цех артха къалгъан заманын терк огъуна джетиб, алгъын бир суткагъа берген продукцияны орнуна энди бир бла джарым береди. Айхай да, бу зат къуру ишчиле бла Азретни къууандырыб къоймай, Махмутну да къууандырады. Алай а бу затны юсюнден ол Азретге, Азрет да анга бир деб сѣз сагъынмайдыла. Азретни, кѣрдюгюзмю, мен берген оюм къаллай бир хайыр бериб тебреди деб, кесини тюз болгъанын айтыргъа толу эркинлиги барды, алай болса да, бир джанындан Махмутдан тартынады, экинчиден, ол кеси да ангылагъаны сезилибди. Махмут да, Азрет, сен айтхан затла тюз болуб, хайыр бериб тебредиле деб, кесини терс болгъанын ачыкъ айтыры келеди, алай а джюреги тохта дегенча этиб, аны юсюнден джукъ айталмайды.

Бир кюн ингирде, Махмут биягъынлай ишден келгенден сора, ашаб бошаб, Сыйлыханнга былай деди:

— Бу арт кѣзюуледе кесими юсюмден сагъыш этсем, кемликлерими кѣб табама. Азретни ол берген оюмуну юсюнден да къаллай бир керексиз даула къурагъан эдим. Тюзюн айтсакъ, мен терс болдум.

Махмут чал ургъан чачын къоллары бла артына сылай, диваннга таяныб, дагъыда сѣзюн башлады:

— Къартлыкъмы хорлаб тебрегенди, огъесе, джангы джетген джашламы хорлаб башлагъандыла, ангылаялмайма. Ёзге Азрет, тамам тутхан ишин биширген джаш кѣреме. Ол дау ишлерибиз болгъанлы, бизни юйге келгенин да къойгъаңды. Келлик эсе да, тартына болур. Тамбла ингирде биргеме ала келирмеми? — деб Махмут Сыйлыханнга соруулу къарады. Эртденли джукъ да айтмай, анга тынгылаб тургъан Сыйлыхан:

— Экигизни арагъызда болгъан ишлеге кѣре, энди ол сени юйюнге алай салыб келиб да къалалмаз,—

деб, столну юсюнде картладан толу болгъан Кулийни альбомун къолуна ала, дагъыда башлады:

— Эшта, ол аллай джаш тюлдю, — дегенлей, кыйыры билинир-билинемез ачылыб тургъан эшик кенгине ачылыб, къууаннгандан бети да кызарыб, Кулий чабыб келиб, атасыны бойнундан къаты къучакълаб, эрлай эшикге чыгъыб кетди.

Махмут да, Сыйлыхан да бир-бирлерине къараб, не айтыргъа билмей, бир кесек тургъандан сора:

— Асто-о, — деб Махмут башын чайкъай, альбомну биринчи бетин ачды. Ставрополь шахарны паркында тюшген Азрет бла Кулийни картларын кёрюб, Сыйлыханга да эшитире:

— Ма, къара, — деб альбомну аны къолуна узатды...

Джигитлик ёлмейди

Сергей бла Хусей мотоцикл бла экскаваторну къатына келиб тохтагъанларында, мийик кёкде акъ булутла кызарыб, кёб турмай кюнню алтын чархы да кёрюнүб башлады.

Экиси да мотоциклден тюшүб, экскаваторну төгегине айланыб, джау сюртүб тебредиле. Кече да ишлегени себебли, аны кабинасыны тышы букъу басыб эди. Хусей бушдукъ бла аны сюртгенлей, «Коммунист Урунууну экипажы» деген кыб-кызыл джулдузу туура бусагъатда джазылгъанча ачыкъ кёрюндю.

— Самосвалла келиб тебрегинчи, топракъны бир-эки атдырыб кёрюрмю эдик, — деб кычырды Хусей ичинде кюреше тургъан Сергейге.

— Бусагъат, — деб ол да от алдырыр джанындан болду.

Экскаваторну талай метрге созулгъан узун садагъыны къурч трослары тартылыб, темир тишли улуу чолпу, чайкъала-чайкъала, ёрге кёлтюрюлдю. Экскаватор, орнундан тебмегенлей, чолпусун джерге батдырыб, зыгъырлы топракъдан толтуруб, бир джанына силдеб тохтады.

Ишлегенине сёзюнг болмаз дегенча, Сергей кабинадан къараб ышарды. Алкъын машина келиб кёрюмегени себебли, экиси да акъырын былайдан бир эл-

ли метр арлакѣда тургѣан дуппурну башына чыкѣдыла.

— Тюз дуппургѣа келиб тирелгени сейир тюлмю-
дю? — деди Хусей.

— Каналны проектин салгѣан сагѣатда, быллай затлагѣа кѣарамай, бардыргѣандыла,— деб Сергей да канал таба кѣарады. Была кеслери кѣазыб келген каналны, бюгюн биринчи кере кѣргенча, алай кѣарай эдиле.

Джолну букѣулатыб келе тургѣан эки самосвалны эслеб, была экскаватор таба айландыла.

— Хыйса, — деди Сергей,—бюгюн ингирге бу дуппурну да бошарыкѣбыз, сен арлакѣда, ол чунгур-
ла болгѣан джерге да бир кѣара, машинаны мен ашы-
райым.

— Сен арыргѣа келирме,— деб Хусей, хакетин Сергейге узатыб, бир джанына чыкѣды.

Экскаваторну садагѣыны тюбюне келиб тохтагѣан машинагѣа, Сергей темир чолпуну толтуруб, юч кере кѣуйгѣанлай, ол тоб-толу болуб, кѣаты гюрюлдеб, джолгѣа джарашды. Хусей экскаватор бла машина-
ладан узайды. Аланы тауушлары анга аздан-аз эшти-
ледиле. Тюз башы бла кѣачхы чууакѣ кѣкде кѣыбы-
ла таба кетиб баргѣан турналаны тауушлары Хусейге
бир сейир музыкача эштиледиле.

Ол хамаан тѣгерегине кѣарай, акѣыртын барады. Хусей былайда айланыб этерча джукѣ да джокѣду, алай а суу барлыкѣ джер бла кѣачхы эртденгиде джюрюрю келгенди. Сол джанында чунгургѣа бир кесек кѣараб туруб, сора алайгѣа барды. Чунгурну тюз тюб джанында джерден бир кесек бери чыгѣыб тур-
гѣан темирча бир затны кѣолу бла тутуб кѣрюб, ара-
бин, бу не затды экен деб сагѣышланды. Чуругѣу бла уруб да кѣрдю, алай а джукѣ ангыламады. Ызына кѣайтыб барыб, кюрек алыб келди. Тѣгерегин иги кесек кѣазгѣандан сора, самолѣтну кѣанаты болгѣанын алай билди. Сора мындан ары кѣазыб кюрешмей, Сергейге барыб, хапар айтды:

— Кѣалай да болсун, ачыб бир кѣараргѣа керек-
биз, — деди Сергей, бир тынгылаб туруб...

Ингир ала Сергей бла Хусей, нѣгерлерине да ай-
тыб, юч шофѣр джаш алыб, ары кетдиле. Кѣб да тур-
май, ала самолѣтну сыннган кесеклерин кѣазыб алды-
ла. Дюралиминден этилген самолѣтну сыннган кѣа-

натларында окъ тешикле алкъын белгилидиде.

Санлары джызылдаб, джашла бир-бирлерине къарагъандан ары джукъ айтмай, тынгылашыб тохтадыла.

Алларында — чачылыб, кюйген самолётну лётчигини суюклери. Суюклени туюбу бла да чириб бошагъан бусхул кесекле.

Джашла кирпич къакъмай, джерге къарайдыла.

Хусей бир къатыракъ затны табды. Ол чириб бошагъан бочха эди. Ичинден талай къагъыт кесекни алды. Алай а джазыулары билинмегени себебли, джукъ окъуялмадыла. Чириген бусхул кесеклеге къарай келиб, шоферланы бири:

— Джашла, бери къарагъыз, бери къарагъыз, — деб къычырды. Аны къолунда эки орден бла бир медаль бар эди. Башха джукъ табылмады. Орденле бла медальны къолуна алыб, лётчикни суюклерине къараб:

— Бу тулпарны аты белгили болмай къаллыкъ тюлдю. Джыйырма джылдан бери туугъан топрагъы къойнуна къысыб тургъанды аны. Кёремисиз, джигитлик бир заманда да ёлмейди. Бу джигит бардыргъан кюрешни биз да алгъа элтебиз, — деди Сергей.

Сора Хусейге бурулуб:

— Шофёр джашланы бири бла барыб, райвоенкоматха билдириб къайтыгъыз, — деб къошду. — Биз былайда турлукъбуз.

Станседе ариу паркны тюз ортасында совет солдатны уллу сын ташы бла къарнаш къабырла. Бу сыйлы джерде граждан къазауатны заманында Къарачай-Черкесияда совет властны орнатыр ючюн баргъан кюрешледе джанларын бергенле бла Уллу Ата джурт къазауатны кёзююнде немец-фашист аскерлеге къаршчы тамам джигитлеча сермешгенледен болуб, талай солдат ёмюрлюкге джукълайды. Джылны не чагъында да ол сынташны тегерегинден гокка хансла къурумайдыла. Джай а ол тегерекни ариулугъуна кёзлеринг сукъланыб къарай, кирпич къагъама деб да къоркъаса. Кёлю не бек джарыкъ болуб, ойнаб, кюлюб келе тургъан да тюз былайгъа джетсе, бир тюрюлю шош болуб къалады.

Ол джарыкъ кёллю адамланы бююнню кюнлери ючюн, ала джанларын бериб, ма тюз аланы къатларында джатадыла. Сора бу къабырланы къатларына джетгенлей, шош болмай не этгин?

Бюгюнча кёб адам, бу къарнаш къабырланы тегерегине бир да джыйылгъан болмаз дерча алайды.

Былайда таякълагъа таяннган бек къартла да, джашла да бардыла. Боюнларында отча дуу джаннган кызыл галстуклары бла пионерле къолларында да джоббу-джоббу гокка ханслары бла саф болуб, ариу тизилгендиле.

Джыйылгъанла барысы да ариу таныгъан район военкоматны комиссары подполковник Зорин тауушун мыдах, алай а деменгили чыгъарыб, джыйылгъан миллетге къараб сёлешди:

— Къазауатны джюреклерибизе салгъан джарасын, хар кюн сайын дегенча бир зат бла къозгъаб барабыз. Бюгюн да ма бу джигит уланыбыз, — деб къолу бла юсуне кызыл къатапа джабылыб гокка хансла бла тегереги толуб тургъан къангадан ишленген ящикни кёргюзтуб, — кёб затланы эсибизге келтиреди. Кесигиз билесиз, бу лётчикни сюеклери бла самолётну кесеклерин, бир ыйыкъны мындан алгъа каналны къаза тургъанлайларына табхан эдиле. Ол кюн огъунакъ военкомат орденле бла медальны номерлери бла бу лётчикни ким болгъанын, не джигитлик этгенин соруб, СССР-ни къоруулау министерство-суна джазгъан эди. Къысха огъунакъ Москвадан тыйыншлы джууаб алдыкъ. Зорин къатында столда тургъан папканы ачыб, андан бир къагъыт алыб, окъуб башлады:

«Авиацияны гвардиячы капитаны Алексей Андреевич Панченко 1914 джыл Саратов шахарда туугъанды. 1936 джыл авиация училищени бошаб чыкъгъандан сора, къазауат башланнгынчы тюрлю-тюрлю авиация бёлекледе къуллукъ этгенди. 1941 джылны июль айындан башлаб, немец-фашист аскерлеге къаршчы урушлагъа къатышханды. 1942 джылны джайында Дон сууну къатында сермешиуледе уллу джигитлик кёргюзтуб, джау таба 86 кере учханды эмда джауну техникасына, адам кючуне да уллу заран сала, къуру кеси фашистлени 5 самолётун агъызгъанды. Бу джигитлиги ючюн Ленинни ордени бла саугъалаанганды.

Алексей Андреевич Панченко Волга сууну джагъасында историялы сермешиулеге да къошулгъанды. 1943 джылны ал айларында Север Кавказдан джауну сюрген сагъатда ол башчылыкъ этген эскадрилия

джауну ызындан болуб, къачыб баргъан фашистлени аяусуз ууатыб тургъанды. Кесини эскадрилиясына алаамат башчылыкъ этгени эмда энчи джигитлиги ючюн «Ата джурт къазауатны биринчи дараджалы» ордени эмда «Кавказны къоруулагъаны ючюн» медаль бла саугъаланганды.

Ессентукла — Къобан табалада баргъан къаты урушлада кеси башсыз болуб къалгъанды. Джыйылгъан миллет быланы къатларында бу гокка ханслагъа батыб тургъан ящикни ичинде къуру сюеклери тургъан лётчикни кёз алларына келтириб, терен ахсыныб, баш энишге къарадыла.

Къарнаш къабырлагъа энтда джангы бир къабыр кёшулду. «Бизни багъалы аталарыбыз бла къарнашларыбыз, сиз бардыргъан сыйлы иш ючюн кюрешге хазырбыз!» — деб, пионерле бирден айтыб, джангы къабыргъа гокка хансланы бирем-бирем элтиб, сала башладыла.

Джашаума разыма

Эртденбла ишге тебрей, арбазгъа чыгыб, бир кесек тохтаб, тегерекге къарадым. Джазгъы чууакъ кюн. Узакъда, таулары башында акъ билезиклеца созула, булутчукъла да кёрюнедиле...

— Матгерий, таула таба нек битгенсе? — деген таууш, мени джол таба терк къаратды.

Къабакъ эшикни да джаба, джолгъа чыкъдым. Хоншуларым. Къол тутуб, саламлаша:

— Барыгъыз да джыйылыб, къайры тебрегенсиз? — деб, джыллыгъы келген Зулкъарнайгъа соруулу къарадым.

— Да, сен эшитмегенмисе, Анисат ауушханды, алайда орамны аягъында джашайдыла да. Къайгъы сёз берирге барабыз, кел сен да, деб джюрюб тебрегенлей, мен эрлай ызыгъыздан джетейим деб, юйге кириб, телефон бла тамадама, эки-юч сёз бла хапар айтыб, бир кесек кечирек барлыгъымы билдирдим.

Биз орам аягъына джууукълашыргъа, дагъыда талай адам кёшуллуб, алай уллу да болмагъан, таб джарашдырылгъан арбазгъа кирдик. Зулкъарнай барыбызны атыбыз бла къайгъы сёз берди.

Биз, джашыракъ къауум бир джанына джанлаб,

къартыракъла да узунуча салыныб, юслерине да джабыула, одеалла джайылгъан къангалагъа олтурдула. Хазна сѣлешген адам джокъду. Бир кесек заманны ичине былайгъа келгенле кѣбден-кѣб бола тебрегенлеринде, биз кесибибден уллулагъа орун къоя, орам таба джууукълашыб тохтадыкъ.

Олтуруб тургъанланы ичлеринден акъ сакъаллы бир къарт ёрге туруб;

— Джамагъат, айыб этмегиз, хар ким бирер джерде ишлейди. Къралны джумушуна соруу-оруу болмай, чыкъмай къалыргъа джарамайды. Барыгъыз. Сау болугъуз. Бир мадары болгъан сагъат онъкиге келирсиз. Ол кѣзюге чыгъарлыкъбыз,— деб, бир кесекден ызына олтурду.

Кертиси да ишлерине ашыкъгъанла къауум-къауум болуб, чыгъыб тебредиле. Мен да ала бла чыгъыб, ишге барыб, къарт айтханча онъки сагъатха къайтыб алайгъа келдим. Хоншуда, тийреде, джууукъда, тенгде ауушханы болгъаннга бир мадар болуб, бармай къалмагъанма.

Ёзге, къабырлагъа туура бюгюнча аслам адам джыйылыб, хазна кѣрмеген эдим. Ёлюкню асыраб, къабырны джарашдырыб бошагъандан сора, ол биягъы акъ сакъаллы къарт, джыйылгъанлагъа айланыб, ашыкъмайын сѣлешди:

— Джамагъат, бюгюн бу тиширыуну арабыздан ашырдыкъ. Джатхан джери джумушакъ, кенг болсун. Анисат хариб мындан къыркъ джылны алгъа огъунакъ кетерик эди дуниядан. Ол чекген артыкълыкъны, зорлукъну джер юсюнде бир тиширыу да сынамасын. Аны хапарын былайдагъыланы асламысы билесиз. Алай а аны джашаууна джашау къошуб, ма бюгюннге дери джетдирген, адамлыкъны, таза суймекликни кѣз гинджисича сакълагъан ма бу кишиге — Джагъапаргъа минг бюсюреу.

Ол къарт, къабырны аякъ джанында, баш энишге къараб, тобукъланыб тургъан чалбаш кишиге къараб, терен ахсыныб, алай тохтады. Дагъыда экеулен къысхача Джагъапар бла Анисатха бюсюреу этген талай джылы сѣз айтдыла.

Мен да, бирси хоншуларыбызча, ол тиширыуну юсюнден талай кере хапар эшитгенме: айтыуудача туура алай болгъанына бегиталмайма.

Арадан эки ай чакълы заман озгъандан сора, бир

кюн ингир ала салыб, Джагъапарны юйюне келдим. Ол джайгъы ингирде, арбазда олтуруб тура эди. Мен киргенлей, олтуруб тургъан джеринден ёрге туруб, къууаныб, эркелетди.

Кесибизни элден башлаб, дуня арасы болумгъа дери кёб затны сюздюк, кесибибизча багъа бердик.

Мен нек келгеними айталмай мычыдым, тартындым. Джашауунда кёб затны кёрген, сынагъан Джагъапар мени кёлюмю, бир зат айтыргъа излегеними билди дейме:

— Айт сен да хапар,— деб, бетиме къарады. Мен дагъыда бир кесек тынгылаб:

— Джагъапар, бир зат сорайым, айыб этме,— дедим.

— Алай нек айтаса, сора джаным,— деб табыракъ олтурду.

— Анисат хариб бла сени джашауунгу юсюнден мен эшитгенме. Ёзге, сени кесинги ауузунгдан эшитирге излей эдим.

— Озгъан затны эсге тюшюрюб, къозгъаб айла-ныргъа керекмиди? Къайдам.

— Джагъапар айыб этмегиз, тилейме, сизни юретиб айтханлыгъым тюлдю. Бююннгю бизни джаш тёллюбюз окъуй да, ишлей да, солуй да, сюе да биледи. Алай болса да, беш бармакъ да тенг тюлдю дегенлей, къаллай бир юйдеги чачылады, аталары, аналары саудан, ненча сабий ёксюзлюк сынайды. Сюймекликни багъалата, аны джилтинлерин джюреклеринде ёмюрлюкге сакълай билмей, ненча джаш адам насыбларына аякъ тюбде теблейдиле. Мен сизни хапарыгъызы къосшмай, къоратмай, къагъытха тюшюрюрге излей эдим. Ким билсин, бара-барыб, аны окъуб, башына бир оюм аллыкъ да чыгъар эсе уа.

Экибиз да тынгылашыб, бир кесек тургъандан со-ра, Джагъапар меннге айланыб:

— Сени айтханынгда магъана барды. Джаш адам-ланы аманлыкъдан кери эте, игиликге, ашхылыкъгъа юретир ючюн джашауубузда кёргенибизни, сынагъа-ныбызны айтыргъа керекбиз. Ол артыкъсыз да уллай-гъан къауумну борчуду. Иги тынгыла,— деди.

Мен ёрге туруб барыб, юйню тышында арбаз таб-а айланыб тургъан чыракъны джандырыб, джан хур-джунумдан блокнотум бла ручканы чыгъара, орнума келиб олтурдум.

— Отузунчу, къыркъынчы джылланы комсомолчуларыны джигитликлери, джюрек учунмакълыкълары, джангы джашау, аны сакълар ючюн кюрешиулері бюгюннгю джашла бла къызланыхъындан кем эди деб айталлыкъ тюлме. Ол джыллада колхозлада бюгюннгю техниканы джюзден бири да джокъ эди. Ишни асламысын билек кючю бла толтура эдик. Комсомолчу джашла бла къызладан къуралгъан звеноланы магналары айырылыб уллу эди.

Къуру 1940 джылны кюз айларында бичен ишлегенибизден бир-эки сёз айтайым. Кюнню кюн узуну чалкъы чала эдик. Къызла да бизден узакъ болмай, ол кюнледе биз чалгъанны сенек ауузла, капнала эте эдиле. Сен кёрген, гебенлени асламысын кече къалай эдик. Дагъыда арыдым, талдым деген болмай, танг аласына дери той-оюн эте эдик. Ол джыл ишлеген биченибизден 15 гебен экинчи джылгъа къалгъан эди. Аллай бир кюч-къарыу бизге къайдан табыла эди деб, энди сейирсинеме. Джашауну джашнатхан джашлыкъ, сеннге минг бюсюреу.

Мындан алда сиз барыгъыз да джыйылыб асырагъан Анисат харибни юлери бизникинден узакъ тюл эди. Школда джетинчи классха дери бирге окъуб, аргда колхозда звенода да бирге ишлей эдик.

Хар адамны джашауунда анга насыб, къууанч келтирген, джюрек сезимлерин къозгъаб, биринчи суюмекликни сингдирген бир къыз неда джаш болады. Меннге да аллай насыбны келтирген Анисат эди. Ийнанамыса, мен къуру ол къызны кесин суюген бла къалмай, саулай адамларын, юлерин да сую эдим, багъалата эдим. Хаман алай ары къараб, кёрюрюм келиб тура эди. Мен насыбым тутхан эди. Джюрекден джюреке джол барды дегенге мен толу ийнанам. Биз экибиз да суюмекликни юсюнден ачыкъ айтмагъанлыкъгъа, тюбесек, бет къаныбыз бир тюрю болюб, баш энгишге къараб къала эдик.

Сёзню ачыкъ этдим бир талай айдан. Юйю къуругъан, бир сёз да айтсанг а, къан къуйгъанча бети къызарыб, бир кере башы бла «хо» дегенин билдириб, джанлаб кетген эди. Мен ма ол кюнден башлаб, ма бюгюннге дери джашауумда къыйынлыкъ да, зауукълукъ да кёрюр керекли къалмагъанма, алай а кесими дунияда эм насыблы адамланы бирине санагъанлай келеме.

Бизни бир-бирибизни джаратханыбызны, суюгенле болгъаныбызны аны да, мени да тенглерибиз биле эдиле. Элни ичинде аллай затны кёбгеми тыярыкъ эдинг.

Анисатны атасы, анасы да мени атам, анам да билген эдиле. Анам хариб, ол хапарны эшитгенден сора, асыры къууаннгандан джюрегим ауруйду деб, айтычусун да къойгъан эди. Бизни насыбыбызгъа Анисатны адамлары да чарламагъан эдиле. Анам бу къыз юйюне келин болуб келирине къалай ашыгъа эди...

1941 джылны джазында мени колхозну комсомол организациясына секретаргъа айырадыла. Танг атхандан ашхам къарангыгъа дери иш юскюнде айлана эдим. Бир кюн комсомол джыйылыуну бошаб, эшикге чыкъгъандан сора, джашла бла сёлеше келиб, элни огъары джанында джашагъан Айдемирни джашы Джандырыу Анисатлагъа келечиле джибериб, аны къачыра айланады деген хапар эшитдим.

Ийнанамыса, адам эсинде-бусунда болмай тургъанлай, джан тамырларына джетген ачы хапар эшитсе, бир кесекге джунчуб, тели адамча болуб туруб, сора кесин алай къолгъа алады. Мен да алай болдум. Юйге джетер-джетмез, гитче згешчигими джибериб, Анисатны джолгъа чакъырыб, къысхача сордум.

— Джандырыу бир кере келиб, былай-былай дегенинде, экинчи бу затны сагъынма, къатыма да келме деб ашыргъан эдим. Ийген келечилерине атамы джууабы да алай болгъанды,— деб, баш энишге къарады. «Игиликге ашыгъыргъа керекди» деген сёз къалай тюздо. Юйде ашыкъдыргъанлыкъгъа, къалай эсе да, мени таукеллигим джетмей эди. Бююнча эсимдеди, кюнортада юйге келдим. Анам хариб, мени аллыма ашарыкъ салыб, ол иркге бир суу ичирейим деб эшикге чыгъыб кетгени бла къысха ызына къайтыб кирди. Анамы бет тюрсюнюне къараб, керти да бир палах болгъанын ангылаб, эрлай ёрге турдум.

— Сен да былай олтур да тур деб, джылаб, ызына айланды. Эрлай анамы джетиб, не болгъанды, нек джылайса, айт деб бетине джити къарадым.

— Анисатны къачырыб кетгендиле — деб аланы юйлери таба айланды. Мен анамдан да алгъа джетдим. Алагъа джууукъ джетген юч-тёрт эркиши бла талай тиширыу джыйылыб тура эдиле. Алайдагъыла,

барыбыз да дегенча, къараб къарагъынчы Джанды-
рыуну юйюне джетдик. Анисатны уллу эгечи, аны
эри, мен юйге кирирге излегенликде, эшикни юсюне
айюча бир уллу адам сюелиб, кеси суйюб келгенди,
не излейсиз деб, бизни иерге унамады. Меннге аллай
кюч-къарыу къайдан чыкъгъанын бюгюн да ангыла-
май барама. Ол мазаллы адамны, кез джумуб ачхын-
чы, бир джанына атыб джибердим.

Биз ичине киргенлей, аллына сюелиб тургъан
эки-юч тиширыуну къарыууна кёре тюртюб, къычы-
рыкъ этиб, джылаб, мыллыгъын атды. Эгечи кюлун-
дан тутуб, мен да алда эшикге чыгъа тебрегенлей, ала-
дан бир талай адам аллыбызны тыяргъа изледиле...

— Сиз ма бу этген артыкълыкъ ишигиз ючюн тюр-
меде чирирсиз. Джанлагъыз аллыбыздан, ариулукъ
бла, — деб эгечини эри бек хыны селешди. Мен а
джюрегим асыры кюйгенден, быланы бирем-бирем
малтаб чыгъарырым келе эди. Къалайла эсе да соруш-
дула. Мени сейир болгъаным, Джандырыу бир джаны-
на джанлаб, бу ишге кеси кюшулмай къарай эди.
Биз кетиб тебрегенлей, Джандырыуну, ашыкъмагъыз,
мен сизни бу этгенигизни къайтармасам, итден туу-
гъанма деген сёзюн эштиб, аны эгечи саулай да алай-
дагъылагъа эшитдире:

— Итден туугъан болуб этиб айланаса былай — деб
къычырыб селешди.

Кертиси да аны атасы Айдемир Совет властха
къаршчы кюрешген бандитлени бири эди. Аны нёгер-
лери сауутларын-сабаларын бериб, бой салгъанларын-
да да, ол кеси джангыз къачыб, ызындан джетиб,
уруб ёлтюрген эдиле. Энди, ма ол кишини джашы
Джандырыу эди элибизде эм ариу, адебли кызгъа-
Анисатха мени насыбыма кюл узатхан.

Юйге келгеникден сора эгечини эри да, мен да бу
артыкълыкъны органлагъа билдириб, аны тутдурур-
гъа керекди деб къаты болдукъ. Алай а алайгъа
джыйылгъанланы кёбюсю аны унамадыла. Ичлерин-
де джылы келген тиширыу, «Аманлыкъны аманлыкъ
бла сюрме», дейдиле. Бу да бир къыз сабий милиция-
гъа чакъырыб, алай болдуму, былай болдуму деб
башларла, не этерикбиз, бу да бола келген адетлени
бириди, кююгъуз», — деди.

Хар ким да аны айтханына хо болгъанларын бил-
дире, тынгыладыла. Тиширыула, артыкъсыз да хон-

шула, кѣб затны юсюнден сѣлешедиле, оноу да этедиле. Аллай оноуну бир-бирлери бла келишиб, мени анам бла Анисатны анасы да этген эдиле. Анам хариб, алгъынча болмай, энди ачыкъ этиб, айтыб башлады. Мен кесим да, энтда соза барыб, бир зат болур деген кѣоркѣуу бла Анисат бла сѣлешиб, хо деген эдим. Биз кѣууанчыбызны ол заманда алай хазна джорюмеген джангы адет бла этерге оноулашхан эдик.

Ол кюн да 1941-чи джылны 1-чи июлу болургъа керек эди. Алай а...

Къазауат башланганны экинчи кюнюнде элибизден беш джаш болуб кеси разылыгъыбыз бла урушха ашырлыкъларын излеб, военкоматха келебиз. Тилегибизни толтуруб, юч кюнден биз джолгъа атландыкъ. Атам хариб, кѣууанчха семиртиб тургъан мазанлы иркин да кесиб, тийреде джашны, къызны джыйыб, той-оюн этиб, кѣууанч этген эди. Татлы тенглик къалай игиди. Джашла иш этиб, абазекге кѣбюрек ие эдиле. Мен Анисатны кѣолтугъундан кириб бара тургъанлайыма, кѣб затны сордум.

— Мен ёлюб джерге киргинчи, сени сакъларыкъма, — деб сёзлени бёлюб-бёлюб, кюнден айтды. Уллу къара кёзле суудан толгъанларын кёрюб, бютюн да бек кёзгъалдым.

Абезек бошалыб, тебсеу башланганлай, алай учунуб тебседим, арлакъдан къараб тургъан анам хариб, не эсе да кёзлерин джаулугъуну кыйыры бла скюрте, бир джанына бурулуб кетген эди.

Экинчи кюн бирси джашла, къызла бла Анисат да келиб ашырдыла. Тамбла не боллугъун билмей, атангдан, анангдан, тийренгден, адамларынгдан, тенглерингден дуния кѣууанчына тюбетген биринчи скоймекликни берген адамынгдан айырылыуу къалай кюч тийгенин айтыб ангылатмакълыкъ кыйынды. Аны да сынадыкъ.

Моздокда эки айны юрениб, артда къралыбызны кюн батхан таба джанына келдик. 1941 джылны къач айларында бизни къралны къаллай болумгъа тюшгенин барыбыз да ариу билебиз. Таурухдача джигитлик кёргюзтюу, мардасыз кѣб адам ёлюу, кючкъарыу джетмей, артха ыхдырылыу—была барысы да бар эдиле.

Мен тахсагъа джорюген бёлекде кѣуллукъ эте эдим. Бир кюн ингирде, тамадабыз капитан, кеси да

тегей джаш эди, бешеуленни чакъырды. Джер юйчюкде, лампы тюз тюбуне картаны джайыб, былайдан он километр чакълы узакъда элни кёргюзтюб:

— Анда немецлени аскерлери барды. Аладан танг атаргъа джесир алыб келирге керексиз. Игиси, офицер къауумдан болса эди, — деб, дагъыда талай зат юретиб, джаныбызда къагъытларыбызны да алыб, бирем-бирем къаты къучакълаб ашырды.

Кече сагъат онбир бола, элчикни къыйырында тохтадыкъ. Автоматларыбызны хаб-хазыр этиб, шыкъыртсыз, бир гитче саламбаш юйчюкге келдик. Тёр-тюбюз юйчюкню тёрт джанын сакълаб, бирибиз барыб, акъыртын терезени къакъды. Эшикни къыйырын ачыб, бир къарт къатын сен кимсе дегени бла, аны ауузун къолу бла джаба, акъырын къулагъына, совет солдатлабыз деб шыбырдай, ичгери кирирге бол-лукъмуду деб сорду. Қъатын сизни бери келгенигизни эшитселе, тамбла мени да, къызымдан туугъанны да асмакъгъа асарыкъдыла деб тыкъсый тебрегенлей, нёгерибиз аны къолтугъундан тутуб, эрлай ичгери киргизди. Ол бери чыкъмай иги кесек турду. Тёзалмай, бир нёгерим бла мен да ары кирдик. Қъарт къатын эсин джыйыб, кёб хапар айтды. Айтыудан, былайда джюзден артыкъ солдатла, танкала да бардыла.

Тамадалары тургъан юде къарауул къаты болгъанын да айтды, аны къалайда тургъанын, къайсы джаны бла таб боллугъун да юретди. Быллай джерден джесир алмакълыкъ къыйын болгъанын ариу ангылайбыз. Алай а буйрукъну да сёзсюз да толтургъа керек эдик. Ноябрь айны суукъ, къарангы кечеси бизни бир тюрлю халгъа киргизгенди. Юйге джууукъ келиб, аны ичиндегиле алкъын джатмагъанларын билдик. Кесек тургъандан сора, аз да тауушун чыгъармай, къарауулну тюбге уруб, ауузуна бушдукъ этиб, байлаб бир джанына атдыкъ. Тюрлю-тюрлю ашарыкълары, ичгиси болгъан столда ючеулен олтурадыла. Эшик ичинден бегиб эди. Биз къалай этерге билмей тургъанлай, бир узун офицер юсуне да шинелин къаблаб, эшик таба тебреди. Бир ишексиз, джатарны аллы бла кеси кереклисине чыгъаргъа излеген болур эди. Мындан таб кёзюу бизге тюшерик тюл эди. Гитче тар коридорчукъгъа миннген атлауучланы эки джанындан алыргъа деб, юйню мюйюшкуне бугъундукъ.

Ол эшикни ызына этиб, джерге тюшерге, бирден дже-тиб буудукъ. Алай а уа-а-а деген ачы кычырыгы тѣ-герекни зынгырдатды. Бешибиз да бирден кими ауузун джаба, кими аякъларындан, кѳолларындан тутуб, кѳлтюрюб кѳачдыкъ. Ёзге кѳараб-кѳарагынынчы тѣге-рек кѳалабалыкъ болду. Окъла асыры кѳб атылгъан-дан, кѳарангы кече уллу шынкѳартдан чыккыган от джилтинлеге ушай эдиде. Насыбха, кѳалай ары кет-генибизни билмей, тѣгерекге бирден чабышдыла. Биз-ни эслебми атдыла, огѳесе неда болсунму дедиле, иги кесек узайгъандан сора, ызыбыздан окъла бузча кѳуюлдула.

Бир нѳгерибизни тюз сыртындан окъ тийиб, аллы-на джыгтылды. Экибиз кѳолларыбызны чалдыу этиб, кѳлтюрюб тебрedik. Бир кесекден окъ мени онг кѳолума тийди. Кесими билдиргинчи, дагыда бири-бизге тийди. Насыбха аякъларыбыз сау, кесиби да онгсуз болуб аумазча эдик. Кѳб турмай нѳгерибиз ёлдо. Биз бир чунгур кибики ичинде тохтаб, Арка-дийни, аты алай эди, кѳаураланы, аман хансланы кѳолларыбыз бла джыртыб, юсюн басдырыб, бѳркле-рибизни алыб, бир минут чакълы туруб, алай тебрedik. Джай джангурда кѳк окъла чартлагъанча тохтадыла.

Джараларыбызны да кѳаты байлаб, узун офицер-ни аякъларын бошлаб, автомат бла алда бар деб кѳр-гюзтюб, гузаба тебрedik.

Танг белги бере, биз кѳайтыб келдик. Джарыкъ кѳллю, хар кѳуру да ышара, чам эте айланычу Ар-кашаны ёлгенине мында кѳалгъанла да джыйылыб бушуу этдиле. Биз келтирген офицер бек магъаналы кѳб зат айтыб, дивизиябыз тыйыншлы операция бар-дырыб, фашистлеге уллу халеклик салгъан эди. Тах-сагъа баргъанла барыбыз да Къызыл Джулдуз орден-ле бла саугъаланыргъа тыйыншлы болгъан эдик.

Нѳгерим да, мен да госпиталда ай чакълы джатыб, артда дагыда кесибибизни аскер бѳлекге тюшдюк.

Уруш джолум бир джыл чакълы замандан Ста-линград ючюн сермешулени ахыр кюнлеринде 1943 джылны январь айында бошалгъан эди.

Андан да бир хапар айтмы дейсе.

Фашист аскерчиле былайда толусу бла кѳуршоу-гъа алыныб, аяусуз ууатылгъанларына да кѳарамай, аугъа тюшген джаралы джаныуарча уруш этиулерин

аз да сериуон этмей эдиле. Мен мында, автоматчылан-ны ротасында эдим. Бир он аскерчи, оюлгъан уллу этажлы йюню тубюне кыысыла дагъыда алгъа бара, дагъыда тохтай, фашистлени арт джанларындан от ачаргъа деб тебретдик. Экинчи оюлгъан юйге джетер ючюн, талай метр ачыкъ джерни чабыб, бауурланыб ётерге керек эдик. Иги кесекни кыымсыз болуб, сакълаб, энди бир кёрейик деб чабышдыкъ. Эки джаныбыздан да окъла юсюбюзге джандыла. Джерге джатыб, бауурубюз бла сюркелиб тебретдик. Ай медет, алайда ючюбюз ёлюб, экибиз ауур джаралы болгъан эдиле. Къабар къабыным тауусулур кёзюу болмаз эди, меннге джукъ да болмады. Къалгъанларыбыз джетиб, фашистле тургъан индеклеге автоматладан от ача, гранаталаны да джибердик.

Кёб турмай ауур снаряда тийиб тебретиле биз тургъан джерге. Бир заманда ауур джукъудан уянганча болуб, кёзлерими ачханымда, тюз аллымда сюелиб тургъан акъ жалатлы, джыл ортасына келген бир тишируу:

— Къалайды кавказлы, деб ышара къарады. Мен ауузум къургъакъсыб, джангыз суу деген сёзню кючден айтдым. Стакан бла суу ичирдиле. Санларымы кыымылдатыргъа излегенимде, ол биягъы тишируу, кыымылдама деди. Кёзлерим ачылыб тургъанлай, юй, да, ол тишируу да тегерек айланыб тебретиле. Кёзлерими кыысыб, дагъыда эс ташладым. Экинчи кюн онг аягъымы тобугъундан энгишгеси болмагъанын ангыладым. Куйбышев шахарда беш айны госпитальда джатдым. Энтда бир кере Къызыл Джулдуз деген орден бла саугъаланнганымы да анда билген эдим.

Аскерде айланган ол эки джылны ичинде юйден, бирси джууукъдан, тенгден саулай да бир он письмо алгъан болур эдим. Аны да бар эди себеби. Къазауат чыктыгъан джыл мен былайдама деб тюзетиб, адрес джазмакълыкъда кыйын эди.

Андан сора бизни областны немецлени бир кёзюуге дери алгъанлары. Алгъан письмоларымы джартысы да Анисатдан эди. Мындан бир-эки джыл чакълы алгъа, джазыкъ, эски кюбюрюбюзге къарай келиб, ол письмоланы табыб:

— Ий быланы нек асыраб тураса, ары отха атмайын,— дегенинде, къайда былай бир берчи деб алыб, джан хурджунума салгъанымда, джетген джаш

болуб кълмагъа эдинг да деб, ышара, бир джанына айланыб кетген эди. Алай бла къазауатны ючюнчю джылыны май айыны ал кюнлеринде кюнорта заманда, ат арба бла юйюбюзню туурасына келиб, тохтадым. Мен джерге тюшюб, солдат хызеними да алай салыб, таякъларыма таяна, арбачыгъа сау бол деб ашырдым. Орамны огъаргъы джанында ойнай тургъан сабийчикле бу кимди дегенча сейирсиниб къарайдыла. Не джашырыу, бир туугъан юйюме къарасам, бир да Анисатлары таба къарайма. Уллу адам а кёрюнмейди. Сора энгишге ийилиб, хызеними алыб, аллыма атлай тебрегенлей, юйню эшиги ачылыб, анам къарады. Эрлай таныб къоялмады дейме, бир кесек туракълаб, о-о джашчыкъ деб, чабды. Хызеним да, таякъларым да джерге тюшдюле.

Джарлы анам, джылагъанын да тохтатмагъанлай, баууруна къысыб, иерге унамай, талай турду.

Мени юйге алыб кириб, асыры гузаба этгенден ашаргъа аллыма сютбашысын кострюл бла, гырджынын да саулай, сындырмагъанлай салды. Дагъыда уллу агъачаякъ бла айран келтирди.

Да быллай бирни не этесе, ач тюлме деб, ышаргъан да этдим. Мен айрандан ичиб, аякъны стол юсюне салыргъа, бир-бирине хапар бериб, тийре-хоншу къууаныб, кириб келдиле.

Аллах кълонгдан алмасын, сау-эсен юйюнге келди деб, алгъыш айтадыла. Мен не дыгалас эте эсем да, не Анисат, не аны адамларындан киши кёрюнмейди. Адамла эшикге чыкыгъанлай, тёзалмай, анам тийре-хоншу тынч-эсенмидиле деб соруулу къарадым.

— Тынчдыла джашчыкъ, Азаметгерийлери да, Илияслары да (Анисатны атасы), Мурадинлери да сизлеге таралгъандан сора къайгъы джокъду.

Ана джюрек, сени ичингдегин кёзюнге къараб ангылайды.

— Анисат да тенг къызлары бла колхозгъа ишге джюрюйдю,— деб, андан ары не айтайым дегенча тынгылады.

Тёрт саныны бири болмагъан адам кимге керекди, мен бери, ызыма къайтыб келмейин, къайда болсам да уруш тюзледе кълсам иги тюлмю эди деб, башыма тюрлю-тюрлю сагъышла, акъылла кирдиле. Алай а джюрегими теренинден, бир билинмеген таууш,

огъай барысы да иги, сен излегенча боллукъду дегенча келе эди.

Ингир ала Анисат да, анасы да, гитче джашчыкълары да юйге кириб келди. Мен бир таягъыма таяныб, ёрге турдум. Къол тутуб, джылы саламлашдыла. Анисатны баш энишге къарагъаны бла мени бутума къарагъанын иги айыралмайма. Эринлерин а бир-бирине къаты къысыбды. Анисатны анасы меннге айланыб:

— Бала, джаным, бу къазауат дуниягъа ёмюрледе унутулмазлыкъ къыйынлыкъ салгъанды. Аллахха шукур, юйюнге сау-эсен келгенсе. Мыдах болма. Хар зат да орнун таба барлыкъды. Энтда келирбиз,— деб ючюсю да эшик таба айландыла.

Туура ол кёзюучюкде мадар болуб, мени джюрегими ачыб къарагъан кёб затны кёрюр эди. Умут бла тюнгюлюуню базманына салындым. Экинчи кюн уллу къарнашымы къызы гузаба кириб келиб, тегерегине да къарай:

— Сюйюмчюлюк бер, бир иги хапар айтайым,— деб ышара къарады.

Мен да тёзалмай:

— Не десенг да берликме, дженгил айт,— деб орнумдан ёрге турдум.

— Анисат мени чакъырыб, Джагъапаргъа алай айт деб тиледи, тылпыуум тохтамай, мен аны атарыкъ тюлме. Чыртдан да джюрегине аман зат келтирмесин. Дунияда ансыз бир кюнню да джашатмасын мени, деб тургъанма, энтда алайма.

Асыры къууаннгандан не айтырымы билмей, къалайда тюбеген эдинг, сёлешген заманда сизни киши кёргенми эди, юсюнде уа не чебгени бар эди деб, соруула бериб къатышдырдым.

Ортадан бир бёлек кюн озгъандан сора Анисатха кесим тюбёб, айтханы тюз болгъанына ишексиз болдум.

Не джашырыу, къууанчым ичиме сыйынмай, джюрюгеним да, сёлешгеним да башха тюрлю болду. Бир кюн эртденбла къазауатдан менича болуб къайтхан, бир къолу болмагъан колхозну председатели юйге келиб, конторда бухгалтерияда ишлерими изледи. Юренирсе, мен сени ариу таныйма, фахмунг барды, деб джылы сёлешди. Кесим да эригиб тебеген эдим. Эм аламаты уа неди десенг, эртден-ингир Анисатланы

юйлерини къаты бла озарыкъ эдим. Къалай-алай да туберге, сѣлеширге мадар аслам чыгъарыкъ эди.

Колхозну председателине тамбладан башлаб, ишге чыгъарма деб сѣз бердим. Къыйын эди, чачылыб, тозураб, энди ызына джангы къуралгъан колхозну болуму. Эсебни джюрютюу джаны бла да чот бек къолайсыз. эди. Сау къаллыкъ, тамада бухгалтерлик этген джылы адам ортасындан озгъан Али-Солтан деб бир огъурлу адам эди. Хаман юретгенлей, кѣргюзтгенлей, ариу сѣзю бла кѣлюмю кѣлтюргенлей тура эди. Ортадан эки-юч ай озгъандан сора хар затха юрениб, хайт деб кесим энчи ишлеб башладым.

Этген умутумча Анисатха кѣбюрек тубей турурча мадар да чыкъды. Бир кюн ишден келгенимден сора, анам къатыма олтуруб, былай ачыкъ да сѣлешмей эди, бу джолгъа дери:

— Джашчыкъ, джаным, табханчыгъыбызны джыйышдыра кетгенбиз, келин алыргъа — Анисатны келтиррге керекбиз. Соза баргъандан хайыр джокъду,— деб, бетиме соруулу къарады. Мен бир кесек да тынгылаб:

— Анам, дунияны юсюн къан джуууб бара тургъанлай, келин келтириб, къууанч этиб айлансакъ, айыб болурму, не уа сени бир саны болмагъан джашынга Анисат да келирми? Ауузум бу сѣзлени айтханлыкъгъа, талай джылдан бери джюрегим термилб тургъан, дуния джарыгъым биринчи скоймекликни келтирген къыз бла ёмюрлюк джазыууму бир этеригим джууукълашханына къууандым.

Анам, мени ич сагъышларымы сезгенча, джашчыкъ, игиликге ашыгъыргъа керекди. Къууанч бла бушуу аякълашыб келедиле.

Кърал ючюн джанынгы артха салмай, бир санындан айырылыб келгенсе. Сен тартыныр зат джокъду. Халкъынгы аллында бет джарыкълыса. Анисат бла да тилинг бирди, аны бош айтаса. Атасы да, анасы да огъай демейдиле, деди.

Мен дагъыда бир кесек тынгылаб:

— Да анам, оноуугъузну этигиз,— дедим. Сентябрь айны аллында бизникиле келин келтирирге, алада къыз чыгъарыргъа хазыр болдула. Бюгюнча эсимдеди, сентябрны бешинде, кюн ортагъа, уллу къарнашымы джашы бла бир тенгим, джарлы ол да сакъат эди, бир тачанка къурадыкъ.

Анам хариб, юйге орайда айтыб кирликдиле деб, джангы джетиб келген бир бёлек джаш адам да табды.

Анисатны эрлай юйге келтириб кьоймай, элни огъары джанына дери барыб, дагъыда ызларына айланыб, сора алай келиб тохтадыла арбазда. Хайт деб, джаш, къыз да къартла да джыйылыб, арбазда талай адам болду.

Анам айтханча, Анисатны башына да уллу акъ, ау джаулукъ атыб, орайда айта, юйге алай алыб кирдиле. Хар адамны джюреги кьозгъалыб, ёмюрлюкге эсинде сакъланлыкъ бир кюню бола эди. Мени да ма аллай кюнюм эди. Адамлагъа былай деб айтмагъанлыкъгъа, джюрегим асыры къууаннгандан бир джерде олтуруб туралмай эдим. Ингирде кьонакъла келирине келинле, къызла къадалыб, хант этиб кюрешедиле.

Ашхам къарангы бола, кёб турмай кьонакъла келликдиле деб алларына къараб тура эдик. Бир заманда, огъары джаныбызда дуппурдан бери келген джолда бир ат аякъ тауушла чыкъдыла. Кёз ачыб джумгъунчу, тегерек шкок атылгъан тауушдан толуб, бир ондан артыкъ атлы, ауузларына келген аманны къуя, арбазгъа кирдиле. Бир къауумлары тохтаусуз шкокларын кёкге айландырыб ата, бир къаууму да гузаба юйге кирдиле. Быланы не иннет бла келгенлерин дженгил ангылаб къоялмай, хар ким бирер джары туракълады. Алай а ол сагъат огъунакъ ангылашынды. Бандитле Анисатны алыб кетерге келгендиле. Шкок тауушлагъа тиширыуланы къычырыкълары, сыйытлары кьошулуб, болгъан къалабалыкъ болду. Къараб-къарагъынчы, юйню эшигине джетдим. Тауушу джюрегинги эритирча, къычырыкъ эте тургъан Анисатны ючеулен болуб скойреб келгенин кёргенлей, дуниям къарангы болуб, алда келгеннге не къарыууму да салыб, таягъымы бегитдим. Ол тёнгереп, дагъыда ёрге туруб, герохун алыргъа, къычырыкъ эте, ортагъа бир юч-тёрт тиширыу кириб, мени урдурмадыла. Анисатны бизге кьонакълаб келлик адамлары да джетген эдиле.

Алай а ай медет, джан татлыды. Сауутлу бандитлеге джумдуругъу бла киши да киралмады. Таягъым да сыныб, хаман джыгъылыргъа къалдым. Тёрт саным сау болса, мен ёлмей Анисатны алагъа бермез эдим. Аны ауузуна бушдукъ этиб, джамчыгъа чыр-

маб, кете тебрегенлеринде, ичлеринден бири шкогун эки кере кёкге атыб:

— Мен Джандырыума, Джандырыу, Джагъапар къонакъгъа келирсе,— деб, къараб-къарагъынчы къарангыда думп болуб кетди.

Ол кече аякъ юсюнде болуб элде не къарт, не джаш, не сакъат къалгъан болмаз эди былайгъа келиб, бандитлеге налат, ирият бермеген.

Алай а адам тюрсюнлю джаныуарлагъа не айтсанг, къалсанг да, бир эди. Мен дуниядан, джашаудан, суюмеклигимден, насыбымдан къол джууб къоймай, кесими къатдырыб, къалай-алай да Анисатны къутхыргъа керекме деген иннет алдым. Советге барыб, ол кече огъунакъ районнга хапар берген эдик. Алайгъа джыйылгъанланы бир талайы, энди была бла кюрешме, кесинге да къатыллыкъдыла деди. Бир къауум джаш адамла уа, агъай биз Джагъапаргъа нёгерлик этерикбиз, быллай артыкълыкъны кечерге боллукъ тюлдю деб тохтадыла.

Джыйылгъанла бир-бирлерине хапар айта келиб, бу бандитле Джагъанас, Джассыгъач чегетледе айланганлары ангылашынды. Джандырыуну хапарын да билдим. Колхозла къурала айланган джыллада атасы Совет власта ачыкъ къаршчы болгъаны ючюн кесин тутдурмай къачыб баргъанлай ургъандыла. Джашы Джандырыу Совет Аскерни тизгинлеринден дезертир болуб, къачыб юйюне келгенлей, тутулуб, сюд этилгенди. Андан да къаллайла эсе да къачыб келиб, кесича бир ит къауумну табыб, энди бандит болуб, элге, малчылагъа чабыб, адамланы ёлтюрюб, болгъаннга кыйынлыкъ салыб айланадыла.

Учу-къыйыры болмагъан чегетлеге сингиб, кеслерин да тутдурмайдыла. Алгъаракъда райондан бир бёлек милиционер келиб, элден да талай активист кшошулуб, сау эки кюнню айлангандыла, не келсин, ызларын табалмай къайтхандыла.

— Мен бюгече огъунакъ аланы къайда болгъанларын билирге, излеб чыгъарыкъма, — деб тохтадым. Анам башчылары болуб, нек бек тилесем да унамадым. Хар ким кесича сёлешиу тохтагъандан сора, элибизде оноуу, акъылы бла да сыйы болгъан къарт Чо-мур ёрге туруб:

— Джамагъат, мен джюзге джууукъ джыл джашаб келеме дунияда, ёзге туура быллай керахатлыкъ

иш болгъанды деб эшитмегенме. Адам сёзге салыб айтыргъа да тартынырча бир иш болду. Джагъапар райондан адамла келгинчи сакъласа иги эди, алай а аны тохтар къаны джокъду. Алай эсе, биргесине юч-тёрт джаш да алсын, элде шкок бар эсе сорушду-райыкъ, къабарыкъ затла да алмай къоймасынла. Элчилеге къурман болайым, атла табылырла. Ёзге ала бла урушургъа джибермейбиз сизни. Ол адам сыфатлы джаныуарланы тургъан джерлерин билирге керекди. Алайы белгили болса, тѣбентин келиб, элчиле бирге чыгъыб, аланы темир аугъа тюшюрюрле. Джагъапар, ма бу акъ сакъалым бла тилейме, бек сакъ бол, къуру кече излериксиз. Чыртданда ала бла тюбеширге излеме. Джаным-кѣзюм, мен айтханны унут-ма.

Кече сагъат онѣкиден атлай, къарнашымдан туугъан эки джашны, дагъыда аланы бир джан тенглерин биргеме алыб, атла бла тау таба айланыб кетдик. Танг да ата, биз тауну тѣбен джанындан башланнган уллу чегетни къыйырына келиб тохтадыкъ. Джашланы экисине шоккланы къолдан иймей, тѣгерекге къарагъанлай, сакъ турургъа деб юретгенме. Юч джылгъа джууукъну аскерде айланнганым, анда да тахсачы болгъаным джарады дейме.

Бу кѣз тутхан тауланы, чегетлени ичлерине кириб айланмагъанлыкъгъа, къалай орналгъанларын билеме. Джашланы тѣгерек джыйыб, джерни картача этиб кѣргюзте, чегетлени ма бу биз тургъан джеринден башлаб, ашыкъмайын, къыйырындан кириб тебрерик-биз,— дедим.

Сен кѣрген, сау эки кюнню ичинде кѣб джерни аулаб чыкъдыкъ. Аз да, кѣб да джукъ эсле-медик. Ол кюн ингирде эки джашны элге, бир ашарыкъ затла алыб келирге джибердик. Ала да къайтыб келгенден сора биягъынлай болгъаннга къараб тебрерик.

Уллу чегетни ичинде къулакъны сакълыкълары айырылыб керек эди. Тѣртюнчю кюн танг аласында, джашланы бири къолу бла ауузугъузну джабыгъыз деб билдирди. Атланы тюб джаныбызда къойгъан эдик. Чырпыла азыракъ болгъан джол маталлы дуп-пурну юсю бла юч атлы келе эдиле. Дуния башы тюбюне айланыб тургъан бу заманда быллай чегетледе адам барды деб, аланы акъылларына чыртда келе болмаз эди. Алда келген хапарны басады:

— Алан, ол кишичикни колхознукъуду «бераллыкъ тюлме» деген сагъатда къагъыб къояргъа аз къалдым. Уллу сюрюуден эки-юч кьой къорагъанлыкъгъа, джарлыгъа не боллукъ эди. Ай анасы къатыны болгъан колхознукъуду демей, сиз башыгъызны алыб айланган бирер абрексиз дер орнуна.

Бирсиле да бирер аман сёз бла аны айтханын джакъладыла.

Ала озгъанлай джашланы экиси джашыртын ызларындан тюшдюле. Ортадан бир сагъат да озгъан болмаз эди, ала къайтыб келди. Онг джаныбызда терен къулакъны ичинде джашайдыла. Табигъатны кючю сейирди. Уллу къулакъны огъары джаны мазалытик къаягъа барыб тиреледи.

Заманны оздурмай, оноу этерге керек эди. Джашланы экисин элге, Советге, районнга да хяпар билдирирге джибериб, экибиз былайда къалдыкъ.

Экинчи кюн кече арасында джашланы биргелерине дагъыда бир лейтенант къошулуб келди. Биз биринчи кюн тюбеген чегетни къыйырына райондан, элден келгенле да болуб, отуз атлы, сауутлары бла келиб тохтадыла. НКВД-дан келген лейтенант джаш бла мен, бирсилеге да сора, оноулашдыкъ. Отрядны ючге юлешиб, бири ёзенни ичи бла, ол бир экиси да эки джаны бла юслерине алай барыргъа деб.

Этген оноубузча, танг аллы бла алгъа тебрedik. Мен болмасам, барысы да джаяу эдиле. Танг да ата, тюз юслерине джууукъ келиб тохтагъынчы, хапарлары болмады. Челек бла бирлери суу алыргъа тебеген болур эди, къошларындан бери тебегенлей, анга айланыб тургъан шкокланы кёрюб, къолундагъын да атыб, къычырыгъы ёзенни зынгырдата, ызына айланыб къачды.

Олсагъатдан кёз ачыб джумгъунчу, джашла шкокладан от ачыб, бир-экиси, къуршоугъа тюшгенсиз, къымылдамай къол кёлтюрюгюз дей, балагъан маталы ишленген къошлагъа джууукълаша башладыла.

Алай а аманлыкъ этиб айланган джаныуар, къайырылмай, бир кере да къолгъа тюшмегенди. Была да аллайын, сауутларындан от ачдыла. Джашла, быланы юч джанларындан да къуршоугъа алгъанлары ангылаб, бир къауумлары къачар къайгъыгъа кире башладыла. Къачар джерлери уа къуру уллу къая

таба джаны эди. Ары барыб да джоллары болмаз-лыкъларын да ангыладыламы, не эсе да ючюсю къл кълтюрдюле. Ол сагъатлай, арт джанларындан бирин кеслери уруб ёлтюрдюле. Бизни джашла аслам от ача башлагъанлай, мазаллы тереклеге бугъуна, кълунда героху бла бирлери кълчалгъаныча ёрге, къл а таб айланды. Башхаланы билмедим, мен а аны Джандырыу болгъанын таныдым. Тереклени ичлери бла атыма джетдире, ызындан болдум. Кълчыб баргъанлай, юч-тёрт кере бери айланыб, героху бла атды.

Атны кёзюню башына окъ тийгени бла тохтая-ракъ болуб, ышаннга алыб урдум. Тенгереди. Ат да джыгъылды. Мен шкокну кълума алыб, анга таяна, алай ары тебрегенлей, бир тишируу кълчыб, ызындан да юч-тёрт джаш сюрюб баргъанларын эслеб, ангарылыб тохтадым. Ол Анисат эди. Тюз къланы эрине джууукълашыр заманда, ызындан сургенлени бири джетиб тутду. Шкогуму таякъ орнуна тутта, алай ары мыллык атдым. Дженгил барама деб, эки кере да джыгъылыб, джангыдан турдум. Бирси джашла да джетиб тутдула.

Мени ары бир ийигиз, ой анам, ой анам деген таууш кълулагъыма келгенлей, неми да унутдум. Анисат башын къладан атаргъл излегенин ангылаб, санларым бирден кълйылыб, олтуруб кълалдым. Бир кесекден мени кълатыма экеулен келиб, кълолтугъумдан тутуб, болуша, алай ары тебрedik. Анга джууукълаша келгеним сайын, аны ары бир джиберигиз деб кълчырыб, джылаб тилегенине, джюрегеме бычакъ бла ургъанча бола эди. Мен алайгъл джетерге:

— Ой меннге къларамагъыз, дуниядан бир кълорама кълюгъуз деб, асыры бек джылагъандан хырхача бола келиб, тамагъл бууулуб тохтады.

Джашагъан джашуумда кесим билиб, не тюрлю кълйынлыкълда, болумда да джыламагъан эдим. Хансха олтуруб, джылаб джибердим. Анисат мени алай кёрюбмю этди, не эсе да тохтады. Бир ариу чууакъ кюн эди. Кюн орта заманнга, ол кълшланы кълатына джашла Анисатны да, мени да алыб келдиле. Бизни-киледен экеулен джаралы болуб, бандитледен да ючюсю джаралы, экиси да ёлген эдиле. Ол кюн эки ёлгени бири Джандырыу эди.

Ингир ала къллгъл тюшген тогъуз бандитни да

алыб, элни кыйырына джетиб тохтадык. Алайда джашлагъа айланыб:

— Анисатны мени ююмден алыб кетгендиле. Энди ол юйге алыб барлыкъма,—дегенимде, ала барысы да разы болгъанларын билдирдиле. Олсагъатлай Анисат:

— Огъай, мени юйюме, анама элтигиз, ёлгенлеригиз бла тилейме, энтда бир кере ыйлыкъдырмагъыз мен джарлыны,—деб джылаб башлады. Къатына джууукъ барыб:

— Анисат, джаным этме былай, мени мындан аргъы джашауум джангыз сени бла боллукъду. Тилейме, кесинги къатдыр. Сеннге чыртдан да бир адам ауузун ачыб, терс сёз айтырыкъ тюлдю. Хар зат да энди орнуна келликди. Сен ма бусагъатда бизни юйюбюзге бармасанг, менден бошарыкъса, — дедим.

Джыламулкълары къуюла тургъанлай, болсун деген сёзню кючден айтыб, баш энишге къарады.

Биз барыбыз да аналарыбызны сюебиз, алагъа разыбыз. Алай а ол кюн ингирде Анисатны алыб, арбазгъа киргенлейикге, анам харибни анга этгени чыртда кёз аллымдан кетмейди.

Къойнуна къысыб, къол аязы бла аны джыламулкъларын сюрте, джаным, келиним, чыртданда кёлюнге джукъ келтирме. Сени мени къолума алыб келген джашлагъа джаным къурман болсун,—деб джылаб джиберген эди.

Эл, джамагъат дегенинг тенгизча уллуду, акъыллыды. Ма быллай бир джылны ичинде аны сындыргъан, ыйлыкъдыргъан джангыз бир сёз эшитмегенбиз. Бир къыз бла эки джаш ёсдюргенбиз. Юйдеги къураб, бирге джашагъан адамны сёзю да, кёлкъаддысы да бола болур. Анга не сёз. Ёзге къыркъ беш джылны бирге джашадык, бир-бирибизге джюрек сындыргъан сёз эшитдирмегенбиз. Бизни джылларыбызгъа джылла къошхан да ма ол эди дерикме.

«Джерни юсюн басхан аны тюбюн да кёрлюкдю» — дейди халкъыбыз. Меннге да эртде кеч болса да, келликди ол кёзюю. Алай а Анисатны юсю бла насыбымы табханым ючюн джашауума разыма.

Мен ёрге туруб, аны къолун туту:

— Ашхы кечели болугъуз,—деб кете тебрегенимде, кечеги сагъат онеки бола эди.

Къазауат боллукъ тюлдю

Ингир къарангы болады. Рагъибат туудукъчукълары Сеит бла Дахирни тобукъларына кысыб, биягъы таурухну айтады. Экичиги да ауузчукъларын ача, къолчукълары бла амманы тобукъларын кыуачакълаб тынгылайдыла.

Джолну огъары джанында тауушла чыкъдыла. Амма таурухун тохтатыб, ол джанына кыулакъ ийди. Келе тургъанла кесини эки джашы болгъанын ауазларындан билди. Ала Мусса бла Исса эдиле.

— Да сеннге бюгюн махтау грамота да, сагъат да бердиле. Энди машинангы алгъындан да бек джерлеб джюрюрюк болурса. Бизлени уа оздунг.

Исса да анга джууаб эте, дагъыда, чам-нактырда бла юйлерине джууукълашдыла.

— Ання, къарангы болгъанды да, юйге нек кирмей, былайда олтурасыз? — деб Мусса тохтаяракъ болду.

— Джашларыма таурух айтама, сиз барыгъыз, биз да кирибиз, — деди амма. Амма таурухну къалгъанын да тамбла айтырма деб, эки туудукъчугъун да кыйнуна кысыб сагъышланды.

Минутланы ичине онлаб джыллагъа, минглеб километрлеге джетген сагъышла, акъыл муну да кыыркъ джылны артха элтди. Ма бу эшикни кыатында Исса бла Муссаны къолчукъларындан тутуб, аталары Даутну аллына ингир сайын чыгъыучан эди. Ол да ишден арыб келе тургъанын унутуб, джашчыкъларына ышарыб тебрей эди. Къалай насыблы кюнле эдиле Рагъибатха. Къазауат...

Дунияны джылаудан, къандан, ёлюмден толтургъан къазауат. Даутну да джутду. Къайтмады андан. Днепр ючюн сермешиледе керти джигитлик этиб ёлгенди, деб командир къол салыб джиберген джангыз къагъытчыкъ.

Джылла, джылла. Ма энди Исса бла Муса аталарыча уллу кишиле болдула. Аланы джашчыкълары уа ма тобукъларымда. Я Аллах, сен кыралыбызгъа мындан да уллу кюч, кыарыу бер. Быланы атасыз этме. Огъай, огъай энди къазауат боллукъ тюлдю. Джолгъа чыкыгъан эшик ачылыб, Мусса:

— Ання, кел юйге, кеч болгъанды, — дегенлей, амманы сагъышлары терк бёлюндюле.

Ол бир кесек тынгылаб:

— Бусагъат киребиз, — деб, Дахирчикни мангылайындан ба эте, Сеитчикни да къолчугъундан тутуб, ёрге турду...

Аккамы рамасы

Къарт атамы джылы, кесини айтыууна кёре, джюзге джууукълашханды. Кюмюшча агъаргъан сагъалы, чал башы, теренден къарагъан кёзлери, бетинде джыйырыкълары, къынгыр бели аны керти да бек кёб джашагъанына шагъатлыкъ этедиле.

Элибизде джыллары келген адамланы айтыуларына кёре, къарт атам бек алапат агъач уста болгъанды. Узакъ элледен да келиб, адамла кеслерине керекли кёб зат да этдириб тургъандыла. Энцилик джашауну ахыр кюнлери джетиб, колхоз къуралгъанлай огъунакъ, ары кеси разылыгъы бла киргенди. Алай бла колхозну агъач керекле этген мастерскоюнда туура къыркъ джылны бёлюнмей ишлегенди.

Аккам энди къартлыкъгъа бой салыб, суюген ишин къоюб пенсиясын ала, юйге джарашханды.

Алай а анга тынчлыкъ къайда. Таягъына таяна, мастерской таба кетиб баргъанын кёб кере кёрюрге боллукъду. Ол джууукълашханлай, анда ишлей тургъанла, солдатла генералны кёрюб, кеслерин тюзетиб башлагъанча этедиле. Эшикден кириб барыб, саламлашхандан сора, чыртда кишиге да джукъ айтмай, устала этген затлагъа къараб башлайды. Кёлуне джетмеген болса, джашла муну къайсыгъыз ишлегенсиз, деб соруб, аны этген устаны къатына чакъырыб, тауушун аз да тюрлендирмей юретеди. Ма муну былай эт, муну да бир аз джон. Аны айтханына, юретгенине джукъ айтхан болмайды.

Бир кюн ишими бошаб, юйге келгенимде, къарт атам келегини дженглерин да ёрге этиб, кёзлюклерин да салыб, не эсе да бир зат бла къызыу кюреше тура эди. Къатында агъач устагъа не керек эсе да, бары да бар.

— Акка, не этерге башлагъанса?, — деб сордум. Эрлай джууаб бериб къоймай, бир кесек мычыб, былай айтды:

— Джашым, бек ашыкъмай эсенг, этиб бошасам кёрюрге, бусагъатда уа джангы башлай турама.

Туура ол халда акам юч-тёрт кюнню кюрешди. Бир кюн а кьолуна бир ариу рамканы алыб тургъанын кёрдюм.

Астоо, муну керексизге кыйналгъанына бир къара, — деб, къатына келиб:

— Кесинги кыйнаб бош кюрешгенсе, быллай рамканы тюкенден да аллыкъ эдим айтсанг, не тюрлюсюн да табаргъа боллукъ эди, — дедим.

Къарт атам мени бюгюн биринчи кере кёргенча, бетиме джити къараб:

— Тюкенде табылгыын мен да билеме, алай а бу мени эм арт кьол кыйыным болургъа болур, кесим кьолум бла этерге сюйюб ишлегенме, — деди. Мен джукъ да ангыламай, да энди бери не зат салыргъа излейсе дегенча, соруулу къарадым.

— Ингирде кёрюрге, — деб юй таба айланды.

Ашхамда барыб къарасам, орундукъну арт джанында кюйюзде, баш джанында рамка тагъылыб тура.

Рамкада уа Ленинни ышара тургъан сураты. Мен къарт атама къарадым. Ол да меннге джылы ышарыб, Ленинни сураты салыныб тургъан рамкасына бурулду.

Къарт Ахлау

Ахлау эшегин да джерлеб, орамгъа чыкыгъанында, бир къауум тиширыула ийнеклерин саууб, сюрючюню аллына кысдаб, чыкыгъан эдиле. Юй бийчеси Айсахан кесек къараб туруб, сора ызына айланды. Ахлау аллына тюбеген тиширугъа:

— Танг ашхы болсун, эгечим, — дей элни тёбен джанына кетиб барады. Ол барлыкъ джерине джетгенинде, эшегинден тюшмей, бир кесекни къараб туруб, ичинден бир эски джырны макъамын айта келиб, сора таукел тюшдю.

Эшегини джерин алыб, кишенлеб, сууну кыйырына кысдаб, кёпюрчюкню кыйырына келиб тохтады. Тёбен эл бла огъары элни ортасында суугъа аламат кёпюр ишленгенди. Не келсин, кыйырда тийреде джашагъанла бир элден бир элге барыр ючюн, кёпюр амалтын талай джерге джаяу джюрюрге керек

боладыла. Ма бу тросла бла тартылыб ишленген агъач кёпюр талай джылны кёуллукъ этген эди. Энди уа чюйлери чыгыб, тот болуб, къангалары сыныб, аман болгъаны себебли былайы бла киши да джюрюмейди. Джолчукъну да ханс кючлегенди.

Къарт Ахлау ма муну ишлерге келгенди. Кеси эски агъач уста болгъаны себебли, къалай, не этиллигин ариу биледи. Машокдан чёгюч, чюй, балта, мычхы дегенча агъач кереклилерин толусу бла чыгырыб, кёк кыырдышха джайды. Ахлауну алайда ишлей тургъанын кёрюб, бир бёлек замандан былайгъа эки джашчыкъ да келди. Къарт джашчыкъла бла ушакъ эте, ала да анга болуша, кёпюрню ариу джарашдырыб барадыла.

Кюнортада солургъа олтурдула. Ахлау кёк хызенден акъ ётмекни, гаккыланы, фляжкачыкъда айранны алыб, джашчыкълагъа ашата, кеси да ауузланды.

Тюгел ингир да болгъунчу кёпюр алгъыннгы тюрсюнюн алды. Ём алгъа эки джашчыкъ, аланы ызлары бла къарт кеси, ары да, бери да ётюб кёрдюле.

— Акка, сен кёпюрню ишлеб, адам джюрюрча этгенинги биз хоншуларыбызгъа да айтырыкъбыз, сау къал, — деб эки джашчыкъ эл таба кетди.

— Ашхы джолгъа барыгъыз балачыкъла, — деб, къарт бир кёпюрге, бир джашчыкълагъа къарай, былайда къалды.

Адам джюрюмей, ханс кючлеб тургъан джолчукъ энди ишлерикди, адамлагъа кёуллукъ этерикди. Къарт биягъы эшегине миниб, ол эски джырны макъамын айта, эл таба айланнганында, кюн да тау артына ташайгъан эди.

Джашчыкъ бла къарылгъашчыкъла

Салимат джашчыгъын бешигине бёлеб коридоргъа алыб чыкъды. Къатында джыйылыб тургъан кийимлени джуууб, джаяргъа керекди. Алай а джашчыгъы джылай, хаман ынгырдаб, джюрегин кыйнайды.

Бир аягъын бешикге салыб тебрете тургъанлай, кийимлени бир къауумун кёлуна алыб, тазгъа салды. Джашчыкъ андан да бек джылаб башлады. Кий-

имлени кѣюб, белляу айтыб кѣргенлигине да тохтамады. Джашчыкѣны кѣолчукѣларын джангыдан ийгенден ары мадары болмады.

Кѣолчугѣуна берген оюнчакѣланы да полгѣа атды.

Анасы не этерге билмей тургѣанлай, эки кѣарылгѣашчыкѣ бирден учуб келиб, коридоргѣа кирдиле. Бири шорбатха, бири да уячыкѣны кѣыйырына кѣонганлай, кѣарылгѣашч балачыкѣла бирден джюулдеб, ауузчукѣларын ачдыла. Кѣарылгѣашчыкѣланы тауушлары коридорну ичин бир тюрлю сейир тауушдан толтурдула.

Джашчыкѣ джылай тургѣанын кѣюб кѣарылгѣашчыкѣлагѣа кѣараб, кѣолчукѣларын кѣымылда-та, кѣыл-кѣыл деб, кюлдо. Анасы бир-эки кийимни кѣолуна алыб тургѣанлай, бир джашчыгѣына, бир кѣарылгѣашчыкѣлагѣа кѣзюу-кѣзюу кѣараб, сора бир тюрлю бир ариу ышарды. Джашчыкѣ кѣарылгѣашчыкѣла бла кѣарылгѣашчыкѣла да балачыкѣлары бла кеслерини тиллеринде сѣлешедиле.

Ананы кѣлю бу кѣысха кѣзюучюкню ичине тюрлениб, джюреги бир тюрлю тебиб, бети кѣызарды.

Кертме терек

Сеитбий бу терекни тѣгерегине энтда бир кере айланыб, сора барыб, хунагѣа таянды. Кертме терекни бир кѣауум бутакѣлары кѣуу болгѣандыла. Битген кертмечикле да ууакѣчыкѣладыла. Энди муну кесиб, бауну бери созуб, джангыдан ишлерге керекди. Быйылгѣы кѣысха бау энди джарарыкѣ тюдю.

— Кѣалай этсин адам, — деб, Сеитбий ичинден сѣлеше, тютюнню кѣабындырыб, сагѣышланды. Терек кесилмесе, сора ма бу хунаны чачыб, бир джанына кѣчюрюрге керек боллукѣду. Тютюнню ичине тарта, кѣзлерин терекге чыракѣ ийди.

Мындан отуз джылны алгѣа, юй бийчеси Салимат бу терекчикни базардан алыб келиб, арбазгѣа салгѣанлай, хоншу джашчыкѣла бери ойнай келиб кириб, бир бутакѣчыгѣын сындырыб кетген эдиле. Анга джюреги бир талай кѣыйналыб, кѣарт хоншубуз Хаджи-Муратха соруб, сынган джерчигине не эсе да

бир зат салыб, байлагъан эди. Терекчик уллучукъ болгъунчу хаман джан аурутуб къараб, суу къуюб, алай ёсдюрген эди.

Ма ол джылладан бери кесини татлы кёгетлерин бериб келгенди. Энди уа кёресе, бу къарт болду. Заман кесини ишин этди. Салимат ауушханлы эки джыл болады. Ёле туруб да, терезеден кертме терекни чап-ракъларыны аязчыкъда шууулдагъанларына эс ийиб тынгылай эди.

Энди мен бау этерге деб, муну кесерге керекме.

Сеитбий терекге къараб тургъанлай, кёзлеринден эки джыламукъ тамчы сакъалыны юсю бла джерге тюшдюле.

Бу къарт кертме терек, энди къыркъ джылны бир-гесине бир ауур сёзюн эшдирмей джашагъан тиширыу-ну бет тюрсюнюн кёзюне кёргюзтуб, джюрегин къозгъады.

Бир кесекни баш энишге къараб туруб, сора барыб, хунаны баш джанында ташларын алыб тебреди...

Исси джыламукъла

Кулистан район ЗАГС-гъа тамадагъа салыннганлы алай кёб болмайды. Ишине тамам берилиб, иш кюн бошалгъандан сора да, бир бёлек заманны кабинетинде къалыб кетеди.

Бюгюн ючеулен болмаса кюнортадан ингирге адам келмеди. Иш да бошала, бир кесек мычыб, сора алкъын къарамагъан архивлени бир кесегин къолуна алыб, джангыдан шиндигине олтурду. Аланы къагъытларын аудуруб, башлагъанлай, эшик ачылыб, бир узун къуу къатын, «боллукъмуду» деб, джууаб да сакъламагъанлай, кириб келди.

Тиширыу къыйырда шиндикге олтуруб, къара джаулугъуну къыйырына узала сёлешди. Ол къазауат чыгъар джыл эркишим бла бир юй болгъан эдим. ЗАГС-быз болмагъанды. Арадан юч-тёрт ай озаргъа, къазауат чыгъыб, ары кетиб, аты-чуу да чыкъмай къалгъан эди. Энди паспорт алыб, къагъытларымы пенсиягъа джарашдырыр эдим, дейме. Эркишими ту-къуму бла болса, джаш да алай болурун сюеди. Иги

къызча, къараб бир джарашдырсанг, джанынга болайым...

1941 джылны къагъытлары. Кулистан бу тиширыу-ну тукъумун излей, къагъытлагъа терен эс бѣлюб къарайды. Бир къагъытха ол айырыб, кѣб къараб турду. Бети тюрене, аллында олтуруб тургъан тиширыу-ну бетине мыдах кѣзлери бла къараб:

— Бюгюн иш кюн бошалгъанды. Тамбла сизни джумушугъузну мен тыйыншлысыча этиб тындырырма, тамбла эртденбла келирсиз, болсунму, айыб этмегиз, — деди. Ол тиширыу Кулистанны бетини былай джэнгил, мыдах тюрсюн алгъанын ангылаялмай:

— Болсун, тамбла келирме, сау къал, — деб, эшик таба айланды. Кулистан ол тиширыуну ызындан ѳрге туруб, эшикни ичинден кирит салды.

Акында къагъытлагъа къараб тургъанлай, кѣзлери толуб исси джыламукъла тѣгюлюб башладыла. Эки къолу бла бетин джабыб, джюреги сѣнгюнчю бир джылады. Ма аны кесини туугъан джылы, аты, тукъуму, атасыны аты. Къагъытны онг джанында «Азрет» къол салыныб турады.

— Атдя кесини къолу бла джазгъанды. Кесини къол ызы, — деб ичинден сѣлеше, къол салыныб тургъан джерге бетин салыб, исси джыламукъланы джаныдан тѣкдю.

Кулистан туугъан ма ол джыл кетгенди атасы аскерге. Сталинградда 1942 джыл ѳлгенин билдирген къагъытчыкъ. Джангыз ма ол эди атасыны юсюнден аны билгени, кѣргени, таныгъланы. Бир карты да болса уа. Къол джаулугъу бла кѣзлерин сюрте, бу джукъаракъ тетрадни къолуна алыб, кете тебрегенинде, баш табхагъа салыб, дагъыда бир кесек туруб, терен ахсыныб, эшикни киритин алай ачды.

Ана джюрек

Таубий гитче джашы Халисни аскер къуллаукъгъа кетерине атаб, уллу той-оюн этиб, джууукъну, тенгни, хоншуну джыйгъанды. Бери келген джашла бла къызла тебсеб, ойнаб, къартла алгъыш эте, ашай, кече арасына дери олтурдула.

Аланы ичлеринде акъ сакълаллы бир къарт:

— Джанларым-кёзлерим энди тынчайыгъыз танг атаргъа төрт-беш сагъат къалгъанды. Эртденбла военкоматны аллына сагъат алтылагъа джыйылыргъа керекди. Джаш да джолоучу боллукъду, — деб алгъыш эте, кетерге тебрегенин билдирди.

Кёб турмай, хар ким тынчайыргъа деб, бирер джары джанладыла. Талай джылдан бери Таубий бла Муслиматны беш джашы бир юде къалмагъан эдиле бюгюн болмаса. Келинлери биз этейик дегенлеринде да, унамай Муслимат ич печге кириб кетиб, джашларына орунланы кесини къоллары бла салды. Джашла да, аналары айтханны этиб, ич печге кириб, бешиси да тынчайыр къайгылы болдула.

Хар ким тынчайыб, анда-мында хурулдагъан таууш чыгъады. Муслиматны джатаргъа излемей, тюрт-мюрт эте айланнганын эслеб, Таубий:

— Энди джат да бир тынчайсанг а. Эртденбла да барындан да алгъа сен турлукъса, — деди.

— Хо, хо, джатама бусагъат, — деб Муслимат коридоргъа чыгыб кетди.

Джулдузлу чууакъ кече, аллында сюелген уллу къара тау, шоркъулдаб баргъан Къобан суу, аны джюрегин къозгъаб, энди юч-төрт сагъатдан эм гитче джашын сыйлы джолгъа-аскерде къуллукъ өтерге ашырлыгъы анга къошулуб, джюреги тыгъылды.

Джашла энди джукълагъан болурла деген заманда, эшикни шыкъыртсыз ачыб ары ичине кириб, стол юсюнде гитче чыракъчыкъны джандырды.

Терезе туюнде орундукъда джукълаб тургъан Халисни къатына келди. Бир кесекни аны бетине къараб туруб, алайда, шиндикни юсюне салыныб тургъан джылы кийимлени къолуна алды. Келинлери кийимлени несине да къараб, таб, ариу джарашдырыб джыйгъандыла. Алай а ана джюрекге тынчылыкъ къайда. Тюймелеринде бош болгъаны бармыды экен деб тинтиб къарайды. Халы да, ийне да алыб келиб, бир туюмени джангыдан къаты тигиб бегитди. Хурджунунда къолджаулугъуна къараб, дагъыда ол бирси печге кириб кетиб, андан да бир къолджаулукъ алыб келиб бюклеб, башха хурджунуна салды.

Джашларыны джукълагъанларына бир кесек къараб туруб:

— Огъур тангнга чыгыгъыз, Аллах къралыбызгъа рахатлыкъ энтда кюч-къарыу берсин, — деб, ичин-

ден кеси аллына сёлеше, чыракъчыкъны джукъла-
тыб, эшик таба айланды.

Энди хар неси да хаб-хазыр болуб тургъан рюк-
закга бир кёз джетдирсе, сора аны джюреги алай
тынчлыкъ табарыкъды.

Къарт почтачы

Адилгерий къазауатны ал айларында огъунакъ
ауур джаралы болуб, бир къолундан айырылыб, туу-
гъан элине алай къайтхан эди.

Бир бёлек айдан сора, уллу къарынлы бир алаша-
ны да бериб, аны элде почтаны джюрютюрюн тилеген
эдиле. Саулугъу къарыусуз болса да, заманнга, болум-
гъа бой салыб, ишни къолгъа алады. Аны уллу къа-
ра сумкасы кёблени юйлерине бушуу, джылау,
къууанч келтириб башлайды.

Ма къыйырда къарт Махтини юйю. Ол кесини
тёрт джашын да къазауатха ашырыб, ючюсюню ёлген
къагъытларын алгъан эди.

Насыбыны бир хуртдагъы къалгъан къарт Махти,
ортанчы джашы Сослан сау-эсен къазауатны Берлин-
ни кесинде бошагъанын да бу сумкадан билген эди.

Сослан артда къазауатдан сау-эсен къайтыб кел-
генинде, къууанчын айтыргъа Махти Адилгерийни
аллына ашыгъыб чыкъгъан эди.

Ортадан джыйырма бла джети джыл озду. Адил-
герийни уллу къарын алашасын тёрт-беш кере аууш-
дуруб келдиле атла. Алай а ол биягъынлай почтальон-
лай къалды. Сейир неди десенг, ол биягъы къара
сумкасы биргесине эди.

Джылла, юч джашыны ачыуу къарт Махтини ан-
дан да бек бюкгендиле. Адилгерий бла Махти, айтха-
ныбызча эски шохладыла. Тюбеселе, бир кесекни сёлешиб,
заманнга кеслерича бир багъа бермей къайг-
майдыла.

Махти уллу джашыны джашчыгъын гитчелигин-
ден да кёбюсуне кесини къолунда ёсдюргенди. Онун-
чу классны бошагъандан сора, аскерде да къуллукъ
этиб, ма энди Ленинград шахарда институтну бошай
турады.

Сау джылгъа джууукъ болады келмегенли. Быйыл окъууу айырылыб къатыды. Кърал экзаменле.

Бюгюн ол къарт атасы Махтиге джиберген телеграммасын атындан тюшюб, Адилгерий шохун алгъышлай, алай берди.

«Багъалы къарт аккам! Экзаменлени айырмагъа бериб, «инженер-къурулушчу» деген диплом алдым. Тамбла ингирге тюбеширикбиз. Къучакълайма. Сени Муратбийинг».

Асыры къууаннгандан Махтини кёзлерине джыламукъ ура, къоймай, Адилгерийни юйге алыб кирди. Чыртада джукъ къошулмай, кеслерини наныкъдан өтилген, къыб-къызыл татлы сууну эки уллу стаканнга къуйду.

— Сиз почтачыла, къуру да ма быллай къууанч телеграммала келтире туругъуз, деб стаканны бошаб, столгъа салды.

Къурманлыкъгъа келмей къалма деб, эки кере да айтыб, сора Адылгерийни атына минерине болушду.

Нёгери кёзден ташайгъандан сора къолунда телеграммагъа энтда бир кере къараб, юй таба айланыб;

— Келин, бюгюн огъунакъ хазырланыб башларгъа керекди, — деб таууш эте, аллына таукел атлады.

Чардакъда къагъытла

— Оллахий, бу юйде ёмюрюмю джартысын джащадым, энтда джашаууму къалгъан кесегин да мында ашырлыкъ эдим. Алай а джашла къоймайдыла. Чачыб, орнуна джангы ариу юй ишлерге керекди деб, ма кёресе, болгъан кереклисин да джыйгъандыла. Ишлерге да бу адамла бла сёлешгендиле, — деб Темирбек хоншусу Алий-Муратха хапар айта, юйню чардагъын чачыб башлагъанлагъа кенгде олтуруб къарайды.

Юйню башы аллында салам, артда дыран бла джабылгъанды.

Дыран да чириб, тешик бола башлагъанында, шифер бла ауушдургъандыла. Не келсин, башындан суу ётмегенликге чалман къабыргъала хылеу болуб, юй кerti да аман болгъанды.

Чардакъны бери чачыб заманнга тёзалмай мукут болгъан къанганы бек да къыйналмагъанлай къоба-

рыб баргъанлай ишчилени бири тохтаб, къолуна бир байланган затны алыб, иги кесекни къараб туруб, нёгерлерине кёргюзтдю. Юйню башында тургъанла байланганны чача тебреб, дагъыда Темирбек таба къараб:

— Акъсакъл, бу не зат эсе да, бирге къарар эдик, — деди аланы бири.

Темирбек да Алий-Мурат да ёрге туруб, ала таба тебрегенлей, юйню башындагъылары бири да алыб, бери, джерге тюшдю. Темирбек узун, бурулуб чырмалгъан картон къагъытны къаты къысыб тургъан тот болгъан темир чыбыкыгъа бармаклары бла тие, бир кесек тегерек айландырыб къараб, сора алай чачды.

Къагъытла саргъалыб, заманнга бой салсала да, ариу сакълангандыла. Аланы акъырын чача башлагъанлай, Темирбекни санлары джызылдаб, бетине тер уруб, джюреги дженгил тебди. Тамада джашы Харунну школ джылларында джазгъан тетрадлары.

Къазауат чыкыгъан джыл онунчу классны бошаб, аскерге кеси разылыгы бла кетген эди. Андан сора джашны аты, чууу да чыкмай, башсыз болуб къалгъан эди. Оккупацияны заманы, андан сора къыйын джылла, кёчгюнчюлюк. Къысхасы, Харунну къолызы болуб, джукъ къалмагъан эди. Энди уа кёресе.

Темирбек къолундагъы бу сыйлы къагъытланы бирем-бирем акъырын ачыб къарайды. Ма беш-алты письмо. Ала да башха чырмалгъандыла.

Была письмоланы иги чыгъаралмай тургъанлай, былайгъа Алий-Муратны къызындан туугъан Руслан келди. Ол бир письмону окъуйду: «Багъалы Айшат, кесибиз бирге окъугъанлыкыгъа, юйлерибиз хоншу болгъанлыкыгъа, кёлюмдегин письмо бла айтмасам болмайма. Биз энди орта билим алыб, джашауну кенг джолуна чыгъабыз. Алай а мени насыбым джангыз сени бла боллукъду. Сени ол джазгъан письмочугъунгу адам кёреди деб, дууча тёрт бюклеб, алай сакълайма. Аны хаманда окъусам... «Темирбек письмону былай бир бер деб, джашчыкъдан къолуна алыб, Алий-Муратны бетине къарады. Руслан алайдан кетгенден сора, Алий-Мурат терен ахсына:

— Да Темирбек джазыу буюрмады ансын, Айшат бла Харун хариб бир-бирлерин бек джаратханларын ариу биле эдик. Джашау алайды. Айшат да аны сакълар керекли къалмады.

Артда тубеген адам да, насыбына, иги, огъурлу, тынч болду. Ма кѳресе, Руслан аны экинчи джашыды.

Темирбек бу кѳолунда саргъалгъан кѳагъытла бла бирге джашыны тюрсюнюн кѳз аллына келтириб, тѳзалмай кѳзюне чыкъгъан джыламукуланы кѳолджаулугъу бла сюрте:

— Барын да ариу ангылайма, билеме,— дегенден сора джукъ айталмай, кѳолундагъылары тас этиб кѳояма дегенча, кѳойнуна кѳаты кѳысыб, баш энишге кѳарай, кеси тургъан бирси гитче юйчюкге айланды.

Кѳайдан биллик эди

Тиширыуланы байрамына эки кюн кѳалгъанды. Ёсдюрген гокка хансларымы сатыб, ол кюн кесим да бош болайым деб, джыллыгъы келген тиширыу, уллу корзинагъа аланы джоббу-джоббу этиб, салыб, сатаргъа чыкъгъанды.

Алкъын эртдеди, сахарны орамлары бла да хазна адам джорюмейди.

Тиширыу уллу юйню мюйюшюнде джарашыб олтуруб бошагъынчы огъунакъ джыллыгъы келген биреулен анга джукъ да айтмай, гоккалагъа бир кесек кѳараб, сагъатына кѳз джетдире, алгъан да этмей, гузаба кетди.

Дагъыда экеулен сордула да, аланы бири бир джоббуну алыб, анга да сау бол дей, кѳолундагъы гоккалагъа кѳарай, кѳзден ташайды. Андан сора озуб баргъанла гоккалагъа кенгден кѳарагъан болмаса, сатыб алыргъа излеген болмады.

Бир кесекден сакъалы да джюльонмеген, кеси да баш энишге кѳараб келген джаш адам бу тиширыуну туурасына келиб тохтады. Ол тѳгереке кѳз джетдирсе да, асламысына эслетмей бу тиширыугъа кѳарайды. Джаш алайда сюелиб тургъан кѳзюучюкню ичинде бир талай адам аны гокка хансларын сатыб алдыла.

Иги эслеб кѳарагъанында, корзинаны ичинде джангыз бир джоббу кѳалгъанын кѳрюб, тиширыуну кѳатына келиб сюелди. Хурджунундан ачхасын чыгъарыб, узата, муну мен алайым деб тохтады.

Тиширыу аны мыдах тюрсюнуне кѳарай:

— Ал джашым, ал. Кѳресе, эм ариу кѳалгъан-

ды — деди Джаш гокка джоббуну кьолуна алыб, иги кесекни къараб туруб, терен да ахсына:

— Айыб этмегиз, мен муну сизге саугъагъа бере-
ме, тиширыуланы байрамы бла алгъышлайма. Мен
сизден бир бек тилейме, джукъ айтмай алыгъыз, — деб
эрлай бир джанына бурулуб, аллына гузаба атлады.

Тиширыу не айтыргъа билмей, кьолунда кеси ёс-
дюрген гокка ханслагъа къараб, джашны ызындан:

— Сау бол джашым, сау бол дей, тауушун иги
чыгъарыб айтды. Джаш иги кесекни барыб, ызына
айланыб къараб, дагъыда биягъы джюрюшю бла
кетди.

Гокка хансланы сатхан тиширыу къайдан биллик
эди, ол джашны анасы мындан он кюнню алгъа
аууушханын, кеси да туугъан эгечича анга ушагъа-
нын, джашы уа джыл сайын тиширыуланы байрамын-
да анасына уллу джоббу гокка хансланы саугъагъа
анасына бериучюсюн.

Отдан да кюлю

Аскер арт кирпични кьолуна алыб, аны да тый-
ыншлы джерине салыб, къалагъын кирпичге сюртюб
ариулады. Андан арлакъда ишлей тургъан Василий
Аскерге айланыб:

— Эшитемисе, къалагъынгы ариулама да, мени
кирпичлериме да узал, — деди. Ол сёзюн бошар-бо-
шамаз, Аскер да:

— Бери къара, тюзмюдю, сеннге алайдан иги кё-
рюнеди, — деб Василий таба къарады. Василий кыйы-
рына темирчик тагъылгъан шнурну кьолуна алыб,
сол кёзюн да кысаракъ эте, иги танг кесек къараб
кёргенден сора:

— Тюз этмезлик болубму алгъанса мюйюшню, —
деб накъырда, чамын кыызгъанмады.

Ала экиси да кёб турмай, Василийни къатында
кирпичлени да бошаб, 20 метр мийиклиги болгъан за-
водну корпусуну башындан тюбюнде кранны яциги-
не кирпичлени сала тургъан кыызлагъа къараб:

— Э-э кызла, дженгил кымылдагъыз, сюелиб
тургъаныбызны кёрмеймисиз? — деб таууш этдиле.
Сора бир-бирлерине джукъ айтмай, кьол аяздача

кѣурулуш баргѣан майданнга кѣарадыла. Арлакѣда дуппурну чача тургѣан бульдозерле, канализациягѣа чунгур кѣазгѣан экскаватор, кенг арбазлагѣа бетон кѣуюб, аны ариу джылтыратыб баргѣан бетончула... Ишни былай сейир баргѣанына кѣараб тургѣан бу эки джашны кранны кѣонгурауу кесине терк кѣаратды. Кѣалакѣчыкѣла биягѣынлай тылданнга дженгил-дженгил узаладыла.

Кѣурулуш баргѣан джерде адамла ары-бери джюрюб, кюнортагѣа солур заман болгѣанын билдиреди-ле. Темир ящикде тылданны, джугѣун кѣоймай, ариу алыб бошагѣандан сора, Аскер бла Василий, ташчыла-ны эм артларында узун бачхыч бла энгишге тюшюб, улуу юй таба айландыла. Василий, Аскерни имбашы-на онг кѣолун сала:

— Энтда ишчиле ашаргѣа джыйылгѣан сагѣатда кирпични сыннган ууакѣ хайырландырыуну юсюнден сѣз кѣозгѣармы эдик? — деди.

— Сѣз кѣозгѣагѣанны кѣой, Вася, аны юсюнден джангѣдан кѣаты сѣлеширге керекбиз. Алкѣын хар ким сау кирпичге узалгѣан болмаса, сыннганны кѣр-мегенча этиб барадыла.

Ала сѣлеше-сѣлеше, ишчиле солургѣа, ашаргѣа джыйылгѣан джерге джетди-ле. Хар ким азыкѣларын ашаб бошаб, кими газет окѣуй, кими да шашка, до-мино ойнай тебрегенлей, узун столну бир кѣыйырын-да олтургѣан Василий ѳрге туруб:

— Джолдашла, бир кесек эс бѣлюб тынгылары-гѣызны тилейме, — деб тѣгерегине кѣарады. Ауузун-дан магѣанасыз сѣз чыкѣмагѣан Василийни бир ке-рекли затны юсюнден айтырын билиб, хар ким шош болуб тохтадыла.

— Сыннган ууакѣ кирпични кѣалай хайырлан-дыргѣаныбызны юсюнден кѣурулуш участокну ком-сorghу Аскерге сѣз береме, — деб, кеси да ашыкѣмай бызына олтурду.

— Тенгле, бу джыйылыу тюлдю, алай болса да, бир-эки сѣз айтыргѣа керек болабыз. Кесигиз билесиз, былайда бу заводну кѣурулушун бардыргѣанла сау-лай да джаш тѣлюдю десек да, боллукѣду. Мындан алда болгѣан комсомол джыйылыуда да экинчи воп-росубуз заводну кѣурулушу баргѣан джерде, сыннган ууакѣ кирпични толусу бла хайырландырмагѣаныбыз-ны юсюнден эди. Анда талай затны айтыб, тыйыншлы

бегим да алгъан эдик. Алай а андан бери бир ыйыкъ чакълы заман озса да, алай уллу тюрлениу барды деб, билмейбиз. Саулай да иш баргъан джерде, тамада прораб, Василий, мен тюнене айланыб къарагъанбыз да, джетмиш-сексен тонна чакълы сыннган кирпич барды. Аллай бир зат тургъанлай, бюгюн эртденбла Шакъман, Григорий башчылыкъ этген бригадаланы ишчилери кирпич иги джетмейди деб, мастерле бла даулашадыла. Марданы биз сау кирпичле бла артыкъ толтурургъа чабабыз. Ууакъ кирпичлени да керекли джерлерине тыйыншлысыча сал да, марданы артыгъы бла толтурчу, ол заманда кимни къалай ишлегени белгили болур. Ма бу затны юсюнден тыйыншлысыча бир сёлешсек керек эдик, — деб Аскер къатында шиндикге олтурду.

Олсагъатдан огъунакъ:

— Тюз айтады, огъай бери бир тынгыла да сора... деген тауушла, даулашыула иги кесек созулуб, хар ким кёлюне келгенни айтды.

— Сёзлеринг иги сингдиле дейме, — деди Василий, ууакъ кирпич сыннганланы юслерин тылдан бла ариу сюрте:

— Алан, Вася, болумну кесинг кёресе, алай къа-тыракъ излемесенг да, боллукъ тюлдю, — деб Аскер кирпичлеге дженгил-дженгил узалады. Аны къоллары тохтаусуз алай къымылдагъанлыкъгъа, джаш джюрегини теренинден не эсе да бир ариу макъам, кеси да билмегенлей, ауузундан чыгъады. Василий да сёз бла аны ол сейирлик, алапат сагъышларын, джюрегинден чыкъгъан джырчыгъын бузаргъа кёзю къыймай, бир-бирде аны таба къараб, аз-аз ышарады. Бу экиси бир-бирлерине сёз айтмай, бир бёлек заманны тургъанларындан сора, Вася:

— Аскер, Зариятны хапарын эртденбла айта келиб, башха сёзге кёчюб кетген эдинг, неллай бирге келгенди, кесини джашауу къалайды? — деб сёзню теренден къазаргъа изледи.

Аскер ышаргъан да этиб, бир кесек тургъандан сора:

— Да, тенгим, билирге сую эсенг, айтайым. Кесинг билесе, быйыл медицина институтну бошар джылыды. Эки айгъа практикагъа, бери, бизни районда больницагъа джибергендиле.

— Бизни районнга келирин сенми тилеген эдинг,

огъесе, кесими излеген эди? — деб Вася кирпичлеге узалды.

— Сен билдирмей, адамны ичин айтдырыб къоя-рыкъ кёреме. Не джашырыу, эки-юч кере да джазыб, бери келирин тилеген эдим.

— Сени тилегинги толтуруб келгенди сора. Мукъ-ладис темирни тартханча, бир-биринге тартыб тура кёреме.

Васяны бу сёзюне экиси да кюлдюле.

Мюйюш да кюнортадан бери, эки метрге джууукъ кёлтюрюлдю. Ала мангылайларындан чирчик-чирчик чыкъгъан терге асыры эс бёлмейдиле. Кюн да батаргъа кысылыб, алтын таякълары, бал таракълача сюелген джити таулагъа джууукълашхандыла. Иш кюн бошалыб, къурулушчула юйге кетер къайгъы этиб башлагъандыла.

Василий бла Аскер да башха ишчиле бла бирге къалакъ, чёгюч, хота, кёоллукъла дегенча кереклилерин элтиб, ящикге салыб, бешкюнлюк ишни болумун кёргюзген къанганы къатында тохтадыла.

— Кёресе, Вася, сау кирпичле бла сюрселе да, бизни бригаданы озалмагъандыла,— деб Аскер къанганы кёолу бла кёргюздю.

— «Уллу къычырма да, уллу къаб» дегенлей, ол сау кирпич даулаучула бла да бир беш кюнден тюбеширбиз, ол сагъатда иш ачыкъ болур, — деб Вася контор таба къарады. Ишчиле кассаны аллына сюелиб, хакъларын алыб, юйге кетерге машиналагъа минедиле.

— Билемисе, бюгюн тартмасакъ, сора аванс алыр заманыбызгъа дери ачха былай кёбюрек тюшер деб билмейме. Сен къалай дейсе, Федя,— деб Мурадин кёзюню кыйыры бла Османнга къарады.

— Мени уа огъайым джожьду. Османды кыйыгъына тартыб тургъан ансын. Осман къачан да кысыдырычу адамды, бир капегим къорамасын деб турады, ансы аны тартыры келмейдими дейсе.

Федяны бу сёзюне Мурадин да кёошулуб, экиси да кюлдюле.

— Сагъат онда ючюнчю сменнге барлыкъма, аны ангылагъыз дейме, ансын мен ачханы кыызгъанмайма. Бармай къалыргъа чыртда боллукъ тюлдю. Эсириб тургъанлайыма, моторгъа барыб ишлеялырмамы?

Османны бу сёзлерине кюнден тынгылаб тургъан Мурадин:

— Капеклеринги къызгъаныб, бизден джанларгъа излей эсенг, бюгюнден башлаб, тенглик тутханынгы кьоюб, кенгтин джюрюрге. Бизни адамгъа санай болмазса, ансы былай аякъ тирерик болмаз эдинг.

— Джюр, кетдик, Федя — деб, аны кьоолтугъундан тутду. Ол, аны кьоолундан тутуб тыя:

— Осман, керти кельюнгмюдю, огъесе ойнагъанмы этесе, бюгече бир джукъ болса, мен башымы кесдиреме,— деб сёзюн бошады.

Осман, джюрегинде уллу къайгъысы болгъан адам, бир кюлкюлю затны кёрюб, амалсыз ышаргъанча, бир тюрлю бир мыдах ышарды. Олсагъатдан Мурадин да, Федя да харх этиб кюлдюле.

Ючюсю да тюкен таба айланганларындан сора, Мурадин, Осман бла Федяны ортасына кириб:

— Осман, сен бош кьоркъаса, бир шышачыкъ тартсакъ, боллукъду. Бизге эсирирге излейдиле дебми тураса? Андан сора да тебсерге барлыкъбыз, сен да артда ишинге кетерсе. Ачха алгъан сагъатыбызда быллай бир да этмей, биз башхаладанмы кембиз, — деб, алгъа таукел атлады.

Суучукъну кыйырында, кырдыкда талай бош шыша атылыб турады. Нёгерлери алайдан ишлерин тындырыб, джанлагъандан сора, Осман, бутлары да чалдыу эте, суучукъну тюз кыйырына барды. Тюшюмюдю, тюнюмюдю дегенча болуб, баргъан суучукъгъа бир кесек къараб турду да, тентирей-тентирей бир джанына джыгъылды. Кёб турмай, ёрге туруб, тёбентин ургъан сууукъ аязчыкъ танг кесек сууукъсуратса да, дженгил аязыр эдим деген мурат бла, бетин, башын суу бла джууду. Къырдышха олтуруб, иги кесек тургъандан сора, сууукъ санларына ётюб баргъанын эсгериб, акъырын ёрге турду. Джер төгерек айланганча болуб, джатыб тынчайыргъа излейди. Алай а бууунунда сагъатха кёз джетдиргенинде, он минут онга айланыб баргъанын кёрюб, амалсыз сменнге барыргъа кереклисин эслеб, аллына атлаб тебреди.

Котельныйге дери эки километр барды. Къачхы кечени сууугъу Османны джюрюшюне, аз болса да, себеб болады. Джолну джарымында олтуруб солуду, алай а аны сакълаб тургъан нёгери кёзюне кёрюнюб, ёрге туруб, алгъа атлады. Кече сагъат онбирге айланганында, Осман котельныйны туурасына келди. Ич-

генин нёгерине билдирмез акъылдады. Ауузунда папиросун экинчи кере къабындырыб, эшикни таукел ачыб кирди. Осман сменасын ауушдуругъа баргъан нёгери Степан, окъуй тургъан китабын джабыб, ёрге турду. Ол, сагъатына къараб:

— Осман, не эсе да кеч келдинг, ишинг-зат болубму къалдыңг, огъесе, бир кечеге не боллукъ эди меннге, ишлер эдим! — деди.

Осман, бет джанын нёгерине кёргюзтюрге излемей, мотор таба къарай:

— Огъай, кесим алай бош,— деб, къолу бла моторгъа тийиб кёрдю.

— Да алай эсе, мен кете барайым,— деб, Степан, мотоциклин тебериб, джолгъа чыгъара:

— Ашхы кечели къал,— деб бир кесекден кёз къарамдан ташайды. Степан кетиб бир кесек тургъандан сора, Осман, эшикге чыгъыб, солярка, бензин цистерналары къатларына келиб къараб, дагъыда ызына кетди. Кечени сагъат онекиге джууукълашыб келеди.

Османны санлары сылыт болуб, джатыб джукъларгъа изледи. Олтургъанлай, джукълаб къалырын эсгериб, хаман аякъ юсюнде болургъа кюрешеди. Эртден сагъат алтыгъа бетон раствор узелни багъында суу джылыныб туругъа керекди. Энди бир-эки сагъатдан моторну газын кёлтюртюб, пар иги барырча этди. Мотордан газ берилиб, котельныйден пар толусу бла раствор узелге барады.

Арабин, бир кесек джатыб тынчайсам, къалай болур эди деб, Осман мюйюшде тургъан столну къатына барды. Ол шиндикге олтуруб, башын энгишге ийди. Ол сагъатдан аны хурулдагъаны моторну тауушуна къошулду.

Солярканы тыйылыр заманы озгъанды. Къазан асыры бек къызгъандан, кёб турмай дженгил джаныб кетмегенликге, бир кесекден моторну тюб джанында джау джугъу мычхы умургъа джетди. Отну, хатерсиз къызыл тили нарат къаннгадан этилген юйчюкню къабыргъасын джалай, баш джанына бир джеталсам дегенча ашыгъады.

Аскер, адетдеча, ишден келгенлей, белине дери тешилиб, джууунду. Сакъалы иги да джетмегенлей, ариу къырыб, джюлюй тургъанын эслеб, тенглерины бири — Заур:

— Джашла, Аскер сакъалын не эсе да эртде джюлюйдю. Бир къайгъысы болгъанына не сёз барды,— деб чам этди.

Кими китаб окъуй, кими да кёлегине итиу ура тургъан общежитиеде джашагъан джашла бирден ышардыла.

— Ай, юйюгюзге ашхылыкъ кирликле, мени не къайгъым болгъанын билмегенча этмегиз.

Аскер сакъалын джюлюй тургъан сагъатда, аны кёнчегине итиу ура тургъан джаш кёнчекни орунду къулагъына сала:

— Ма кёрюрге, Зарият да менден ариу уралса,— дегенлей, барысы да бирден кюлдюле.

Быллай джерде джашла бир затны сезселе, накъырда-чам бла аны бир талайгъа созуб, ашхы къууанадыла, кюледиле. Аскер да ариу кийиниб, эшикте чыгъыб тебрегинчи, юйде чам тохтамады.

Ингир ала кинотеатрны аллы. Адам кёбдю. Аскер къурулушда биргесине ишлеген талай джашха тюбел, ала бла ушакъ этеди. Алай а джюреги тынчлыкъсызды. Бууунунда сагъаты акъырын баргъанча кёрюнеди кёзюне.

Кёб турмай, Зарият биргесине практикагъа келген Галина деген орус къыз бла бирге келди. Аскер Галина бла танышхандан сора, келмей къаласыз деб, ичимде джаным джокъ эди,— дегенлей, ючюсю да кюлдюле.

Ала киногъа къараб чыкыгъанларында, берекетли къачхы кечелени бири дуниягъа къулачын бирча керген эди. Алай а джулдузлу чууакъ кёк, табигъатха — адам айтыб къолундан келмезча, ариулукъ салгъанды. Паркны бир къыйырында согъула тургъан музыка, къалайгъа къарасанг да, джарыкъ кюлген тауушла барындан да бек кечени ариулугъу джаш джюреклени чексиз къууанчха белейди.

Ючюсю да паркны ичинде иги кесек айланнгандан сора, къыйырда скамейкагъа келиб олтурдула.

Аскер бла Зарият бир-бирлерин суйюб тургъанлы эки джыл болуб баргъанын Галина ариу биледи. Алай болса да, аны юсюнден былайда сёз болмады. Сёзлерини кёбюсю кинону, окъууну, ишни, джангы китابلаны юсюнден болду. Бу затланы юсюнден ала даулашдыла, кюлдюле, хар неге да хар ким бирер тюрлю багъа берди. Сагъат онбир бола, Аскер къызланы джа-

шагъан юлерине элтди. Хар затны да къозгъаб, не кёб сёлешселе да, джаш джюрекле дженгил айырылыргъа излемедиле. Заман кеч болгъанды.

— Хайда, ашхы кечели болугъуз,— деб Аскер экисини да къолларын тутду. Къызла да:

— Ашхы джолгъа бар,— деб Аскер кёзден ташайгъынчы ызындан къараб турдула.

Асфальт джолну бир къыйыры бла Аскер ашыкъмай келеди. Аны джаш джюрегини къууанчы уллуду. Энди кёб турмай ол Зарият бла бирге къууанч тыбырлы болуб, насыблы юйдегилени бири боллукъду. Ашыкъмай, акъырын келгенликге, ашхы умутланы, къууанчланы терен тенгизинде джюзе, общежитиеге къалай джетгенин кеси да эсгермей къалды.

Бусагъатда ол юйге киргенликге, санлары орунга кириб джатаргъа излерик тюдюле. Алай болса да, арбазда кёб турмай, тынчайыб тургъан тенглерин къозгъамаз мурат бла эшикни акъырын ачыб, ичгери кирди.

Джашла тынчайыб, рахат джукълайдыла. Джангыз къыйырда орундукъда джатхан бир тенги, Заур, джастыкъдан башын ёрге тутуб бир джукъаракъ китабны тамам эсин ийиб окъуйду. Эшикни акъырын ачыб, кириб келген Аскерге ол бир кере къараб, со-ра дагъыда китабны къагъытын аудуруб, окъургъа джарашды. Бир-бирине сёз айтхан болмады. Аскер костюмун тешиб, орнуна салды.

— Алан, не затны окъуйса? — деб акъырын шыбырдай сёлеше келиб, Заурну орундугъуна къыйырына олтурду. Лайпанланы Сеитни «Къарачайны уланы — Белоруссияны джигити» деген китабыны джангыдан чыкыгъанына бир кесек къараб, къагъытларын аудуруб, дагъыда ызына берди.

— Тейри, мен биринчи чыкыгъанын окъугъанма. Муну энди кёре турама — деди.

Заур да джукълаб тургъан тенглерибизни уятыб къоймайыкъ дегенча тегерегине къараб:

— Эх, Аскер, сен бу китабда Къасайланы Османы этген джигитлигини юсюнден джангы къошулгъанланы бир окъусанг. Барыб тохтагъан илячин болгъан кёреме. Шо, мен аны биргесине бир кесек болуб ёлсем, ёлдум демез эдим.

Заурну сёзлерине эсин ийиб тынгылаб тургъан Аскер акъырын ёрге туруб:

— Да, халкъыбызны джигит джашлары болгъандыла. Энтда бардыла, — деб къолунда сагъатына къарады. Сагъат онэки болады. Джатарны аллы бла Аскер эшик хауада бир бёлек заманны солургъа юрениб къалгъанды. Курткасын сыртына къаблаб, эшикге чыкъды. Атлаууш ташланы ортасына джетгенлей, аны эки кёзю, къоллары бла ишлеб баргъан заводну уллу корпусу таба къатдыла.

Аны санлары саулай джызылдаб, тер урду. Сора кёз ачыб джумгъунчу общежитиеге чабыб кириб:

— Котельный джана турады! Дженгил туругъуз! — деб къычырыб, къабыргъалада тагъылыб тургъан габрайланы бирин къолуна алыб, эшик таба мыллык атды.

Котельныйге юч километр чакълы бир барды, асфальт джол бла барсанг, андан да узакъдады.

Габрайны да къолундан тюшюрмей, чунгурланы, дуппурланы истемей, эки аягъы джерге тиймегенча барады. Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этген заманында турникде ойнауда, секириуде, чабышыуда кесини бёлегинде биринчи орунну бош ала болмаз эди. Ол котельныйге джетгенинде, уллу агъач юйню ал джаны кюйюб, от башында шиферлеге джангы джетген эди.

Габрайны къоллары бла бет джанына тутуб, отну арасы бла юйню ичине кирди. Арт мюйюшде башын столгъа салыб, джукълаб тургъан Османны аны кючлю къоллары тюз джауорунундан тутуб, ёрге кёлтюрдюле. Бир он метрни арлакъда джана тургъан юйню къабыргъасын кёрюб, Османны бети-къуту кетиб, тили тутулуб, ауузундан сёз чыкъмай тохтады.

Аскерни джумдуругъу бир кере тийгенлей, столну аллында терезе рамкасы бла бирге тышына къуюлуб тюшдю. Алайы бла эм алгъа Осман, аны ызындан Аскер чыкъдыла. Аскер бетон-раствор узелде сакъланыб тургъан моторну къуаргъа чабды. Аны мураты моторну ишлетиб, уллу шлангасы бла сууну джана тургъан отха буургъа эди. Аны ызындан джетген Османнга, моторну дженгил къур деб кеси ызына — отха айланды.

Юйню ал джаны джаныб бошалыб барады. От арлакъда тургъан бензин, солярка цистерналагъа джетсе, саулай къурулуш баргъан джерде таш, агъач, кирпич къалмай кюерикди. Керек болса джанынгы да

бер, алай а болгъанны кюл-кёмюр этдирме деген акъыл Аскерни мыйысын кючлегенди. Юйню башында шиферла джау чыракълача джаныб, беш-алты метрни кёкге чыгыб, учханлары джерге тюшедиле. Юйню арт джанында экиджюз литрлик солярка бёчгени юсюне отла тюшюб тебрегенин кёрюб, Аскер аны алайдан кьоратыр джанындан болду.

Бу бёчге атылса, цистерналагъа джетерине сёз джокъду. Аскерни баш кьоркъуу да олду. Бёчгени былайдан кьоратмакълыкъ алай тынч болмады. Аскер аны джатдырыб, тёнгеретиб тебрегенлей, баш пробкасы чыгыб, талай солярка джерге тёгюлдю. Шифер джанганла солярканы юсюне тюшгенлей, джер къабыныб башлады. Аскер бёчгеге мыллыгын атыб, тебериб барады, тёгюлген соляркагъа тюшген от бёчгеге да джетди. Бёчгени атыллыгын билиб, ол бир джанына къачды. Тобча атылгъан таууш саулай тегерекни зынгырдатды. Ол сагъатда Аскер бёчгеден беш метрден узакъ кетмеген эди. Арт джанындан ургъан кюч аны тюз аллына къаблады. Аскер, юсю джана тургъанлай, ёрге туруб, сиреналарыны тауушлары сау ёзеннге кьуугъун этиб келе тургъан от джукълатыучу машина бла юч-тёрт джашны эследи. Аллына атлай келиб, джангыдан джерге джыгъылды.

Аскерни юсю джана, джерге аугъаны бла анга Заурну джетгени тенг болду. Кесини кьолларына къарамай, Заур джана тургъан кийимлени джыртыб ата, мылы топракъны аны юсюне кьуяды. Къараб-къарагъынчы, алайгъа дагъыда талай адам джетиб, барысы да кюрешиб, Аскерни юсюн джукълатдыла. Алай а аны териси асыры бек кюйгенден, ол эсин ташлаб кьойгъан эди. Былайда джаннган отну кёрюб, джолда кетиб баргъан талай машина бери къайтыб, шофёрла да башхала бла бирге тилсиз джау бла кюрешедиле. Аскерни ол машиналары бирине салыб, Заур, дагъыда эки джаш да биргесине олтуруб, больницагъа алыб кетдиле. От бла кюреш талай сагъатдан артыкъ заманны барды. Танг да ата, тегерекде от джукъланыб, сары джалын болуб, арыб тургъан адамла бирер джерге олтурдула. Бир-бири бла сёлешген хазна кёрюнмейди. Котельный джанды, алай Аскерни, дагъыда ма бу олтуруб тургъан адамлары кючлери бла халкъны байлыгъына, кыйынына хата джетмей къалды.

Эртденбла сагъат бешден джангы озгъанды. Кремльни курантлары къагъылыб, радио сёлешиб башларгъа алкъын иги кесек заман болса да, станседен сёлешиб:

— Билдириуге тынгылагъыз! — деген таууш адамланы эслерин бёлдюрдю.

— Багъалы джолдашла, бюгече стансени тёбен джанында заводну къурулушу баргъан джерде от тюшгенди. Ол мардасыз уллу заран келтирлик эди, алай а къурулушну белгили ишчиси, комсомолчу джаш Аскерни джигитлиги бла дженгил билиниб, кёб заран джетгинчи джукълатылгъанды. Отну джукълатыуда Аскерни териси кюйгенди. Аны джанын сау къалдырыр ючюн, тери да, къан да керекди. Бу затланы этерге разы болгъан, район больницагъа келсин деб тилейбиз, — деген билдириу эки кере къайтарылыб берилди.

Аягъына да чарыкъла къаблаб, орундукъну къатында джангы кийине тебреген Василий, радио бла билдириуню бериб бошар-бошамаз, эки къолун да джайыб:

— Анам! Къайдаса сен? — деб бир тюрлю таууш бла ачы кычырды. Тыш юйде от эте айланнган анасы илгениб:

— Оу, джарлы, не болгъанды? — деб босагъадан къарады. Василий тамагъы буулгъанча бир кесек тохтаб туруб, къысхача хапар айтыб, эшикке мыллык атды.

— Вася, юсюнге бир джукъ кий!

Алай а Василий арбаздан тышына чыгъыб, джолну энгишге айланнган эди. Больницагъа къалай джетгенин ол иги да эсгермеди. Залда, столну къатында олтуруб тургъан дежурный сестра къыз Василийни башындан аягъына дери къараб, кеси да аз-буз ышара:

— Сизге ким керекди? — деб сорду.

Сестра кызыны ышаргъаны аны бушуулу джюрегине кюч тийди.

— Бусагъатда радио бла кимни хапарын айтдыгъыз, ол къайсы палатады? — деб Василий сестраны сорууна соруу берди. Къыз, джукъ айтмай, ёрге туруб, ашыгъыш дежурный палатагъа кириб кетди. Андан кёб турмай биягъы сестра, аны ызындан башына акъ чал ургъан, орта сюекли, юсюнде да акъ халаты

бла бир адам чыкьды. Ол больницыны хирургу Рамазан эди. Кьолун Василийге узата:

— Келигиз, джигит,— деб Рамазан Василийден алгъа сѣлешди.

— Айыб этме, доктор, бусагъатда болуму къалайды, сау къаллыкьмыды, меннге кѣрюрге боллукьмуду?

Рамазан аны сѣзюн бѣле:

— Бусагъатда игиди десек, джарамаз, билдириую эшитген болурсуз, дженгил къан керекди, тери керекди. Къоркьма, сау къаллыкьды. Ол а сени ненг болады? — деб сорду.

Василий татлы джан тенгле болгъанларын айтды, эмда кесини терисин, къанын алырларын изледи. Рамазан сестрагъа айланыб, атын, тукъумун, джылын, ишлеген джерин джазарын юретиб, кеси кыйыр табада бир палатагъа кириб кетди. Василий тѣгерегине да къарай, акъырын ары-бери джорюйдю. Джол таба къарагъанлай, гузаба келген эки кызыны кѣрдю. Ала Зарият бла Галина эдиле. Василий бла саламлашыб, эрлай дежурный комнатагъа кириб, юслерине акъ халатла кийиб, ызларына чыкьдыла.

Юсюнден бармакъ басар джери къалмай, чыммакъ марлеге чырмалыб тургъан Аскерни кѣрюб, Зариятны къара кѣзлери суудан толдула. Бетин аны башы таба джанына тутуб, энгишге ийилиб, «Аскер» — деди. Галина кѣзю-къашы бла Рамазаннга болумну ангылатханлай, ол Зариятха айланыб:

— Э-э, сени огъесе, алай этме, бир джукъ да боллукъ тюрдю, — деб ариу айта, аны залгъа алыб чыкьды.

Дежурный сестра энтда джангы адамла келгендиле, деб билдирди. Рамазан эшикке чыкьгъанлай, ол, он-онбеш джаш адамны джыйылыб тургъанын кѣрдю. Аланы кѣбюсю Аскерни биргесине ишлегенле болгъаны билинди. Бир талайы да Аскерни кѣрген да, таныгъан да этмейдиле, аны джанын сау къалдырыр ючюн тери, къан керекди деген сѣзле аланы бери келтиргендиле.

Зарият бла Галина келгенлени саннга алыб, хар не кереклиге да чабханлай айланадыла. Аскерни джанын сау къалдырыр ючюн баргъан кюреш талай сагъатлагъа созулду.

Экинчи кюн эртденбла Аскерни тенглери, къуру-

лушну тамадалары келди. Рамазан келгенле бла саламлашыб, операцияны юсюнден алагъа къысхача хапар айтды. Василийни энди ма бусагъатда къалайгъа танийса деген сорууна, Рамазан келгенлени ба-рына да айланыб, былай деди:

— Медицинада ишлеген отуз джылымы ичинде мен быллай бек кюйгеннге хазна тюбемегенме. Тюзю, биринчи кёргенимде, сау къалыр деб да турмай эдим. Алай а сизни тентигизни саулугъу, чыдамлылыгъы, къыйынлыкъгъа тёзе билгени отдан да кючлю кёре эдим. Бизни бла сизни болушлугъугъузну тышында да аны джанын ёлюмден сау къалдыргъан ма ол затла болдула. Къурулушну тамадасы Баранов да, Аскерни джигитлиги болмаса, заводха къаллай уллу халеклик тюшеригини юсюнден хапар айтды.

Рамазан келгенлени ашыра, саулугъу бурунча болуб, энтда биягъынлай аланы биргелерине ишлеригин айтыб къууандырды.

Зарият энди юйюнде кёб турмайды. Иш кюню бо-шалгъандан сора юйге барыб, сагъат чакълы бир да турмай, дагъыда ызына къайтыб келеди. Аскер энди игиге айланганды. Зарият бир кесекни келмей къал-са, арабин не болду экен деб, сагъышлы болуб теб-рейди.

Зарият да башха ишлени тындыра, тюбемей къал-гъан заманын сау айгъа санаб, Аскерге ашыгъады.

— Больницадан чыкъгъанлай, ЗАГС-ха барлыгъы-бызны унутмай турамыса? — деб ышаргъан да этеди.

* * *

Аскер больницадан чыкъгъанлы эки кюн болады. Ишлемезге деб врач бир айгъа ишден бош этген къа-гъыт бергенди.

Алай а кеси къолу бла ишлеб баргъан заводда къаллай тюрлениуле болгъанын кёзю бла кёрюр ючюн, ючюнчю кюн ол къурулуш баргъан джерге келди.

Къурулушну тамадалары, былайда ишлеген ишчи-ле Аскерге бек джылы тюбедиле. Иш бошалгъанлай, ала барысы да мекамны джангы ишленнген уллу бё-люмюне джыйылдыла. Баранов былайгъа джыйыл-гъанлагъа Аскерни юсюнден талай джылы сёз айтды.

Джыйылыуну аягъында ол Аскерге комсомолну райкомуну, къурулуш управлениени Сыйлы грамота-

лары бла бирге багъалы саугъа да берди. Къызыу харс ургъан ишчи тенглерине къараб:

— Сиз да мардасыз бек сау болугъуз, багъалы джолдашла,— деб Аскер къууанчлы ышарды...

Парткомну секретары

Райкомну дженгил машинасы совхозну конторуну аллына келиб тохтагъанлай, аны ичинден экеулен чыкъдыла. Аланы бири райкомну биринчи секретары Тохтар, бири да Хыйса эдиле. Конторну аллында кими скамейкагъа олтуруб, кими да ёрге туруб, сёлеше тургъан адамла, машинаны ичинден чыкъгъанланы таныб, ала таба атларгъа, ол экиси да джыйылгъанланы къатларына келиб, барысы бла да саламлашыб, къолларын тутдула. Тынчлыкъ-эсенлик сорушхандан сора, джыйылгъанланы бир талайы Хыйсагъа: «Къалайды, Хыйса, окъууунг, саулугъунг, оллахий, бизни кёб сакълатаса?» — деген сорууланы береди. Арлакъда Тохтар да бир талай адамны ортасында, алагъа не эсе да бир затланы айтыб, къызыу сёлешеди. Ортадан бир бёлек заман озгъандан сора совхозну директору Ибрагим контордан чыгыб:

— Джолдаш коммунистле, заман болгъанды, залгъа кирсегиз энди, — деб, сора Тохтар бла Хыйсаны эслеб, ала таба атлады. Совхозну парткомуну отчетсайлау джыйылыу бек къызыу барады, коммунистле докладдан сора, бири бошаргъа бири сёз алыб, парткомну ишини юсюнден керекли кёб затны айтыб, ол джиберген кемликлени ариу ачыкълаб, аланы тюзетиу джолларын да кёргюзтедиле. Сёлешген коммунистлени кёбюсю ишге партком тыйыншысыча башчылыкъ этмегенин хыртха уруб, джангы сайланлыкъ къауумгъа кёб затланы айтдыла. Совхозну коммунистлерини барысыны да джан аурутханлары, совхозда эл мюлкню, малчылыкъны, урунганланы джашау-турмуш, культура болумларын терк ёсдюрюую юсюнден эди.

Джыйылыуну аягъында Тохтар сёз алыб, эл мюлкню терк аякъ юсюне салыб, мындан ары да аны къаллай джолла бла барлыгъыны юсюнден партиябыз арт кёзюледе этген бегимлеринден, оноуларындан, районда эл мюлкню, промышленностну юсюнден кёб ха-

пар айтыб, совхозну урунганлары бла ишчилерини ишлерине аны коммунистлери мындан ары да не къа-дар таб башчылыкъ, оноу этерлерин изледи. Андан ары парткомну джангы къауумун сайларгъа кёчген-леринде, Тохтар ёрге туруб айтды:

— Райкомну кёлюне келген бла, сизни партком-гъа секретаргъа Хыйсаны тыйыншлыгъа санайды. Алай а былайда, совхозну коммунистлери ишигизге кесигиз оноу этигиз, мен а къуру райкомну рекомен-дациясын айтама.

Хыйсаны аты сагъынылгъандан сора тынч тур-гъан залны ичи къозгъалыб, бир-бири къатында ол-тургъан коммунистле кёллерине келгенлерин айтыб башладыла. Кёб да турмай совхозну ючюнчю бёлюмю-ню тамадасы Ахмат сёз алыб, трибунагъа чыкъды. Ол башчылыкъ этген бёлюм, совхозда ишини барыуу бла алчы бёлюмге саналады. Ахмат кеси да талай джылдан бери бу бёлюмде ишлейди. Аны совхозну коммунистлерини арасында сыйы барды. Ма ол се-бебден болур, ол трибунагъа чыкыгъанлай барысы да тынч болуб, анга тынгылайдыла.

— Биз Хыйсаны бююн танымайбыз — деб баш-лады Ахмат сёзюн, биз аны эртдеден огъуна би-лебиз. Совхозубуз уллуду, аны партия организация-сына тыйыншлысыча башчылыкъ эте билмеклик, ме-ни сартын бек джууаблы ишди. Алай болса да Хыйса партия школну джангы бошаб келгенди. Партия къул-лукъну теориясын билгенча практикасындан да хапа-ры барды. Мен райком партияны рекомендациясын тюзге санайма. Алайда олтургъан коммунистле бары-сы да дегенча Хыйсаны разы болуб, парткомгъа член-нге айырдыла. Отчёт-сайлау джыйылыу бошалыб, коммунистле чачылгъандан сора, парткомну членле-ри кеслери къалыб, ишни юсюнден кёб сёлешдиле, оноулашдыла. Алайда барысы да разы болуб, Хыйса-ны секретаргъа айырыб, иги кеч бола чачылдыла. Ба-рысы да кетгенден сора Ибрахим бла Хыйса директор-ну кабинетине кириб олтурдула. Эм алгъа сёзню Иб-рахим башлады:

— Да Хыйса, ишни ауурлугъу экибизни бойнубуз-дады. Бёлюмню тамадалары бла анда ал башланган партия организацияланы секретарларыны бир талайын таный болурса.

Хыйса да шиндигине джарашыб олтура:

— Таныгъанларым да бардыла, алай а энди таныша барырбыз,— деди. Ибрахим хурджунундан ачхычланы чыгъарыб, шкафны ачыб, андан къагъытланы алыб, столгъа салды.

Ибрахим Хыйсаны совхозда мюрзеу, гардош, чюгюндюр къазыуну, джыйыуну, къралгъа сют, эт сатыуну планлары къалай толуб баргъанлары бла къысхача шагърей этди. Хыйса хар бѣлюмден келген сводкалагъа къараб, экинчи бѣлюм бла алтынчы бѣлюмде ишни къолайсыз баргъанын кѣрюб, Ибрахимге да къарамагъанлай:

— Алан, бу эки бѣлюм совхозну кѣб зат бла артха тартыб тура кѣреме. Джангылмай эсем, анда адамла да урунууну, ишни, малны суйген адамла болуучан эдиле. Туура былай артха къалгъанны къой эсенг, иги ортада огъунакъ барыучан эдиле. Энди уа кѣресе,— деб башын ѳрге тутду. Ибрахим тынгылаб туруб:

— Оллахий, анда адамланы мен къаллайла болгъанын ангылаялмай къойдум. Артыкъсыз да алтынчы бѣлюм. Ары барыр керекли, айтыр керекли да къалмайбыз, алай а сен ишни юсюнден сѣз башласанг, ала да джолубуз аман, башхаладача электрочыракъ, хамам джокъду, къайдам дагъыда нени айтайым. Сѣзню къысхасы совхоздан излеген болмаса, совхозгъа деб аз айтадыла. Бѣлюмлени тамадаларын да ауушдуруб, ма бу ишни тюзетир деб да кѣребиз, алай а...

Хыйса къолунда карандашны къыйылмагъан джаны бла столну юсюнде не эсе да бир затла салгъанча эте туруб:

— Да, — дегенден ары джукъ да айтмай ѳрге турду. Была эшикке чыкъгъанларында, иги кеч болгъан эди. Хыйсаны юю тѳрт-беш километр арлакъдагъы элде болгъаны себебли Ибрахим:

— Энди кеч да болгъанды, бизде къал да кет, — деб кюрешсе да, Хыйса:

— Огъай, анам сакълаб турлукъду, — деб унамады. Ибрахим машинасы бла Хыйсаны эрлай юйюне джетдирди.

Эртденбла эртде совхозну конторуна Хыйса келгенинде, алкъын мында киши джокъ эди. Кесини кабинетине кириб, совхозну бѣлюмлеринде къуллукъ этген тамадаланы, парторганизацияланы секретарларыны, алада къуллукъ этген эл мюлк усталаны списо-

гун алыб, ашыкъмайын къараб тебреди. Хыйса быланы бир талайын таныгъан да, билген да этеди. Ючюнчю бѣлюмню агрономуну атын талай кере къайтарыб, керти да Аминат агроном болгъан кѣреме, деб ичинден сѣлешди. Ишни юсюнден эте тургъан сагъышларын, Аминат деген джангыз сѣз къатышдырды. Не кюрешсе да, ол атны башындан чыгъаралмай, столну юсюнде къагъытланы арлакыгъа тебериб, терезе таба къарады. Кабинетни терезеси къарагъан табада мийик тауну эки айрысындан джангы чыгъыб келген къачхы кюнню таякълары, Хыйсаны бетине алтын кюрен тѣгюб башлады. Булутсуз чууакъ кѣк, къачхы кюнлеге алкъын бой бермеген сары-джашилге боялгъан бурма чегетле, сабыр дуниягъа джангы чыгъыб келген кюн, муну джюрегини къылларын къозгъадыла. Секундланы ичине сау дуниягъа джетген акъыл, муну Аминат деген атны да биргесине элте, сабийлик заманына джетдирди.

Аминат былайда хоншу элчикде джашай эди. Анда уа ал башлангъан школдан ары джокъ эди. Бешинчи классдан башлаб, ол биз тургъан элге джюрюб, онунчу классха дери бир классда окъугъан эдик. Бир классда талай джылны биргенге окъугъан, кѣзюнге къалай татлы кѣрүнеди. Аны татлылыгъын, къанатлары джетиб, уяларындан джангы учхан къарылгъач бала-лача болуб, орта школну бошаб, джашауну кенг джолуна чыкъсанг билесе.

Андан сора Аминат совхозда звено тамада болуб, бир джыл ишлеб, артда эл мюлк институтха заочно окъургъа киреди.

Хыйса кеси да Москвада Тимирязев атлы эл мюлк академиягъа кириб, аны бошаб, артда райкомну рекомендациясы бла партия школну бошайды. Онунчу классда окъугъан заманында, Хыйса джашауну бал татытхан сейирлик кѣзююн-биринчи сүймекликни Аминатдан алгъан эди. Ол кеси бек чамчы, накъырдачы болса да, артда аз сѣлешиучю, сагъышлы болуб, кеси да эсгермегенлей Аминатны бет тюрсюню, ышаргъаны кѣзюнден кетерге унамай, муну джюрегине къайгы салады. Ол, джашауда не къыйын ишни да артына турмай, не къарыуун да салыб этер эди, алай а биринчи сүймеклигин Аминатха айтыргъа къоркъа өди. Хыйса ол кѣзюуледе разрядлы спортсмен, тенглерини арасында эм кючлю эди. Аминатха тубесе уа,

башын ёрге тутуб, анга къараргъа къарыуу джетмей эди. Алай бла Аминат аны джаш джюрегине биринчи суймекликни терен ызын ёмюрлюкге салады. Академияда окъугъан сагъатында джарашдырыб таза суймеклигин тёгюб, эки кере письмо да джазады. Ол студентлеге келген письмолагъа ашыгъыб джетиб къаранлыкъгъа, бир да джууаб келмей эди. Бир кюн а школда бирге окъугъан тенгинден келген письмодан Аминатны бир шофёр джашха эрге баргъанын окъуб, туб эрнин къабыб, бек мыдах болады.

Хыйса олтургъан орнундан ёрге туруб, «бусагъатда мени башыма келе тургъанла экинчиден къайтмазча болуб артда къалгъандыла, Аминат да джашауда кесини насыбын табыб, къайгъысыз тутхан ишин бардырады. Мен да тели ангылагъа кесими хэрлатыб, болмазлыкъ затха сагъыш этеме». Хыйса шиндикге олтуруб, къагъытланы кёлуна алыб, джангыдан къараб башлагъанлай, Ибрагимни машинасыны арбазгъа кириб келген тауушу да эшитиледи.

Хыйса къысха заманны ичинде совхозну саулай да бёлюмлеринде болуб, анда урунганла бла эл мюлк бла танышыб чыгъады. Хар бёлюмде ишни барыуу бирер тюрлю, анда джашагъан адамланы ара мюлкде урунуулары да бирер тюрлю болгъанын кёреди. Барысындан да бек Хыйса адамланы джашау болумларына, ишни къалай къуралгъанына, анда башчылыкъ этиу къаллай джорукълада баргъанына терен эс бёлюб тебрейди. Эм алгъа адамны джашауун, болумгъа кёре тыйыншылысча этиб, сора андан керекли затланы алай излерге керекди. Хар заманда да халкъны кесине таяныб, анга соруб, оноулашыб, алай ишлерге деб Хыйса кесине къаст этеди.

Совхозда хар не джаны бла да хаман артда баргъан алтынчы бёлюмге ол бир кере барыб, болум бла къысхаца танышыб кетгенди. Бир кюн анда адамланы бир джерге джыйыб, ачыкъ сёлеширге, аланы тилеклерин билирге излеб, кесини муратын Ибрахимге айтды. Ибрахим кёб да сагъыш этмей:

— Аланы тилеклери да, излегенлери да белгиллиди, ол затланы этерге совхозну кёолундан келлик тюлдю. Айхай, къуру аладан сора иш да, къайгъы да болмаса уа. Аланы эллерине эрлай асфальт джолла ишлеб, джюзле бла столбала табыб, электрочыракъ салдыр, иш деб а джукъ да айтма. Хар зат да кёзюую.

не кёре бола, этиле барыр деб алагъа айтмагъандыламы дейсе. Айхай барысын да бир ызгъа къалай этейик дегенлей, Хыйса тынгылагъанын кьоюб:

— Да ол айтылгъан затланы бирин этерге деб къолгъа алгъанбызмы,— деб Ибрахимни бетине таукел къараб тохтады. Ибрахим ышаргъаны бла ачууланнганын бет тюрсюнюден киши айырмача бир тюрлю этиб:

— Да сен да бар да бир кёр, мен «эл мюлк техникагъа» бир джетиб келейим,— деб экиси да эшикге чыкъдыла.

Хыйса барлыкъ алтынчы бёлюм машина джолдан бир джанына чыгыб, бир джети километр узакълыкъда, уллу дуппурну бир джанында эди. Элни къатына джETER джерде машина тикден чыгъалмай, чархлары тайыб, талай туруб, кючден алай чыкъды, Бёлюмню конторуна Хыйса киргенинде, кими тютюн иче, кими да сёлеше тургъан төрт-беш адамны, дагъыда, счёт да къатында, къагъытла бла кюреше тургъан биреуленни эсledi. Бёлюмню тамадасы Зекерия бла парторг Билял бюгюн мында болмагъанын билиб:

— Арабин, энди къайдан табайыкъ аланы? — деб олтургъанлагъа къарады. Башында бухар бёркю, юсюнде джангы пальтосу бла биреулен эшикге чыгыб кетиб, кёб турмай ызына кириб:

— Билял болур дейме, къапхакъдан эниб келген биреу барды ат бла, — деди. Келген керти да парторг эди. Хыйса Билялгъа да, олтургъанлагъа да не ючюн келгенин айтыб, элни клубха джыяргъа кереклисин айтды. Ингиралагъа клубха адамла келиб башладыла.

Парткомну джангы секретары бизни бла сёлеширге излейди, алан ол Мустафаны джашы Хыйса шойтда, деб келгенле къызыу ушакъ этедиле. Былайгъа келгенлени бир талайы Хыйсаны кесин да, атасын да таный эдиле. Хыйса академияны бошаб келгенден сора, беш-алты айны совхозну ишчи комитетини председатели болуб ишлеген эди. Адамла муну иги таныгъанлары да аны ючюн эди.

Джыйылыуну бёлюмню тамадасы Зекерия ачыб, сёзню Хыйсагъа берди.

Багъалы атала бла анала, къарнашла бла эгечле, — деб башлады ол сёзюн. Совхозну парткому мени бери сизни бла бетден бетге ачыкъ сёлеширге джибергенди.

Бу бѣлюмде джашагъан урунганла бла ишчилени инджиулерини, керекли затларыны ишлерини юслеринден соруб билирге, сизни кесигиз бла ол затланы юсюнден былайда оноу этерге керекди.

Хыйса эм алгъа къралыбызда, областыбызда, аны ичинде совхозну ишчилерини, урунганларыны алаамат джетишимлеринден магъаналы хапар айтды. Андан ары: «Сизни джерни, малны суйген адамларыгъыз, алаамат джерлеригиз болса да, арт джыллада кесигизни хоншу бѣлюмлеригизден артха къалыб, бѣлюм къралны аллында борчун толтурмайды. Белгилисича, иш алайгъа айланса, адамланы хакъ алыулары да, ишге кѣл бериулерини да къолай болмайды. Муну баш сылтаулары недеди, аладан къалай къутулургъа боллукъбуз?» — деб Хыйса олтургъанлагъа соруулу къарады. Аны баш сылтаулары кѣбдюле деген таууш чыкъды. Шиндиклени эм алларында олтургъан къартланы бири кѣккѣз:

— Боллукъмуду, — деб орнундан ёрге туруб, арлакъгъа барыб, аллын олтургъанлагъа айландырды.

— Адамларыбыз да, джерибиз да алааматдыла, тюз айтаса — деб кѣккѣз Хыйса таба къараб, андан ары сѣзюн башлады:

— Мен ангылагъаннга кѣре, иш ма быладады. Бизде ишни кѣб эм да къызыу кѣзюую урлукъ салгъан, ханс этген, чалкы чалгъан, чюгюндюр, гардош, нартых джыйгъан заманлада болады. Ол кѣзюуледе бѣлюмде учѣт, башчылыкъ этиу, айтыргъа, къатышыб къалады. Сеннге ма быллай бир джер чюгюндюр, гардош неда нартых деб бередила да, сора аны чагасын, хансын этгенинге не чыгъарыгъын киши тюзюн билмейди. Эте тургъан ишине адам не аллыгъын билмесе, сора ол кѣлленмейди. Не да чалкъыда, бѣлюмню тамадалары чалкы чалгъанлагъа барыб, аланы ишлерин, джашауларын соруб, ашларына-сууларына эс бѣлмейдиле. Хар ким башы къалгъанча алай кюрешедиле. Аны кирик, джолларыбыз, кѣкден тамчы тюшсе, адам джюрюмезча боладыла да къаладыла. Былагъа таш, зыгъыр къуйдуургъа, ол тѣбентин келген джолда уллу тикни бираз тюзетирге киши эс бѣлмейди. Совхозубузда, джангылмай эсем, электрочыракъ джанмагъан эл болмаз. Биз а столбала хазырлагъа кесибиз адамла джиберейик, сиз машинала беригиз деб совхозну тамадаларындан тилемедикми. Хар затха би-

рер сылтау табылыб барады. Джарыкты ишле да кьолайсыз боладыла. Ма быллай затланы сылтауу бла ишге джараулу джаш тѣлюбюз да шахаргъа не да башха джары сарктыб барадыла. Сѣзню кысхасы, керти башчылыкъ джокъду. Иги башчылыкъ болмагъан джерде уа иш бир да аллына бармайды.

Залда олтургъанла ол сѣзюн бошар-бошамаз, бек тюз айтады, деб бирден шагъат болдула.

Кѣккѣз сѣлеше тургъан заманда Хыйса блокнотуна не эсе да бир затланы джазыб барады.

— Энди айтыры болгъан бармыды? — деб Зекерия джыйылгъанлагъа къарады:

— Биз айтырыкны толусу бла Кѣккѣз айтды, алай болса да, кѣлюбюздегин бир айтайыкъ, деб дагъыда экеулен чыкъдыла. Аланы айтханлары да Кѣккѣзню айтханындан узакъ кетмеди. Ала да сѣзлерин бошагъандан сора, Хыйса орнундан ѳрге туруб, ашыкъмайын сѣлешиб башлады:

— Джолдашла, былайда айтылгъаннга кѣре, кѣб кемликле бардыла. Биз мындан ары ол затланы тюзетир ючюн, хар нени да джангы джорукъгъа салыр ючюн, совхоз джанындан не болушлукъ этейик, а сиз да не зат этерге керексиз. Болмазлыкъ затны айтмайыкъ, барыбыз да бирден оноулашайыкъ.

Биз не этерге керекбиз? — деген тауушла эшитилдиле.

— Эм алгъа джолну алайыкъ, не ючюн десенг, ол кѣб зат бла байламлы болады.

Аллыбызда ыйых кюн джолгъа къараргъа, тюзетирге, ишлерге къарт джаш демей, бирден чыгъалырбызмы? Совхоздан ол кюннге, мен бойнума алайым, бир бульдозер беш-алты машина джиберирге. Къалай дейсиз мынга — деб Хыйса джыйылгъанлагъа соруулу къарады. Бир кесек тургъандан сора, сѣлеше тургъанлары ичлеринден Кѣккѣзню къатында олтургъан биреулен ѳрге туруб:

— Биз сен айтханны бек тюзге санайбыз. Ыйых кюн сен ол кесинг айтхан бульдозер бла машиналарынгы джибер, биз да кьолуна кюрек алыргъа джараулу адамлары барысын да чыгъарайыкъ, — деди. Олтургъанла барысы да аны айтханына бирден разы болдула. Андан ары Хыйса столбала хазырларгъа адамла джиберир эдик дегенлерин тюзге санаб, бир мадар болса, машина бла баджарыргъа сѣз берди.

Бу бѣлумде сезонну кѣзююне, учѣт ишле таб кѣуралмагъанын себебли, ол кѣб затлагъа чырмау болады, айтыуугъузгъа кѣре. Ма былайда Зекерия бла, Билял да олтурадыла, бу учѣтну юсюнде былай джорукъсуз ишлени тамыры бла кѣурутургъа парткомну аты бла бойнума алама. Ишни бардыра билмеген кеси кетмесе, сора аны алайдан джанлатыргъа керек болады. Ишни, оноуну излей билген, адамлагъа да кѣайгъыра, ишге таб башчылыкъ эте билген керекди. Орта школну бошагъан не да ВУЗ-лада заочно окѣуй тургъан талай тири джаш бардыла. Бѣлумде учѣт ишлени бардырыргъа аладан салыргъа нек болмайды?

Хусей Зекерия бла Билялгъа башын буруб:

— Ма бу иш терк аякъ юсюне салынныгъын парком сизден излерикди.

Андан ары Хусей джерчиликни, малчылыкъны юсюнден талай хапар айтыб, джыйылгъан халкъны кѣзыу сѣзге кѣошду. Джыйылыу бошалгъандан сора да, Хусейни тѣгерегин алыб, кѣб сѣлешдиле.

Ыйых кюннге дери энтда эки кюн барды. Ол кюн эртденбла эртде темир таякъ, кюрек дегенча затланы алыб, барыбыз да бирден джолгъа кѣараргъа чыгъайыкъ — деб, Кѣккез башчылары болуб, бир талай адам элге айланыб чыкѣгъандыла. А марджа, деб элчиле бирден разы болгъанларын билдиредиле. Ыйых кюн Хыйса айтханыча бек эртде огъунакъ беш машина бла бир бульдозер джиберди.

Кюн орта заманнга иш кѣалай бара эсе да деб, Хыйса машинасы бла бери келеди. Элге джетгинчи огъунакъ джолну ѳрге айланнган тик джеринден башлаб, туура элни ичине дери тизилиб, кюреше тургъан бек кѣб адамны кѣрюб, Хыйса кеси аллына ышарыб:

— Эх, халкъым, халкъым, сени кючюнге, кѣудретинге джетерик дунияда кюч болурму деди ичинден. Джолну ол уллу тик джерине джетгинчи огъунакъ машинасын джолну бир джанына буруб тохтатыб, джолну тигин кѣазыб, кѣотара тургъан бульдозерни ичиндеги кѣара мыйыкълы джаш бла саламлаша, кѣадалыб ишлей тургъанланы кѣатларына келиб саламлашды. Арлакъда темир таякъ бла эки нѣгери да бар, ташны кѣобара тургъан кѣккѣзню кѣатына келгенлей, ючюсю да Хыйсаны кѣолун тутуб, мангылайларында, чыкъ тамчылача, джылтыраб тургъан тер тамчыларын сюрте, ышардыла. Хыйсаны:

— Къалайды ишни барыуу? — деген сорууна Кёккёз, — туура быллай бир адам чыгъар деб турмай эдим, — деди.

Кюнортагъа бульдозер тикни чачыб тюзюрек этерикди. Джолну терен чунгурларын бульдозер бла тебертиб, сора таш къуярыкъбыз. Суу ызындан беш машина да бек кёб таш ташыгъандыла, энтда ташыйдыла. Оллахий, ингирге хайт деб болгъанны ариу этерикбиз — деб, бир джаш адам къолу бла джолну кёргюзтуб ышарды.

Хыйса ишлей тургъанланы кими бла саламлаша, кими бла да накъырда чам эте джолну узунуна айланыб, сора арлакъдагъы дуппурчукъну башына чыгъыб, ишлей тургъанлагъа къарады.

Машинала къуйгъан ташланы джарашдыра тургъанла, кюрекле бла топракъны бир джерден бир джерге атыб кюрешгенле, къолларында да кюреклери бла бульдозеристге не эсе да бир затла айта тургъан эки джаш, къаты гюрюлдей, таш алыб келе тургъан машинала бла барысы да анга бир уллу сейир кюч болуб кёрюне эдиле. Бу ишлей тургъанланы кёрюб, къууанчы джюрегин къозгъаб:

— Къарнашла, сизге джаным къурман, — деб къычырлыгъы келсе да, джукъ да айтмады. Билял бла Зекерия ишлей тургъан джерге келди. Ишни юсюнден бир кесек сёлешгенлеринден сора, Хыйса Билялгъа:

— Зекерия бла мен ол огъаргъы мал фермалагъа бир барыб келейик, сен адамларынга къартларынг бла бирге башчылыкъ эте турсанг, къалай болур? — деб сорду. Билял да:

— Айхай да, — деб Хыйсаны къолун тутуб, ызына айланды.

Къартланы айтыуларына кёре, быйылча къыйын джаз болгъан болмаз. Заман эртде келсе да, джерге джылыу кирмей, хаман адамны джилигине джетдирирча, аллай бир сууукъ джел болуб турады. Джерни бузлатыб, тракторланы сабан тюзлеге чыгъарырча мадар бермейди. «Джазны бир кюню сау джылны асырар» дегенлей, кюнню былай болуб тургъанына урунганла разы болмай, кюнню бир ариу сагъатында хайырланыргъа ашыгъадыла. Райондан да, областдан да аны излейдиле.

Совхозда джазгъы сабан ишлени барыуу кюнню

аманлыгъын бла байламлы созулгъанды. Джангыз бу болумдан къутхарлыкъ ариу кюнлени тюз, дженгил хайырлана билмекликди. Хыйса Ибрахим бла кенгешиб, джазгъы сабан ишлени барыууну юсунден парткомну джыйылыуун бардырды. Парткомну членлерин совхозну бѣлюмлерине юлешиб, сабан ишлени кѣзююнде ала бѣлюмлени урунганлары бла бирликде болуб, не джаны бла да алагъа болушлукъ этерге бегим этдиле. Джыйылыуну аягъында Ибрахим сѣз алыб былай деди:

— Заман къысха киргенди, ма ол себебден мени тилерим, хар коммунист не къарыуну да салыб, сабан сюрюуде, урлукъ атыуда да планны толтурур джанындан болургъа керекди. Джазгъы сабан ишледе районну ичинден план толтуруу бла башха совхозладан артха чыртда къалмазгъа керекбиз. Иги къадалсакъ, план толлукъду. Парткомну хар члени кеслери бегитилген бѣлюмледе джазгъы сабан ишлени къалай баргъанларыны юсунден хар кюн сайын директоргъа сводка бериб барыргъа керекди.

Парткомну членлери бѣлюмлени урунганлары бла бирликде, сабан ишледе хар затха да тыйыншлысыгча башчылыкъ эте, быйыл да кѣб мюргеу ючюн кюрешде былтырдан артха къалмазбыз деб чачылдыла.

Арт эки кюн керти да джаз келгенин танытырга алай джылы болгъанды. Хыйса да, Ибрахим да кечекюн демей, иш юсунде айланадыла. Совхозну бѣлюмлеринден келген сводкала да аман тюддюле.

Хыйса адетича, конторгъа бюгюн да эртде келгенди. Ол бир талай къагъыт бла кюреше тургъанлай, телефон зынгырдаб, райкомдан Тохтар сагъат тогъузлагъа бери бир келирсе деб билдирди. Хыйса ишин тындырыб, сагъатына къарай, ѳрге тургъанлай, терезеден, совхозну контору таба айланыб келген бир тиширыуну кѳрдю. Иги эслеб къараб, аны Аминат болгъанын таныб, пальтосун юсюне кийиб, туймелерин да эте, аны аллына чыкъды. Хыйса ышарыракъ да болуб, къолун узата: «Хош келдинг, Аминат», — деб кѣзюне къарады. Аминат бир джаны таба къарай: «Келдик», — деб андан ары джукъ айтмай тохтады.

— Къалайды, Аминат, иш-баш, хапар айт, — деди Хыйса. Узун пальтосуну хурджунунда тургъан сол къолун да андан ала:

— Иш бла келгенме, тюнене ингирде Ахмат бла

иги да даулашханма, алай а болмайды. Совхозну директору да сени чакълы бир биле болмаз, деб кесини айтханын бек тутханды,— деди Аминат.

Сёз не эсе да уллу ишни юсюнден болгъанын ангылаб, Хыйса Аминатха:

— Джюр, бери кабинетге кирейик,— деди. Ала экиси да парткомну кабинетине киргенлеринден сора, Хыйса Аминатха олтур деб, Аминат да сен олтур — деб, бир кесек туруб, сора экиси да шиндиклеге алай джарашдыла.

Хапарынгы айт, тынгылайыкъ,— деди Хыйса. Аминат не эсе да джунчуяракъ болуб, сора акъырын сёлешиб башлады. Бёлюмню беш джюз гектар джерине нартюх салыргъа деб тура эдик, сора артда алайгъа будай салыргъа буюрдула райондан.

Хыйса къолунда джукъланган тютюнню къабындыра:

— Билеме,— деди.

— Сора аллай бир джерге джетер чакълы урлукъ бизде джокъ эди. Урлукъ келтиргендиле, не келсин, урлукъ джерге салырча иги тазаланмагъанды, заман а киргенди, кёресе. Энди ма ол джерге, айтыргъа ол урлукъну саулай да салыргъа башлагъандыла.

Тюнене эртденбла Ибрахим да барды да, бир талай кенгешиб планны толтурмай амал джокъду бу тёрт-беш кюнде деб, бу урлукъну салыргъа оноулашдыла. Энтда ол урлукъну бир кере тазаларгъа керекди деб, мен аланы оноуларын джаратмагъанымда, да сора айт, планны толтурмай къояйыкъмы, бир кесек тазаларгъа керекди деб, мени айтханымы онгсунмадыла. Ахмат бираз аккыллы да бола келди, алай а район, андан да область сводка излегенин айтханында:

— Ибрахим тюздю, планны бузмазгъа керекбиз,— деди. Мен а бу затха тёзалмайма. План да керекди, ансыз боллукъ да тюлдю, алай а план толтуруу деб, ашыгъыб, тыйыншлысыча хазырланмагъан урлукъну джерге салыргъа боллукъмуду? Партком бу затха къалай къарайды?

Аминат артда къатыракъ сёлешгенине кеси да джунчуяракъ болду.

Хыйса джукъ да айтмай, орнундан ёрге туруб, терезе таба барыб, ызына айланыб:

— Аминат, сени акъылынг бла ол урлукъну тазалар ючюн, ненча кюн керек болур?

— Да бир эки-юч кюн керек боллукъду, — деди Аминат. Хыйса ызына шиндикге олтура:

— Аминат, сен тюзсе, ма бусагъат огъунакъ Ибрахим бла да сёлешейик, — деб ол телефонну къолуна алыб, райкомгъа, Тохтаргъа бир кесек заманнга дери мында къалыргъа керек болгъанын билдирди. Была экиси да Ибрахимни кабинетине киргенлеринде, ол телефон бла сёлеше тура эди.

— Къайдан чыкъдың, Аминат, эртденликде, — деди. Ол да джукъ да айтмай, сёзню сен башла дегенча Хыйсагъа къарады.

— Аминат а бек уллу ишни юсюнден келгенди, — деб Хыйса эрлай сёзге къошулду. Тюнене быланы бёлюмде Ахмат да, сен да джазлыкъ будайны урлугъуна къараб, джарарыкъды, салыргъа керекди дегенсиз.

— Онла бла гектаргъа салыннганды, — деб Аминат сёз къошду.

— Эшитесе айтханын, сора кёзюбюз кёре тургъанлай, бизге аллай ишни этерге ким эркинлик бергенди? — деб Хыйса Ибрахимни кёзюне джити къарады. Туюлюб тургъан къалын къашларын эки джанына джая, Ибрахим орнундан ёрге туруб:

— Ма андан сора сёз джокъмуду энди, — деб бир къуджур кюлдо. Хыйса тауушун андан да деменгили чыгъарыб:

— Ма бусагъатда андан сора сёз да болмазгъа керекди, кёзюнг кёре тургъанлай, аллай урлукъну джерге салыргъа боллукъду деб, сени ауузунг къалай барыб айтханды? Ибрахим шиндигине джууукъ келиб:

— Алтын кюмюш кирик ол урлукъ джарарыкъ тюлдо деб тарыгъа келген сенмисе? — деб Аминатха къарагъанлай, ол да:

— Хо, мен келгенме, — деди.

Ибрахим олсагъат тауушун тюрлендириб:

— Сен келген эсенг, иги къыз, бери манга тынгыла. Беш джылдан бери, сени акъылынга келгенча мен алай джукъ ангыламагъан адам эсем, совхоз къралгъа хайырлы болуб къалай келгенди? Сен да, Хыйсагъа кёзюню къыйыры бла къарай, ол да келгинчи иш къалай барыб тургъанды? Ахмат башха бёлюмледен эсе, джыл сайын кёб мюрзеу къалай алыб келгенди?

— Сёз бусагъатда ол урлукъну джерге салайыкъмы, къалайыкъмы деб аны юсюнден барады, — деди Хыйса.

— Айхай да саллыкъбыз,— деди Ибрахим.

— Ол урлукъ джерге салырча тазаланмагъаны себбли, совхозну парткомуну аты бла мен, эм да бёлюмню агроному бусагъатда аны джерге салыргъа тыйыншлыгъа санамайбыз.

— Райкомгъа тамбла сводканы сиз экигизми берликсиз?

— Ючюбюз да берликбиз!

Ибрахим бир кесек тохтаб, тауушун акъырын чыгъара:

— Биз былайда кычырыб даулашхандан хайыр джокъду, ол себбден барыбызны да бетибиз уялмазча, совхозгъа да заран келмезча, алай этейик,— деди.

— Биз да алай болсун дейбиз,— деб сёз кыошду Хыйса.

Ингирде бёлюмде ачыкъ партия джыйылыуну бардырайыкъ да, бёлюмню коммунистлери да, эл мюлк усталары да кеслерини кёллериндегин айтсынла деб чачылышдыла.

Апрель айны джылы джелчиги бетинги сылаб, башынгы андан да мийик кёлтюртуб, табигъатны бусагъатдагъы кёрюнюшкуне кёзлени сукъландырыб, төгереке джут къаратады. Булутсуз мийик кёкге чыгъыб, торгъайчыкъла джазны джылы кюнлерини кыууанчын эте, туура ашхамгъа дери джырлагъанлай джетедиле.

Кёз джетген джерни кыалайына къарасанг да, кыумурсха тёбе кыозгъалгъанча, иши алай кыайнайды.

Сюрюлген сабаннга урлукъ ата тургъан тракторну туурасына келиб, совхозну гетен башлы дженгил машиначыгъы тохтады. Аны ичинден Хыйса кеси джангыз чыгъыб, сабанны кыыйыры бла бара тургъанлай, узакъда былай бери келе тургъан машинаны эслеб тохтады. Машина аны кыатына джетгенинде, кабинасындан Аминат да, шофёр да чыкъдыла. Хыйса экисини да кыолларын тутуб:

— Кыалайды, Аминат, ишни барыуу? — деди. Аминат да ышара-ышара сабан таба кыарай:

— Да аман тюлдю, кёресе, — деди.

Ючюсю да машинадан кыангала салыб, төрт солярка бёчкени тюшюрдюле. Олсагъат огъунакъ мен кете барайым деб, шофёр кабинасына миниб, от алдырыб ызына айланды. Хыйса кыолуну джау джугъусун ханс бла сюрте тургъанлай Аминат:

— Ибрахим ол кечеги партия джыйылыудан сора, эртденбласында сени бла къалай болду? — деб сорду.

— Деб а не дерик эди, аны акъылы бла, мен айтсам, башхала огъай дерик тюлдюле деб алай эди. Алай а кёрдюнг да, сёз джетдирмей, бёлюмню коммунистлери бирини ауузундан бири алыб, урлукъ да та-заланыб, заманында салынырча таб оноу этгенлерин. Алайда Ибрахимни урлукъ атыууну планын дженгил толтурургъа деген планын, джыйылгъанла уа агъачлы эте, дженгил толтурургъа деб, бирден кенгешиб, ма кёресе төртюнчю кюннге бошалырча этди. Коммунистле алайда барысы да биз айтханча болсун деб тохтагъанларында, асыры къууаннгандан не этерге билмей, къалгъанем, — дегенлей, Аминат:

— Хыйса, мен алай боллугъун билиб тура эдим, — деди.

Быланы тууралары бла урлукъ ата, трактор экинчи кере озду. Экиси да тракторну ызындан къараб, бир кесек тургъанларындан сора, Хыйса Аминат таба бурулуб:

— Сен, Аминат, ол школда окъугъан заманыбызны эсинге тюшюремисе? — деб сорду. Ол аны соруууна не деб джууаб берейим дегенча тынгылаб, сора:

— Аны эсине тюшюрмеген боламыды, — деди. Хыйса, тартынаракъ да бола:

— Юй джашауунгдан хапар айт, эркишинг къайда ишлейди? Бири-бирибизни джашауубузну сормабыз, сора биз къаллай тенгле болуб, бир классда окъуб, бирге ёсгенбиз? — деди.

Туура ма ол кёзюуде Аминатны джюрегине къараялгъан, аны алай къуджур тюрлене тургъанын кёрюб, сейирсинмей къаллыкъ тюл эди. Аминат башын бир джанына тута:

— Джокъду хата, игиди, — деб тауушун кючден чыгъарыб сёлешди. Бетими тюрленнгенин Хыйса эслеб къоймасын деб, бир онбеш атламы сабанны къыйыры таба барыб, трактор кетген джары къараб тохтады.

Хыйса не айтыргъа билмей сагъышланыб, ичинден арабин, не да болсун, джюрегини бир джарасынамы тийдим экен деб, айтханына сокъуранды.

Аминат аллы ары айланыб тургъанлай:

— Сен бусагъатда эл таба кетемисе?, — деб тауушун къатыракъ чыгъарыб сорду.

Хыйса бир кесек тынгылаб, хо — дегенден сора джукъ айтмады.

Аминат Хыйсаны къатына олтурмай, арт джанына олтурду. Алай а Аминат башын ёрге тутханлай, кюзгючюкде Хыйсаны бетине тюз къараб къалыб, акъырын сора бир джанына джанлаб олтурду. Тюз элге дерн ала сёлешмей келди. Хыйсаны сагъышы Аминатны джашау болумун биреуге соруб билирге эди. Аны джашауун сагъынганлай, ол нек тюрленди? Нек бузулду?

Конторну къатында экиси да машинадан тюшгенлеринден сора, Хыйса Аминатны кабинетине, Аминат да башха кабинетге кирди.

Ишни, малланы джайлыкълагъа ашыруну юсюнден бир талай сёлешгенлеринден сора, Хыйса Ахматха былай сорду.

Аминатны юю, джашауу, эркишиси бла турууу къалайды?

Ахмат бу сорууну дженгил ангылаб къоялмай, — алай дегенинг неди, — деб джангыдан сорду. Хыйса сорууун къайтаргъанында, Ахмат, алан, сени хапарынг джокъ кёреме, деб быллай хапар айтды:

— Мындан бир бёлек джылны алгъа бир шофёр джашха баргъан эди. Ол джаш да бир сейир адам эди. Туура бир алапат юй болуб, сукъланган да алагъа сукъланыб джашарча алай эдиле. Джашчыкъ туугъанында уа, атына да Мурат атаб, туура бир бек къууана эди, хариб, — дегенлей — Хыйса чыдаалмай:

— Сора уа не болду? — деди.

— Ол къыш болгъан эди, машинасы бла агъач алыб келгенлей, башха бир машина келиб муну ургъан эди да, джолну да бир табсыз джери болгъанды, сора экиси да терен ёзеннге къуюлуб кетгенди. Джарлы алайда ёлген эди.

Хыйса бир сёз да айтмай, Ахматха да сау бол дей, эшикке чыгыб кетди.

Хыйса кеси кесин эсгергенли, туура бу ыйыкъладача бир заманда да сагъышлы, къайгъылы болгъан болмаз. Джаш джюрегине сүймекликни биринчи джилтинлерин салгъан Аминатны насыбы къалай табсыз болгъанды. Ол джилтинле муну джюрегинде алкъын джукъланмагъандыла. Аланы джангыз бир-эки юргенлейинге къабынныжъдыла. Сора алай боллукъмуду? Быллай соруугъа джууаб табмакълыкъ

бек кыйынды. Ол Аминатха таза сыймеклигин билдиргенинде, джазгъанында, джууаб да алмагъан эди.

Сора энди анга джангыдан билдирирге къалай болсун?

Джюрек баш айтханны этмейди. Кёб джерде керекли затлагъа тюз оноу этиучю Хыйса Аминатны юсюнде кесине не оноу этерге билалмай, башы къатышханды. Энди ол Аминатха тюбесе, анга бир тюрлю кёз бла къараб, алгъынча алай эркин селешалмайды. Сёзле да табылмайдыла. Хыйсаны джюрегиндегин Аминат билмейди, алай а аны арт кёзюуледе бир башха тюрлю болумда айланнганын сезибди. Аминат унаса, анга кесини муратын ачыкъ айтыб кёрюрге таукелди, алай а ол затны этерге къарыуу джетмейди. Адамгъа ачыкъ этиб айтыргъа базмай, ичингде да андан ары туталмасанг, ол затдан кыйын джукъ болмаз. Хыйса да туура ма аллай болумдады. Аягъы болмазлыкъ зат а болмайды.

Бир кюн Хыйса кёлюндегин толусу бла айтыргъа мурат этиб, ол бёлюмге келди. Конторда бёлюмню бухгалтеринден сора кишини табмай, анга соруб, Аминатны гардош сабанлагъа кетгенин билиб, машинасы бла ары тебреди. Хыйса муну иш этиб, излеб былайгъа келгенини себебин ангылаялмай Аминат сагъышланды. Машинадан тюшгенден сора, Хыйса сёзю не бла башларгъа билмей:

— Гардош сабанларынг игимидиле? — деди. Аминат да:

— Аман боллукъ болмазла деб турама — дегенден ары джукъ айтмады. Ишни юсюнден бир кесек селешгенлеринден сора, Хыйса баш энишге къараб, тургъанлай, былай деди:

— Аминат, мен бюгюн сени ишни юсю бла излеб келмегенме. Олсагъат Аминат сескекли болуб, анга джити къарады.

— Эсингдемиди ол джолда мен билмейин сени джюрегинги кыйынагъан эдим. Аны кечеринги тилейме. Мен барысын да энди ариу ангылайма. Джюрегимде санга болгъан сыймеклигими аузум бла айтыргъа базалмай, акъ къагъыт бла талай кере билдирген эдим. Ол кёзюудеги сыймеклигим ма бюгюн да алай турады. Джюрегим сыйгенин табса, насыбын табарыкъды. Джашауда не уллу кыйынлыкъгъа, бушуугъа тюбесенг да, дагъыда алда джашаугъа да оноу

өтерге керек болады. Джюрегимдеги сыймеклигими мен мындан ары джашыралмайма. Мындан аргъы джашауубузну бирге этсек деб, мурат этеме.

Аминат бир кесек тынгылаб:

— Огъай, сен айтханча болаллыкъ тюлдю— деди.

— Нек?

— Мени эки джыл болгъан джашым барды, сен а алкъын бир джаш адамса, сора быллай зат бизге джарамаз — деб, Аминат бир джанына къараб тохтады.

— Аминат,— деди Хыйса, мен бу затланы барысын да сюзюб, сагъыш этиб, сеннге алай айтама. Джашчыкъгъа мен керти ата боллукъма. Эл болгъан джерде кёб затла айтырыкъла да табылыргъа боллукъдула, алай а джюрегими сеннге болгъан сыймеклиги ёлюб джерге кирмей, сууурукъ тюлдю. Мени насыбым сени блады.

— Хыйса, мени сенден тилерим энтда иги сагъыш эт. Бу алай бош зат тюлдю.

Аминат, была таба келе тургъан атлыны эслеб:

— Да мен да сагъыш этейим — деди. Андан бери бир бёлек заман озду. Хыйса Аминатха тюбер керекли къалмайды, алай а аны юсюнден сёлеширге базмайды. Огъай, деген джууаб алсам, андан аргъы джашауума не оноу өтерме?

Хыйса эртденбла огъунакъ райкомгъа барыб, андан сора да совхозну башха бир бёлюмюнде да болуб, кюнортагъа конторгъа алай келди. Эшикден киргенлей плащын тешиб, тагъыб, столну юсюнде тургъан телеграмма къагъытны окъуду. Анда былай джазылыб эди:

«Багъалы Хыйса; Тамбла 12-чи августда бизни элде джашагъан урунганланы юйлеринде биринчи кере Ильични чыракълары джанарыкъдыла. Бу къууанчлы байрамгъа байламлы, бизге келиринги сакълайбыз.

Алтынчы бёлюмню урунганлары».

Хыйса къолундагъы къагъытны экинчи кере да окъуй, ичиндеги къууанчын джашыралмай, кеси аллына ышарды. Хо, аны къууанчы бюгюн экиди. Аминатдан да бюгюн джюреги излегенча тыйышлы джууаб алгъанды. Экинчиси, тамбла алтынчы бёлюмде джанарыкъ Ильични чыракъларыны джарыгъы, муну джюрегин да тамам алай джарытырыкъды. Адамны джашауунда аны джюрегин къууандыргъан эки зат

бир кюннге бек аз тюше болур. Аминат амалтын ол кёб кере суймекликни отунда кюйгенди. Энди уа аны джюреги кеси излегенин табады. Алтынчы бёлюмде ишни аякъ юсюне салыуда ол къаллай бир кюрешгенди. Ма тамбла, аны ол къыйыныны биринчи къууанчына, кеси къатышыргъа керекди.

Адам бир затха тамам джюреги бла бек къууанса, этер ишин неден башларгъа билмей, бир кесекге серча болуб туруб, сора джангыдан анга алай таукел узалды.

Хыйса да туура алай болуб бир кесек тургъандан сора, столну шкафын бери тартыб ачыб, андан къагъытланы алыб, къараб башлады...

ОЧЕРКЛЕ

Ветеранны джолу

Сабийлик джыллары бошалыб, аякъ юскуне минген кюнлеринден башлаб, терен къартлыкъ джетгинчи къралына, халкъына къарыуун, кючюн, билимин толусу бла берген огъурлу адамларыбызгъа тюбесек, сёлешсек, аланы джашау джолларын кюзгюдеча кёргюзтген заман саргъалтхан къагъытларына, саугъаларына къарасакъ, кёб затны кёребиз, ойлашабыз, сукъланабыз. Кюнледен айла, айладан джылла къуралыб, тохтаусуз кетиб баргъанлыкъгъа, аллай адамланы джашау джоллары ёсюб келген джаш тёлуге танг аласында чыкъгъан джарыкъ Чолпан джулдузча сейир кёрюнеди, игиликге, ашхылыкъгъа, Ата джуртну сюерге чакъырады, юретеди.

Джёгетей Аягъы шахарда джашагъан Суюнчланы Бекмырзаны джашы Хасанны мен эртдеден огъунакъ таний эдим. Ёзге, тюзюн айтсам, аны сейирлик, къыйын, алай а юлгюлю джашауу бла терен шагърей тюл эдим.

Мындан алда Суюнч улу бла иги танышыргъа себеб чыгъыб къалды. Къралыбызны шахарларында эллериндеча, Джёгетей Аягъы шахарда да Уллу Октябрь революцияны кюнуне байламлы 7 ноябрда уллу демонстрация болгъан эди.

Партияны райкомуну аллында ариу джасалгъан трибунаны къаты бла предприятиялени, организацияланы, мюклени келечилери къызыл байракълары. тюрлю-тюрлю джазыулары болгъан транспорантлары бла бара эдиле.

«Тау» совхозну махтаулу коллективи трибунагъа джуукълашыб келеди деб, микрофондан эштилди. Джыйылгъанла ары къарайдыла. Мени тюз къатым-

да 7—8 джыл болгъан джашчыкъ къарт атасыны къолун кесине тарта:

— Акка, ой акка ма ол байракъны тутуб келген кишини кёкюрегиндегиле не зат орденледиле деб къайтарыб, эки-юч кере сорду.

Коллективни аллында мюлкню байрагъы мийикде тутуб келген Суюнчланы Хасан эди. Къатымдагъы, джыллыгъы келген, кёкюрегинде кърал саугъалары болгъан киши туудукъчугъуну башын сылай, былай деди:

— Ма ол баш джанындагъы ленинчи юбилей медалды, аны туб джанындагъы уа Октябрь революцияны ордениди. Онг джанындагъы кёремисе, алагъа да Ата джурт къазауатны I дараджалы, экинчисине да Къызыл Джулдузну ордени, дейдиле. Бирсиле да джигитликни кёргюзтген медалладыла.

Джашчыкъ бла аккасыны къысха ушакълары бошалгъынчы Суюнч улу да алайдан озуб кетди.

Къышны ал айы декабрь болгъанлыкъгъа, кюн джылыды. Хасан бла мен арбазда, кюн турушда олтуруб, ушакъ этебиз.

Джашауда керти да кёбню кёрген, аны зауугъун, къыйынлыгъын да сынагъан адамла кеслерини юслеринден эсе биргелеринде болгъан, ачыуну тенг юлюш этген адамланы юслеринден аслам сёлеширге суюгенлерин эшитиучен эдик. Хасан да алай кёре эдим.

Джашауунда болгъанны барысын да тизиб барлыкъды деб турсам да, ол алай этмедиле.

— Башыбыздан ётгенни, джашауубузда кёргенни тюзюча, болгъаныча айтыргъа керекбиз, — деб, хар сёзюн ёлчелеб, сагъыш этиб, алай айтды. Джёгетейчи джаш Суюнч улу къазауатны ал джылларында мында Октябръгъа 13 джыл атлы колхозда башлагъанды урунуу джолун. Колхозда тууарчы, джылкычы, кёйчу, звено башчы болуб ишлегенди. Заман, юй джашау, болум, тири джашха суюгенича билим алыргъа онг бермейди.

Алай болса да элде уллу билими, ангысы, акъылы болгъан устаз Ортабайланы Наныу Хасанны окъургъа, джазаргъа уллу талпымакълыгъын кёрюб, аны юйюне чакъырыб, юретиб, окъутуб, кёргюзтуб, къысха заманны ичинде кёб затны билдиреди.

— 1940, 1941 джылны ал джарымында огъунакъ

фашист Германия эртде, кеч болса да, дуниягъа кыйынлыкъ саллыгъы ачыкъланган эди, — деб эсине тюшюреди Хасан. Элчиле да ол кёзюуледе уллу джигерлик кёргюзтуб, Ата джуртубузну не джаны бла да бегитир ючюн кюреше эдиле. Кёбге бармай, аллай ачы, уллу сынау тюшеди совет халкъгъа. Джёгетейчи кёб джаш бла бирге къазауат башланган ал кюнде огъунакъ аскерге кетеди Суюнч улу. Хар неге да тири къошулгъан, ётгюр джашны зенит батареяда къуллукъ этерге алыб, къысха заманны ичинде аны кёб затха юретедиле. Ол джылланы ичинде Север Кавказы, Кърымны немец фашистлеге бермез ючюн баргъан къаты, ачы урушлагъа къошулуб, кёб кере джигитлигин кёргюзтеди. Алай болса да Новороссийски азатлар ючюн баргъан сермешиулени Хасан чыртда унуталлыкъ тюлдү.

— Джер да, суу да, таш да, агъач да бирден джана эдиле. Шахарны бир кыйырын джаудан тазалаб барсакъ, бирси джанын ала алыб бара эдиле. Бир-бир леде джауну самолетлары асыры кёб учхандан, арабин, кёкню джабыбмы къойдула дерча бола эдик.

Бизни зениткаларыбыз аланы тюблеринден алай от ача эдиле, кёбюсю бомбаларын атхынчы огъунакъ, кёкде сернек тоблача, атыла эдиле, — деб эсине тюшюреди Хасан.

1943 джылны октябрь айыны ахыр сюрEMI эди. Бизни зенит батареябыз тургъан джерге, бир къысха заманны ичинде онла бла самолетла джетиб, бомбаланы къуйдула. Джашла эс ташламай, ала таба от ачдыла. Ол кюн алайда болгъанны сёз бла айтыб ангылат макълыкъ бек кыйынды. Бомбаланы сызгырыб тюшгенлери, зениткаланы тохтаусуз ургъанлары, болгъанны чарс басыб, кюнню кёзю кёрюнмегени, тохтаусуз чыкъгъан тауушла, была барысы да адамны бир тюрлю болумгъа тюшюре эдиле. Алай а джашланени да унутуб, илячинлеча сермеше эдиле. Бир-бири ызындан талай самолёт джаныб, джерге тюшеди. Алайда кёб джаш джан береди.

Суюнчланы Хасан да алайда уллу джигитлик кёргюзтеди. Командование анга кърал саугъа теджейди, алай а ол кюн алайда этген джигитлиги ючюн анга берилген Къызыл Джудуз орденни Суюнчланы

Хасан, арадан талай джыл кетиб, 1960 джыл алады.

1943 джыл 7 ноябрда джигит аскерчиле Новороссийск шахарны къанлы фашистледен бош этедиле. Хасанны уруш джолу алайда бошалыб къалмайды. Керчде, Таманда баргъан къан тегюлген къаты сермешиулеге къатышады. Джигитлиги ючюн, Баш командованиеден талай бююреу къагъыт алады.

Сакъат болса да, къазауат бошалгъандан сора ол суюген ишине, эл мюлкде урунургъа къайтады. 1957 джылгъа деричин Къыргъыз ССР-ни Талас районунда Вильгельм Пик атлы колхозда тюрю-тюрю ишледе джетишимли урунады, атын кёб кере махтау бла айтдырады.

Иште, урунууда, къазауатны кыйын джылларын да чыныкъгъан Суюнч улуну 1958 джыл Джегетей-Аягъында джангы къуралгъан «Тау» совхозда малланы къасабха семиртген базагъа тамада этиб саладыла. Хар затда да джангыны аякъ юсюне салыб, джетишимли этиб башламакъ алай тынч тюлдю.

Ёзге Хасан билимин, усталыгъын, джашау берген сынамын, заманын аямай, уллу джюрек учунмакълыкъ бла ишни къолгъа алады. Онтёрт джылны джюреги термилиб тургъан туугъан джеринде хар затны аякъ юсюне салыр ючюн, ол къаллай ашхы муратла этеди. Арадан эки джыл озгъунчу огъунакъ Суюнч улуну керти къураучу, ишни излемге кёре баджара билген адам болгъаны танылады.

Джылны, кварталланы болумлары сюзюлген сакъатда Хасан башчылыкъ этген коллективни аты махтау бла айтылыб барады. Бу коллектив джыл сайын берилген пландан тышында къралгъа 120—150 тонна эт ашырыб турады.

Уллу Октябрь социалист революцияны 50-джыллыгъы белгиленнген 1967 джыл Суюнч улу Москвагъа ВДНХ-гъа барады, аны медалы бла да саугъаланады, РСФСР-ни эл мюлк министерствосуну махтаулу грамотасына да ие болады.

Махтау, сый, Ата джуртуна хайыр келтириу аны джангы джетишимлеге, хорламлагъа учундурады. Мал семиртиуню керти устасы Суюнч улу башчылыкъ этген база 1968 джыл айырылыб, уллу хорламла этеди. Орта тергеу бла мында хар ууанык бир суткагъа бир

килограммгъа дери семириб барады. Быллай джетишимлеге къралыбыз тыйыншлы багъа береди.

Суююнчланы Хасан Октябрь революцияны ордени бла саугъаланады.

1972 джыл заманы джетиб, ол, къартлыгъында рахат солурча тыйыншлы пенсия алыб башлайды. Алай а джашауун иш бла урунуу бла байламлы этиб келген тынгысыз джюрекли адамгъа рахат солуу къайда. Ол джыл сайын совхозну Терсакъгъан бѣлюмюнде бичен ишлеген заманда, кеси айланыб, джыйыб, чалкъычыладан звенола къураб, 200-300 тоннагъа дери бичен ишлеб, мюлкге береди.

— Заман, джылла нени да хорлай кѣреме, — дейди Хасан. — Бу арт джылладан бери ишни къояргъа керек болдум. Къартлыкъ, саулукъ хорлады.

Огъай, ол бюгюнлюкде неден да айырылыб къалмагъанды. «Тау» совхозда болгъан ишледен хапарлы болгъанлай, джыйылыуларына келиб олтуруб, юретгенлей, кѣлюне келгенни айтханлай турады. Бюгюнлюкде «Тау» совхоз КПСС-ни Ара Комитетини, СССР-ни Министрлерини Советини, ВЦСПС-ни эмда ВЛКСМ-ни Ара Комитетини кѣчюучю Къызыл байрагъына ие болгъан, Къарачай-Черкесияны эм уллу мюлклерини бирине айланнган совхозуну джетишимлерине ол къаллай бир къууанады. Ол джетишимлени тамалын салыуда аны да энчи къыйыны киргенди.

Джѣгетей Аягъы шахарда ючюнчю орта школну сохталары къазауатны, урунууну, наставниклени юслеринден кѣб сейир материалла джыйгъандыла. Ма аланы арасында Суююнчланы Хасанны джашау джолундан да бир уллу папка барды. Анда тюрлю-тюрлю партия, совет, мюлк органла берген 20-дан артыкъ махтау, сыйлы грамотала бардыла. Школчу къызчыкъла бла джашчыкъла да кѣзюу-кѣзюую бла аны школгъа чакъырыб, тюрлю-тюрлю хапарла сорадыла. Ол къыйын, алай а махтаулу джашау джолунда кѣрген, сынагъан затларын айтса, анга уллу эс бѣлюб тынгылайдыла.

Ма алайды къазауатны, урунууну ветераны Суююнчланы Бекмырзаны джашы Хасанны биз къысхача айтхан джашау джолу.

Джаш тѣлюге, ана тилге

Бюгюнча эсимдеди, 1975 джылны сентябрь айы эди. Кюнортада юйге барыргъа деб, автобуса мингенлейиме, эртдедеден танышым Биджиланы Локъ-манны джашы Ильясха тюбеб къалдым. Къатында орун бош болгъаны себебли, алайгъа олтуруб, тынчлыкъ-эсенлик сорушдукъ. Ильяс ол сагъатда Джѳгетей-Аягъында 4-чю сегизджыллыкъ школну директору эди.

Мен, аны таба бурулуб:

— Ильяс, не эсе да мыдах кѳрюнесе, саулукъ къалайды, не эте джашайса? — деб сордум. Ол, бир кесек да тынгылаб:

— Алан, адам ичинде къайгъысы биреуге айтса. бир кесек джюрегине себеб болады, деучендиле, аны сеннге бир айтайым. Бюгюн эртденбла юч тиширыу, келиб, биз сабийлерибизни къарачайча окъутурукъ тюлбюз, дегендиле. Мен, аланы кабинетге чакъырыб, былай этмегиз, сабий окъуун ана тилинде башласа, аны бек сюеди, бирси дерсге хайыры болмаса, зараны джокъду, дедим. Бири, бетиме джити къараб:

— Джѳгетей-Аягъында ненча школ барды, билемисе? — деди. — Ол 5 школну биринде да къарачайча окъутмайдыла, сен нек къадалыб къалгъанса? Сабийни анасы менме! Мен къайсы тилде суйсем, ол тилде окъутурукъма, — деди. Ангыларгъа унамады. Андан чыгъа келиб, халкъ окъууну район бѳлюмюню тамадасына барыб тарыкъгъандыла. Ма энди ол, чакъырыб, сен миллетчиликге тартхан адам кѳреме, бизге аны юсюнден сѳз джетгенди, — деди.

Тамам джюрегим джарылыб, мен да:

— Мен бу школну директору болуб, къарачай тилде дерслени бардырлыкъма. Аны ючюн деб, ишден кыстай эсегиз, огъайым джокъду. Бир сабий окъургъа излей эсе да, окъутурукъма! — деб келе турама.

Джылан къабындан джийиргеннгеча, бир къауумларыбыз ана тиллерине былай къарагъанларына, район тамадала да алагъа ангылатыб айтыр орнуна, джаннган отну ышыргъанча, этгенлерине, мени да дуния бла бир джюрегим къыйналды...

Бюгюнлюкде Джѳгетей-Аягъы шахарны школларыны барысында да къарачайча дерсле бардырыла-

дыла. Бирси школлада окъугъан сохталаны бир къау-
умларыны ата-аналары да этгендиле ол эки-юч тиши-
рыуча, ёзге заманны излеми, адамланы ангыларыны
ёсгени, аз болса да, аллай къысха акъылланы ауузла-
рын тыйгъандыла.

— Ана тил ючюн кюреш, ол миллетни тарихи,
джашауу ючюн кюрешди, — деди Ильяс. — Аллай зат-
ха ат башындан къарагъанга, къарны тойгъандан
ары джукъдан хапары джокъду, — дерим келеди.

— Алай а айыб этме, төрт санынғы бири — сол
къолунг — джокъду. Ол къайда, къалай?

— Биз бюгюнню джашауубузну юсюнден сёлеш-
сек да, сёлеширге сюе эдим. Ёзге ызыбызгъа къарар-
гъа, анга багъа берирге да керек болурбуз.

Ильясны атасы, учкуланчы Локъман бла анасы
Гокка кёб башлы юйдеги ёсдюргендиле — беш джаш
бла бир къызыны.

Эл школну бошагъандан сора, Ильяс 1937 джыл
Карачаевск шахарда рабфакга кириб окъуйду. Школ-
да, техникумда, институтда окъугъан джылларын
тансыклаб, эсине тюшюреди. Ильяс да ол джыллада
биргесине окъугъан джазыучу Хубийланы Османны,
РСФСР-ни школларыны махтаулу устазы, джангы
джёгетейчи Борлакъланы Дарьяны, Совет Союзн
Джигити, тахсачы Кузнецов Николайны, нёгери Ёз-
денланы Дюгербийни, дагъыда башхаланы тансыкъ-
лаб сёлешди.

Биджи улу Совет Аскерни тизгинлерине 1939
джыл тюшеди. Смоленск областда 6 айны юрениуледе
болады. Артда бу къуллукъ этген аскер бёлекни Лат-
виягъа джибередиле.

— 1941 джылны джайы джууукълашыб келгени
сайын фашист Германия бла къазауат башланнгъы
ачыкъ бола бара эди. Тюзюн айтсакъ, Гитлер бла до-
говор барды, къазауат боллукъ тюлдю, деб айтыугъа
хазна ийнанмай эдик. Къралны кюнбатхан чегинде биз
кёб затны кёре, эшите эдик. Аллай кюн да келди, —
дейди ол.

Къазауат башланнган биринчи минутлада огъуна
аны ачы отуна тюшеди, Ильяс. Фашистле мингле бла
танкаланы, самолётланы, тобланы совет аскерчилени
юслерине бирден айландырадыла. Джаугъа да уллу
заран сала, кеслери да амалсыз болуб, совет аскер

бөлекле ызларына ыхтырыладыла. 28 июнда Латвияны Виндава деген шахарчыгыны туурасына келиб тохтайдыла.

— Алайда биз, эс джыйыб, төгөрөккө къараб, кесибизни бегите башлагъанлайыкъгъа, — деб эсине тюшюреди Ильяс, — саулай кёкню джабыб къойду дерча, аллай бир самолёт юсюбюзге айланды. Хауа къоркъуу деб, къуугъун берилгенликке, къачар, бугъар джер да къалмагъан эди. Шкок, автомат, герох, пулемёт, айтыргъа, къолда болгъан сауутну барындан да кёккө айландырыб, самолётла таба от ачабыз.

Къоркъуу-юркюу болмай, келген фашист лётчикле ашыкъмайын окъларын-тобларын юсюбюзге къуа, баш энишге айлана келиб, бир-экиси да джаныб, джерге тюшгенден сора джанладыла.

Алай а фашист джыртхычла этерлерин этген эдиле. Кёб джаш алайда джан бередити. Мени да сол къолума талай осколка тийиб, юзюлюб а къалмайды, ёзге алайгъа джетген эди. Ма аллай кыйынлыкъда да ичинде джаны болгъан бир аскерчини уруш тюзде къоюб олтурмай, джана тургъан отну тюбюнден алыб чыкъдыла.

Ауур джаралылары, Ильяс да аланы ичинде болуб, Ленинградха ашырадыла. Анда къолуну сюеклерин байларгъа, тюзетирге, операция этерге аз да мадар болмай, кесиб аладыла. Алай бла төрт саныны биринден айырылгъан аскерчини Ленинградха, фашистледен къоркъуу джете башлагъанында уа, Кавзанда госпиталгъа алыб келедиле.

Алай бла Биджиланы Ильясны къазауат джолу бошалыб, 1941 джылны декабрь айында бир кесек аякъ юсюне миннгенинде, башына бош этиб, юйюне ашырадыла, 1942 джылны джаз айларында саулугъу къолайсыз болса да, къарыууна кёре, сабийлени окъутургъа джарашады.

Кёб турмай фашистле областны кючлейдиле. Ала коммунистлени, активистлени, Совет Аскерде къуллукъ этгенлени излеб башлайдыла. Алай а эл, джамат дегенинг, тенгизча, бир затды. Юйюнден эшикке чыгъаргъа мадары болмай тургъан Ильясны бир адам атын да сагъынмайды, мурдарлагъа билдирмейди. Фашистле кысталгъанлай огъуна, школно, колхозну джангыдан аякъ юсюне салыргъа Учкулан-

да эм тири кюрешгенлени бири Биджиланы Ильяс болады.

— «Ишлемеген тишлемез» — деб колхоз кѳурагъан эдик, — дейди ол. — Артыкѳлыкъны, азабны бир кере сынагъан джамагъат колхозну бегитирге, аякѳ юсуне салыргъа, джау бла сермеше тургъан джашлагъа ашарыкѳ, кийим хазырларгъа керек болгъанын биле, бек уллу учунмакѳлыкѳ бла кѳошулады. Ильяс сабийлени да окѳутады, аны бла биргелей бригадада учѳтчик кѳуллукъну да толтурады.

Ай медет, кѳарачайлыланы энтда бир кѳыйынлыкѳ сакѳлай эди. Халкѳы бла бирге Биджи улу да Орта Азиягъа кѳчѳрюледи. Фрунзе областны Кѳызыл Аскер районуна тѳошеди. Ал джыллада школда иш бола тургъанлай, бермегенлери, кѳара ишде да урунургъа да мадары болмагъаны аны инджитир керекли кѳалмайды. Артда ол, районну Ново-Павловск элинде 7-джыллыкѳ школда ишлерге джарашыб, Кавказгъа кѳайтыб келгинчи ишлейди.

Джѳгетей-Аягъы шахарда 4-чѳ сегизджыллыкѳ школгъа директор болуб, 20 джылны ишлеб турады. Пенсиягъа чыкѳгъандан сора да школну кѳоймайды.

Биджи улуну джашау джѳрегинде кѳб тѳорлѳ ыз кѳойгъанды. Атасы 1937 джыл ѳлгенди. Тѳрт кѳарнашы да, кесича, фашистле бла сермешгендиле. Гитче кѳарнашы Солтан, лѳтчик болуб, кѳб джигитлик этгенди. Аны ол заманда командири да белгили лѳтчик-космонавт Береговой болгъанды. Солтан аны бла кѳагъыт джѳрютгенлей турады, тѳобешген да этгенди. Ол бу арт джыллагъа дери КПСС-ни райкомуну секретары болгъанды, башха джууаблы кѳуллукълада ишлегенди. Бусагъатда Зеленчукде джашайды.

Биджи улугъа 70 джылдан атлагъанды, алай а алкѳын тириди, джылындан эсе джаш кѳрюнеди. Кѳра-лыбызда, джашауубузда бола тургъан затлагъа терен эс бѳледи, сагъышланады, кѳлѳндегин ачыкѳ айтады. Ма аны бир оюму. Арт джыллада терс джолгъа тѳошген, аманлыкѳ этген джаш адамланы санлары ѳсѳб барадыла. Юретиу, ангылатыу, адеб-намыс сакѳлау джаны бла бардырылгъан ишлеге дин кѳуллукъчуланы да тартыргъа керекди. Джѳгетей Аягъында, Джѳгетейде, дагъыда бирси эллерибизде афендиле бардыла. Аланы асламысы тѳыйыншлы билимлери болгъан,

джаш, тири адамладыла. Алма кябырлада ёлген, асыралгъан кюн кёб затны юсконден бек ариу ауаз береди. Ол да керекди, анга сёз джокъду. Ёзге, ма ол афендилерибиз клублада, школлада, дагъыда башха джыйылыулада джаш адам ла бла тюбешселе, адамлыкъны, джазыкъсынмакъны, намысны, адебни, улуну, гитчени сыйын кёрюню юсконден сёлешселе. хайыры болмай кяаллыкъ тюлдю. Аны юсконден кърал башчыла да айтадыла, ара газетледе, журналлада да джазадыла. Сабийлени арабча окъутургъа кереклисин да айтады.

Ильяс, школчу сохталаны диннге юретейик, аны ашхылыкъгъа талпыргъа, аман затладан кери болургъа себеби болурму эди деген магъанада айтады. Бизни сартын, бу затда магъана барды.

Дагъыда Биджи улу къарачай алфавитде къ, нг, х харифлени юсконден алимлерибиз бир оноу этселе, деб тилегин билдиреди. Джазылгъан бла айтылгъан бир-бирин иги тутмайды, дейди. Газетибизде, радиобериуледе тилни тазалыгъын сакълар ючюн аслам кюреширге кереклисин да айтады.

Биджиланы Ильяс ветеранланы район советини ишине тири кёшулады, школлада тюбешуле болгъан кёзюледе ары бармай кяалмайды. Бу биз огъары айтхан затланы юсконден сёлешеди.

Философия илмуланы доктору

Бизни къайсы бирибиз да кесибиз туугъан неда атабыз, анабыз, джуугъубуз, тенгибиз туугъан, ёсген элибизге сый, махтау беребиз, аны бла махтанабыз. Джазыубуз бизге башха элде, шахарда джашаргъа буюрса да, къайданса, деб сорсала, туугъан элибизни, неда шахарыбызны атын айтабыз.

Мен да туугъан, джашаууму кёб джылын анда ашыргъан Джёгетейими бек сюеме, къайда болсам да, джашасам да, аны бла махтанама. Аны махталырча кёб заты, адамы болгъанды, энтда барды. Ма аллай адамларыбызны тизгинлерине Хапчаланы Абуну джашы Исмаил да кёшулгъанды деб, таукел айтыргъа боллукъбуз.

Быйыл июнну 18-де Ростов кърал университетде талай сагъатны баргъан илму советни джыйылыуунда ол, «Принцип детерминизма и психофизиологическая проблема» деген темагъа илму диссертациясын джетишимли джакълаб, философия илмуланы доктору болгъанды.

Исмаилны сабийлик кюнюнден бери танысам да, джашау джолун бек ариу билсем да, илмуну быллай кыйын бачхычына ёрлегени бла алгъышларгъа, энтда бир кере хапар сорургъа деб, иш этиб тубедим. Биз билгенден, къарачайлыланы арасында философия илмуланы доктору деген ат биринчи кере Хапча улугъа берилгени себебли, аны хапарын да окъуучуларыбызгъа билдирирге излейбиз. Адамны халиси, кесин джюрютуюу, сёлешгени, дуниягъа кёз къарамы, ол огъай эсенг, кийиннгени да алгъан усталыгъына, ишлеген ишине тартады, деучендиле. Ол асламысына алай да болур. Исмаилны юсюнде да эследим аллай затланы. Адамла бла сёлеше, ушакъ этсе, сорууунга джууаб берсе да, бир кесек сагъыш этиб, ашыкъмайын, сёзюн алай башлайды.

Айхай да, ушагъыбызны асламысы докторлукъ диссертациясыны юсюнден болду.

Былыр Ростов кърал университетни китаб басмасы Исмаилны «Принцип детерминизма и психофизиологическая проблема» деген китабын басмадан чыгъаргъанды. Китаб, Шимал Кавказда джамагъат билим обществону баш илму школуну бегими бла чыгъыб, философия, психология, психофизиология илмула бла кюрешген специалистлеге, ВУЗ-ланы гуманитар факультетлерини аспирантларына, студентлерине теджеледи. Тюзюн айтсакъ, быллай илму ишни магъанасын былай деб айтыб, ангылатыб къоймакълыкъ кыйынды. Биз диссертацияны тамалыны баш магъанасын къарачайча къалай ангыларгъа боллукъду, деб соргъаныкъда, ол аны кысхача былай ангылатды:

— Адам баласы джаратылгъанлы ол джашагъан дуния, бирча турмай, тюрлениб барды. Джерни юсюнде, тюрлю-тюрлю къраллада джашагъанла ненча тюрлю джашаугъа, излемге, къууанчха, кыйынлыкъгъа тубейдиле. Бир гитче юлгю. Ма бюгюнлюкде, сёз ючюн, бизде бола тургъан тюрлениуле, урлау, тырнау, ёлтюрюу, миллетлени бир-бирлерине чабыб, къан тё-

гюулер, джорукъсузлукъ, багъаланы ёсюулер дегенча затла адамланы ангыларын бир тюрлю халгъа келтиргендиле. Аны мыйысы быллай болумлада къалай ишлейди, тюрленеди, ма аны илмуну тамалында ачыкъларгъа керек болгъанды. Былайда философиягъа, медицина да къошулуб, алай къаралады.

Андан ары айтырыбыз, Хапча улу къыйын, алкъын илмуда, алимледе бу джаны бла хазна кюрешмеген теманы 1968 джыл Москвада Ломоносов атлы кърал университетни философия факультетин айырмагъа бошаб чыкъгъандан сора, къолгъа алгъанды. Адам улуну джашау джолунда тубеген къыйын джолла, тарихни бетлерини ауушунуб баргъаны адамны мыйысын да тюрлю-тюрлю халгъа тюшюргенин илмуну тамалында ачыкълар ючюн, 20 джылдан артыкъ заманны кюрешиб келгенди. Илмуну кёб тюрлю джаны бла кюрешген, саулай дуниягъа белгили алимле Н. Амосовну, Н. Бехтерни, Д. Дидрону, И. Павловну, И. Сеченевни, В. Спинозаны, И. Хофманны, саулай да джюзге джууукъ алимни джазгъан чыгъармаларын ол джылланы ичинде джик-джигине дери, къолундан къаламын тюшюргеменлей, окъуб чыкъгъанды, тенглешдиргенди, аланы талайыны китабларыны юсюнден илму ишле джазгъанды. Исмаилны илмуну бу джаны бла джазгъан талай затыны бир къауумларыны атларын айтыргъа тыйыншылыгъа санайбыз: «Психофизиологическая проблема и достижения современной науки», «Природа и механизмы познавательного образа», «Детерминизм и психофизиологическая проблема». Исмаилны илму ишлери джыйырмадан артыкъ боладыла. Аланы бир къаууму къралны ВУЗ-ларында окъургъа теджелгенди.

Тутхан ишин ахырына джетдирир ючюн, илмуну къыйын джолундан бир атланын артха турмагъан джаш быланы, дагъыда быллай чыгъармаланы джазар ючюн, къаллай бир джукъусуз кечелени ётдюре, ненча тизгинни джазыб, бузуб, дагъыда сагъыш этиб, артда къууаныб, къагъытха тюшюрген болур. Аны кёзге кёргюзген да къыйынды. Философияны бек сюйгенин ол, школда окъугъан джылларында огъуна танытыб, устазла бла аны юсюнден ушакъ этгенин, даулашханын аны биргесине Джёгетей орта школда окъугъан кёб джаш бла къыз айтадыла.

Эшитгенибизге, окъугъаныбызгъа кёре, илмуну ызындан тюшюб, артда белгили алимле болгъанланы асламысыны аталары неда аналары терен билимли адамла болгъандыла. Исмаилны атасы Абу, анасы Сапият, къара танымагъан элчи адамла аны тюз окъутургъа кюрешгенден сора, аллай, быллай уста-лыкъ алса деб, сайлау салмагъандыла.

Ол джыллада мени сорууларыма, айтханыма эс бёлюб, сёзню серине иймей, билгенлерича ангылатхан-лары ючюн, устазла Джазаланы Абул-Керимге, Лай-панланы Къазийге, Гладкова Ираидагъа разы болгъа-нын билдириб сёлешеди Исмаил. Сагъыш этсенг, тю-зю да алайды, къабыныргъа, джукъланыргъа да ха-зыр болуб тургъан от джилтинге ушайды джангы эс-лене башлагъан фахму. Ала, школну джетишимли бошаб, аттестатны кёлуна алгъан джашны фахму-сун эслеб, философия билим берген ВУЗ-гъа бар, деб юретедиле.

1963 джыл Москвада Ломоносов атлы кърал уни-верситетни философия факультетине къагъытларын берген кюнюн унуталмайды. Киралмай къалырмамы деген къоркъуу бла кесини билимине, билгенине баз-гъаны базманнга салынады. Хорлайды. Экзаменлени барысын да джетишимли береди. Билетледе соруула бла къалмай, экзамен алгъан алимле Хапча улуну философия джаны бла ангысына, кёб затны билирге излегенине эс бёледиле, кюреширге кереклисин да айтадыла.

Университетде окъугъан беш джылыны ичинде Исмаилгъа кёб тюрлю устазны лекциясына тынгылар-гъа, алагъа экзамен берирге тюшгенди. Аланы ичин-де белгили алимле, философия илмуланы докторлары Давыдович Всеволодну, Яковлев Вадимни, Каханов-ский Валентинни, Матящ Тамараны атларын биринчи айтды.

— Кеслери быллай уллу алимле болгъанлыкъгъа, хар студентни кесине энчи джан аурута, фахмусу эс-леннгенни кёллендириб, не джаны бла да болуша эди-ле, — дейди Исмаил. Москваны баш окъуу заведение-синде аны къалай окъугъанына шагъатлыкъ этген къагъыт да барды.

«Багъалы Абу Джандарович, Сапият Шабатовна! — деб джазылгъанды анда. МГУ-ну философия факуль-

тетини деканаты, джамагъат организациялары сизни Уллу Октябрь Социалист революцияны 50-джыллыгы бла алгъышлайдыла, джашыгъыз Исмаилны аламат студент болгъанын билдиредиле. Ол кзуру айырмагъа окъуйду, халиси-неси бла да башхалагъа юлгюдо. Факультетни джашаууна не джаны бла да тире кюшулады. Быллай уланни ёсдюргенигиз ючюн, сизге таза джюрекден бююреу этебиз. Философия факультетни деканы профессор В. Молодцов».

Докторлукъ диссертацияны тамалын салгъан «Принцип детерминизма и психофизиологическая проблема» деген илму ишин хазырларгъа, аны Ростовда басмадан китаб этиб чыгъарыргъа философия илмуланы доктору Д. Дубровский уллу къайгыргъанды, китабны редактору да болгъанды. Ол аллында китабха рецензия джазаргъа философия илмуланы докторлары Д. Зеркин бла Г. Чефреновгъа берген сагъатда, Хапча улу алкъын илмуда терен ачыкъланмагъан теманы алгъанды, бююнлюкде аны юсюнден хазна джукъ джокъду, ол себебден бу ишге айырыб эс бёлюгюз, дейдиле. Кертиси да ала, экиси да бу былайда магъаналы ишге ат башындан къараб кюймай, терен тинтедиле, кёллерине келгенни ачыкъ айтадыла. Исмаил да, ол алимлени айтханларына эс бёлюб, ала бла сорушуб, оноулашыб, кёб затха джангыдан къарайды.

Диссертацияны джакъларгъа официал оппонентле философия илмуланы доктору, профессор, Россияны Илмуларыны академиясыны белгили илму кзулукъчусу А. Баженов, философия илмуланы доктору, медицина илмуланы доктору, Россияны Илмуларыны академиясыны илму кзулукъчусу Р. Кругликов, философия илмуланы доктору, профессор А. Жаров боладыла. Бу ишге башчылыкъ этерге Москвада кърал педагогика университетни философия кафедрасы джууаблы этиледи.

Биз былайда джазыу адамны тюрю-тюрю болумгъа тюшюрюрге боллугъун Исмаилны юсюнде кёргенибизни да айтайыкъ. Атасы, Джангы Джёгетей элни сыйлы къартларыны бири, джылы 90-дан атлагъан Абу, къаты ауруб, тёшекге тюшеди. Диссертацияны джакъларгъа деб кече-кюн да кюреше тургъанлай, атанг кыйынды деб, телеграмма алады. Ол кюн огъуна джетиб, сау эки кюнню атасыны къатын сакъ-

лаб турады. Диссертацияны джакъларны ал кюн-
де, атасы да, адамлары да, тенги, джууугъу да, Ал-
лах айтса, бир зат да болмаз деб, башлагъан уллу
ишинги ахырына джетдир деб, Ростовгъа ашырады-
ла. Диссертацияны джакълагъан кюн атасы ауушады.
Барысы да, оноулашыб, аны Исмаилгъа билдирмей,
экинчи кюн телеграмманы алай саладыла. Алай бла,
ол джашауунда эм багъалы кѳрген атасы асыралгъан
кюн уллу алим деген атха ие болгъанды. Исмаил аны
юсюнден былай айтады:

— Бизде, Къарачайда, аллай сѳз барды, джюрек
биледи, сезеди, деб. Быллай уллу аудиториягъа чы-
гъарымы аллы бла хаман юйге, атама эсим кетиб,
бир къуджур халгъа кириб тохтадым. Башында атын
сагъыннган алим Д. Дубровский бек акъыллы, онглу
адамды, къатыма келиб, джылы ышара, Исмаил, ке-
синги къолгъа джый деб, имбашыма къолун салыб
кетгени керти да кюч, къарыу бергенча болду. Ростов
кърал университетни мен диссертация джакъларыкъ
залына 17 алим келген эди. Барысы да философия бла
медицинаны докторлары. Автореферат басмаланыб,
аланы барысына да танышыгъыз деб, алгъаракъда
огъуна берилген эди. «Принцип детерминизма и пси-
хофизиологическая проблема» деген аты бла диссер-
тацияны джакълау талай сагъатны барады. Кѳб со-
руу береди. Барысыда дегенча разылыкъларын бил-
дириб, Хапча улу бу теманы тамам терен ачыкълагъа-
нын кѳргюзтдю, дейдиле. Андан сора меннге филосо-
фия илмуланы доктору деген ат атау бла байламлы
ташатын чѳб атыу башланды. Аны ахыры да къуу-
андырды: 17 алимни 15-си, тыйыншлы деб, чѳб атды.
Алай бла, 30 джылгъа джууукъ заманны кюрешиб
келген муратыма джетдим. Айхай да, аны бла бирге
тенги, джууугъу, биргесине ишлегенле да къууана-
дыла.

— Биз, къарачайлыла, — дейди ол, — гитче мил-
лет болгъанлыкъгъа, окъуубуз, билимбиз, алимле-
рибизни саны бла къралда ал орунланы бирин ала-
быз. Алай а ма ол онглу, билимли джашларыбыз бла
къызларыбызны асламысы туугъан, ѳсген джерлерин-
де джашаб, ишлеб, халкъына джарарча мадар табмай-
дыла. Аланы джартысындан асламысы тышындады-
ла. Былай нек болады? Мен билиб, ондан артыкъ ил-

муну къарачай докторуну мында, республикабызда, бир-экиси ишлейди. Къалгъанла тышындадыла. Ала-ны къайсы бири да миллетине джараргъа излейди, алай а мадар табмайды. Былай болуб къачаннга дери турлукъду?

Былайда Исмаилны айтханына къошарыбыз: ол аны кеси ючюн деб айтмайды. Аны Пятигорск ша-харда кеси къолу бла ишлетген уллу, тёртгюл энчи юйю, толу юдегиси барды. Ставрополь политехника институтну мында филиалында доцентиди. Алай а ме-ни, керекли джерим джокъду деб, тынгылаб къоймай башхалагъа да джюрегини кыйналгъанын билдиреди.

Джашаны айлаңч джоллары

«Ветеранларыбыз» деген сёзню эшитсек, сабыр, хар айтхан сёзлерин базманнга салгъанча сёлешген, джаш тёлюбюзню терс атламладан тыяргъа кюрешген, адеб-ни, намысны сакъларгъа суйген, адамлыкъ шартны мийикде тутаргъа излеген сыйлы къартларыбыз кёз аллыбызгъа келиб къаладыла. Аланы къайсысыны бет тюрсюнюне къарасанг да, джашауну ачыуун аяу-суз чайнагъанына шагъатлыкъ этгенча терен сызланы кёрюб, аладан бир джукъ окъусакъ, дегенча ойлаша къарайса. Бетинде агъы бла кызылы тёгюле тургъан тау къушча уланны тюрсюню бу халгъа тюшгюнчю къаллай бир джыл озгъан болур? Ол джылла да аны къаллай джоллагъа элтген болурла?

Аллай ветеранларыбызны бириди Джёгетей Ая-гъы шахарда джашагъан Байрамукъланы Абдул-Ке-римни джашы Джаша. Аны джюрюгенине, кесин тут-ханына къарасанг, джылы джетмишге джетгенди, деб айталлыкъ тюлсе. Алай а, сабыр сёзлерине тынгылай, терен сызчыкъла тюшген бет тюрсюнюне къарасанг, джашауну терен къазанында къайнагъан адамлары-бызны бири болгъанына ишек этерик тюлсе.

... Хурзукчу джаш Байрамукъ улу Абул-Керим кесини джашау нёгери Гытдан бла бирге, тёрт джа-шын да алыб, 20-чы джыллада джангы къуралыб бар-гъан къарачай элени бирине-Къызыл Къалагъа-кё-чюб келгенди.

Тири джашчыкъ Джаша былайда джангы ишлен-

нген школну 1938 джыл 7-чи классын джетишимли бошайды. Ол джыл огъунакъ ара ишге къошулуб, ата бла анагъа дагъан болуб тебрейди.

30-чу джылланы экинчи джарымында комсомолчу бригадаланы къаллай уллу магъаналары болгъанларын уллайгъан къауум иги биледи, андан берги тѣлю да эшитир керекли къалмагъанды. Джаша, ма аллай звеногъа кириб, джер сюреди, битим джыяды, бичен ишлейди, мал кютеди. Артхаракъда «Ворошилов» колхозну звеносуну членлери, бирден разы болуб, аны учетчикге айырадыла.

— Бусагъатда ол джылланы юсюнден кѣб тюрлю зат айтылады, — деб эсине тюшюреди Байрамукъ улу. — Ёзге бизде, джаш адамлада, учунмакълыкъ бир да уллу эди. Ишлей да, солуй да, къууана да биле эдик.

Фашист Германия башлагъан къазауатны ачы халлары Къызыл Къалагъа джетген сагъатда Джашагъа онджети джыл бола эди. Джѣгетей Аягъы район военкоматда къазауатха кеси разылыгъы бла барама деген тилегин толтурургъа унамайдыла, джылынг джетмегенди деб.

Джылы, саулугъу келишген эркишиле барысы да уруш тюзлеге атланыб, аланы орунларына тиширыула, къартла, джангы джетиб келген джаш адамла къаладыла. Заманны табсызлыгъына да къарамай, ала, битимни болджалында джыйыб, бичен ишлеб, къышха толу хазырлыкъ бла тюбейдиле. Ма аллай джетишимле этиб кюрешгенлени ал сафында баргъанланы бири Байрамукъланы Джаша болады. 1942 джылны апрель айында уа, джылы джетгенлей, повестка алыб, къазауатха атланады.

Заманына кѣре, билими болгъан тири джашны Къара тенгиз флотну Геленджикде училищесине джибердиле. Арадан тѣрт ай озгъандан сора Байрамукъ улу командор деген усталыкъ алыб чыгъады. Алайда окъугъан джашланы 27-син Ульяновскеге алыб келиб, бир бѣлек заманга дери былайда резервде турлукъларын айтадыла.

Алай а хар кюн сайын дегенча уруш тюзледе тюрлениб баргъан болум былагъа да джетеди. Танкаланы юсюнде баргъан десантланы бѣлегине тюшюб, Ростовдан узакъ болмагъан Каменск шахарны къатына келдиле.

Ростов төгерегинде ол заманда ачы сермешнулени юсюнден эшитгенбиз. 1942 джылны октябрь-ноябрь айлары Сталинград ючюн сермешнуню эм ачы кёзюлерине тюшгенди. Къаты урушла, къуру Сталинградда болуб къалмай, ол төгерекледе да боладыла.

Фашистле кючлеб тургъан Каменск шахарны сыйырыргъа буйрукъ болады.

— Ай медет, ачыкъ айтыргъа, энди мадар таба турабыз, ансын «сыйырыргъа» деген буйрукъну магъанасы асламысына ёлюу демеклик эди, — дейди Джаша.

Джауну аскер санын, сауутун, хазна эсге алмай, «алгъа» деб, къаты буйрукъ болады. Сау полкнун ичинден уруш тюзде, кеслери да джаралы болуб, анда-мында бир адам къалады. Аланы бири да Байрамукъ улу эди. Къолундан ауур джаралы эди. Шындык болуб джатхан ёлюклени ичинден санитарла муну сау табадыла. Алай бла, Рязаньда госпитальда болады ол, ары ашырадыла.

Алкъын джаш, саулукълу Джашаны джарасы дженгил бителеди. Сора ол бир айдан джангыдан ызына къайтады. Ол келиую бла Калинин фронтха тюшеди. 1943 джылны джай айларында Курск тогъайда болгъан ачы танка сермешнулени юсюнден кёбюбюз эшитгенбиз. Белгилисича, экинчи дуния къазауатны базманы къайсы джанына дженгериги алайлада ачыкъланырыкъ болгъанды.

Хорламны тамалын салгъан ол сермешнуледе танкалада десантчы болуб уруш этеди Джаша. Къолунда автоматы, гранатасы, башында темир каскасы бла, окъ-тоб джангурча джаууа тургъанлай, танканы юсюнде баргъан солдатны кёзюнге кёргюзт. Къабар къабыны тауусулгъан болмаз эди, Джаша ма ол джангнан отну ичинден сау-эсен чыгъады.

Брянск-Курск-Орёл джанлада сермешнуле бошалабы, бизни аскер, хар атлам ючюн къан төге, кюн батхан таба айланыб тебген эди.

— Бир кюн, — деб эсине тюшюреди Джаша, — сени полковник Сергиенко кесине чакъырады, дедиле меннге. Акъыллы, кёбню кёрген онглу адам эди. Мен анга кириб, къызыл аскерчи Байрамукъ улу сени буйругъунг бла келди деб, сир къатама. Бетиме джити къараб, къалайды джашауунг деб, джылы сёлеше-

ди. Сора, стол юсюнде кѡагытлагѡа кѡз джетдире, штабда кѡарагѡанбыз да, башха джашла бла бирге сени офицерле хазырлагѡан курслагѡа джиберейик, деб оноулашханбыз, дейди. Не дейсе деб, меннге кѡз джетдиреди. Разылыгѡымы билдиреме. Вышний Волочек деген шахарчыкѡа офицерле хазырлагѡан курслагѡа келиб, окѡуб башлайбыз. Программа кѡысхартылыб берилген себебли, кече бир кесек джукѡлагѡан болмаса, кѡб окѡургѡа-юренирге керек бола эдик.

Арадан алты ай озгѡандан сора бизге кичи лейтенант деген чынла берилиб, тюрлю-тюрлю фронтлагѡа юлешиб ашырадыла.

Байрамукѡланы Джаша Прибалтика фронтха келиб тюшеди. Взводну командири болуб, дженгил огѡунакѡ урушха кириб тебрейди. Джигит командирни, таулу джашны юсюнден хапар саулай дивизиягѡа белгили болуб башлайды.

Джаралы джаныуар ачыулу болгѡанын билебиз, эшитгенбиз. Фашистлени болумлары да ол сагѡатда туура алай эди...

Лейтенант Байрамукѡ улугѡа энтда бир ачы сынау тюшеди... Риганы кѡанлы джаудан азатлау башланады, Джаша солдатлары бла шахарны бир кварталын фашистледен бош этерге буйрукѡ алады. Джау-мазаллы юйлени кѡалайындан мараб урлугѡун кѡайдан билгин, аланы санлары, сауутлары беш-он кѡатха кѡб эсе уа...

Алгѡаракѡа Байрамукѡ улу командирни буйрукѡун толтура, кѡазауат этген тюз солдат болгѡан эсе, энди муну кѡолунда кѡб солдат барды. Хорлар ючюн, тюз оноу эте билирге керекди. Буйрукѡну толтура, ингиралагѡа айтылгѡан операцияны джетишимли бардырады. Адам кѡууанырча эм игиси уа-бир солдаты да ѡлмейди.

Алай а солдатланы алларында баргѡан командир Байрамукѡ улу кеси бутундан ауур джаралы болуб джыгѡылады. Солдатла аны кѡлтюрюб, бир джанына алыб чыгѡыб, таша джерге саладыла. Кеслери уа урушну андан ары бардырадыла. Сермешиюну ахырына дери, джарасындан кѡб кѡан кетгенине да кѡарамай, алайда болады Байрамукѡ улу. Бу башчылыкѡ этген солдатла, буйрукѡну толтуруб, фашист-

лени алайдан ыхтыргъандан сора, госпитальгъа алай ашырадыла. Арадан эки ай озгъандан сора, джарасы бителиб (насыбына, бутуну сюеги алай хаталы тюл эди), ызына, кесини аскер бѐлегине келеди.

Артда Эстонияны джаудан тазалаугъа тири кѳошулады таулу улан.

1945 джылны 9-чу майында Хорламны кюнѳне Эстонияда тюбейди.

Кѳазауат бошалды, хорлам келди дегенликге, фашистле джанлы болуѳ ташатын айланнган кѳауумла, джесирге тюшмей кѳачыб айланнган немец солдатла да, джашыртын чабыб, бизни солдатланы ѳлтюретдиле, джаралы этетдиле. Аллайлагъа кѳаршчы да кюрешеди таулу улан.

Бир кесекден офицер составны джангыдан хазырлагъан курслада окѳутургъа деб, Байрамукъланы Джашаны Ленинград шахаргъа ашырадыла.

Алайда кѳагъытларына кѳарай келиб, бир полковник, Джашагъа джити кѳараб, былай сорады:

— Сора, сен кѳарачайлыса?

— Хо, — деб Джаша да бетине битеди.

— Ол, не эсе да иги кесек тынгылаб, терезе таба кѳараб тургъанлай, дагъыда соруу береди:

— Миллетингден хапарынг бармыды?

— Огъай, — дейди Джаша, — письмола джазыб кюрешеме, алай а джууаб алалмайма...

Сора полковник, мынга айланыб, билген хапарын айтады:

— Кѳарачайлыла, аладан сора чеченчиле, ингушлула, малкѳарлыла, кѳалмукълула Кавказдан Азия таба кѳчюрѳлгендиле.

Юсѳне кѳайнай тургъан суу кѳуѳлгъанча болуб, джунчуйду Джаша.

— Сора нек? — деб кѳюден-бутдан сорады.

Полковник, дагъыда бир кесек тынгылаб:

— Мен сеннге, былайды деб, джууаб бералмайма, — дейди...

Алай бла, миллетине джетген кѳыйынлыкъны юсѳнден юч джылдан сора билген эди Джаша.

Ма ѳнтда ол айтхан хапар:

— Кѳарачайлы болгъаным юсѳнмю ѳтдиле, билмейме, бир кесекден былай болду. Мени ротагъа командир ѳтиб, агъач кесерге деб, Псков областха джи-

бередиле. Мен да биргелерине болуб, солдатла бла агъач кесебиз. Бир кюн станцияда, агъач джюклете тургъанлайыма, сёлеше келиб, биреулен меннге хапар айтды. Сен билемисе, былайда къарачай тиширыгу ишлейди, деди. Бу заманда, бу болумда былайгъа къарачай тиширыу къайдан чыгъарыкъды, жангыла болур деб, сейирсиниб тохтадым. Сора, къайда ишлейди, кимди? — деб сордум.

Атын-тукъумун тюзетиб айталмады, ишлеген джер и связдады, деди. Салыб барыб, табдым. Темрезледен эди. Озгъан 45 джыл кесини ишин этгенди, атын унутханды. Кеси разылыгъы бла фронтха келиб, артда къарачайлы болгъаны амалтын бери ашыргъанларын айтды. Халкъыбызгъа джетген ачы къыйынлыкъны юсюнден меннге толу хапар айтыб, джюрек джарамы андан да бек къозгъады. Аны айтыууна кёре, къарачайлыланы асламысы Къазахстаннга, Къыргызстаннга, Узбекистаннга тюшгендиле.

— Юйдегими табар муратда,— дейди андан ары Байрамукъ улу, — кесими аскер чынымы, алгъан саугъаларымы, къалай, къайда къуллукъ этгеними айтыб, тюрюк-тюрюк органлагъа письмола джазыб башладым. Мен юйдегими тургъан джерини адресин тюзетгинчи арадан джыл чакълы заман озду. Алай бла, 1947 джыл демобилизациягъа тюшеме.

...Байрамукъ улу 1957 джылгъа дери Къыргызтанны Талас областыны Киров районунда заготконторда ишлейди. Бизле бери къайтыб келгенлей, Джёгетей Аягъында тамада тууарчы болуб джарашады. Ол джыллада Байрамукъ улу Джаша башчылыкъ этген бригада къасабха ёсдюрген малланы семиртиуде джетишимлерини юсюнден кёб айтылады.

Къурау ишледен иги хапарлы Байрамукъ улуну мюлкню бир бёлюмюне башчылыкъ этерге саладыла. Бу бёлюм къысха заманны ичинде атын иги джаны бла айтдырыб башлайды. Мында талай джылны орта тергеу бла хар гектар кюзлюк будайдан, арпадан 40 центнер битим, силослукъ нартюхден да 400 центнер джашил масса алыб турадыла. Бу джетишимле Байрамукъ улуну аты бла къысха байламлы боладыла.

Алай а тохтаусуз кетиб барадыла джылла. Къыйын, тик джоллада джашауун ашыргъан Джашаны да саулугъу ызына кетеди. Мюлк тамадала, энтда бир джыл

ишле деселе да, 1985 джыл пенсиягъа чыгъады. Ёзге совхоз бла байламлылыкъны юзмейди, ала да аны сыйын мийикде тутадыла. Кереклисине тамам джан аурутуб къарайдыла.

Ахырында айтырыбыз, ол кесини юй бийчеси Аминат бла бирге джашау къурагъан 40 джылны ичинде юч джашны—Умарны, Солтан-Хамитни, Борисни, юч кызыны—Фатиманы, Асиятны, Лиданы ёсдюрюб, окъутуб, юйлендириб, тышына чыгъарыб, атана борчларындан къутулгъандыла.

Алай а 12 туудугъуна туура алгъынча джан аурутады, аланы ариу халили, тюз иннетли, джамагъат суйген адамла болурларын излейди, аны ючюн да кю-решеди Джаша юй бийчеси бла бирге.

Биз ушагъыбызны бошай тебрегеникде, Джаша былай деди:

— Къралыбыз бюгюн табсыз болумгъа тюшгенди, алай а, хар зат да тюзелиб, джашауубуз алгъындан да иги болуруна ийнанама. Не къарангы кече болса да, танг атмай къалмайды. Хар бирибиз баш алдатмай ишлерге, урунургъа керекбиз. Джангыз ма олду бизни тамблагъы кюнюбюзню джарыкъ этерик...

Уллу Ата джурт къазауатда кёргюзген джигитлиги ючюн берилген онбир саугъаны джюрютген ветеранны Байрамукъланы Джашаны бу айтханына сёз кёшмакълык кыйынды.

Сыналгъан джылла

Уллу Хорламны кюню 9-чу май байрам эди. Бу сыйлы кюннге байламлы джыйылыу бошалыб, мен нёгерим бла ашыкъмай, шахарны паркыны кыйырында джолчукъ бла келебиз. Кёнденлен джол бла туудукъчугъуну кёолундан тутуб, бир кесекден Ёзденланы Рамазан бизни туурабызгъа келди. Кёол тутуб, саламлашхандан сора:

— Алан, Рамазан, сен туура джигитсе да, быллай бир кърал саугъанг бола тургъанлай, бюгюннге дери билмегенме,—деб джылы ышара, ветеранны бетине къарады джол нёгерим. Рамазан бир кесекни тынгылаб туруб:

— Меничала кёбдюле,—деди.

— Саугъаларынгы тагъа кел деб тилегенлеринде, такъгъанма бюгюн да, — деди, ансы...

Нёгерим да, мен да Рамазанны кёкюрегинде Уллу Ата джурт къазауатны 1-чи, 11-чи дараджалы орденлерин, Къызыл Джулдузну эки орденин, «Ленинградны къоруулагъаны ючюн», «Варшаваны азатлагъаны ючюн», «Берлинни алгъаны ючюн», «Ётгюрлюк ючюн», саулай да төрт орден бла 13 медальны кёрюб, бу адамны быллай бир джылны таныб туруб, аны джигитлигини юсюнден билмегенибиз ючюн кеси-кесибизге къарадыкъ.

Къалай иги, къалай огъурлу адамладыла бизни бу ветеранларыбыз. Сёлешгенден эсе, тынгыларгъа суйген, кесинден эсе нёгерлерини джашауларындан, джигитликлеринден хапар айтыргъа излеген адамла.

Ортадан бир бёлек кюн озгъандан сора, иш этиб, Ёзден улугъа тюбеб, аны джашау джолундан хапар сордум, кёб тюрлю къагъытлагъа къарадым. Адам айтса, ийнанмазча, бу бек кыйынлыкъны сынагъан, джарыкъ кёллю, кесини керти джылындан эсе, джаш кёрюнген, джылы ышара тургъан адамгъа къарай ичимден сейирсинеме.

Уллу Ата джурт къазауатны аллы бла, саулай къралыбыздача, комсомол путёвкала бла Къарачайдан да кёб джаш къуллукъ этгенди аскерде.

Къызылкъалачы джаш Рамазан да онтогъуз джылы джангы толгъан кюнледе, 1940-чы джыл февралда аллай путёвка бла кетгенди. Арадан бир джыл озгъандан сора Рига шахарны кюн батхан джанында, фашист Германия башлагъан ачы къазауатха, аны биринчи минутларында огъунакъ тюбейди.

Шахаргъа самолётладан бомбаланы аяусуз къуйгъанлыкъгъа, джаяу аскерлерини алларына совет солдатла къурч къая болуб сюеледиле. Джауну аскери, саууту талай кереге аслам болса да, Риганы алалмай, иги кесек кюрешеди. Фашистлени мингле бла солдатлары къырылыб, кёб саууту-сабасы кюеди.

Бизни аскерчиледен да кёб адам ачийды. Алайда Рамазан ауур джаралы болады. Аланы кечеле бла Ленинград шахаргъа ашырадыла. 1941-чи джылны ахыр сюреминде саулукълу джаш, госпитальдан чыгыб, Ленинни шахарын джаулагъа бермез ючюн башланган къаты урушлагъа кьошулуб башлайды. Джигит аскерчи къысха заманда кесин танытады.

ВКП(б-ни) Ленинград обкомуну бегими бла 1942-чи джылны январында талай джашны айырыб алыб, лыжала бла джюрюрге юретедиле. Лыжачыладан кѣуралгѣан батальонну кече Ладога кѣл таба ашырадыла. Джигит аскерчиле, джауну авиациясына кеслерин билдирмей, сау юч сутканы тохтаусуз барыб, Ладога кѣлде «Джашауну джолуна» джетиб тохтайдыла. Аланы болушлукѣлары бла тюрлю-тюрлю ашарыкѣ затла джюкленнген 100 арба, джаудан заран джетмей, кѣлню юсю бла Ленинград шахаргѣа ѣтедиле. Ол кюнледе уа Ленинград шахарда джашагѣанлагѣа, солдатлагѣа да 78 грамм сухарѣ неда 200 грамм ѣтмек бере эдиле. Аскерчи кѣауум, Ёзден улу да ичлеринде болуб, дагѣыда кѣб транспортну ѣтдюреди «Джашауну джолу» бла. Артда дагѣыда джашланы ызларына, Ленинградха чакѣырыб, НКВД-ны бѣлеклеринде кѣулукѣ этерге саладыла.

— Фашистлени самолѣтлары, кече шахаргѣа чабыб, ракетала бла джарыкѣ этиб, адамла джашагѣан уллу мекамлагѣа, заводлагѣа, фабрикалагѣа ѣртен салыучу фугас бомбаланы ата эдиле.

Биз, аллай мекамланы башларына чыгѣыб, бир кѣыйырында сакѣлаб, бомба тюшгенлей, эрлай алыб, джерге ата эдик, биз джетишпалмай кѣалыб, джаннганы болса, аны джукѣлата эдик,— деб эсине тюшюреди Рамазан.

«Шахарны джюзле бла джылланы ишленнген сейир архитектуралы мекамларын, заводларын сакѣлай, кѣаллай бир джаш джан бергенди,— деб ахсынады Ёзден улу. Кѣзыл Кѣаладан аны биргесине болгѣан Мамаланы Шамшюдун, Элтаркѣачдан Бисилланы Хыйса, Сары-Тюзден Семенланы Азрет, ногѣай джаш Джантемиров Магомет, дагѣыда талайла джан бергендиле алайда. Фашистлени тохтаусуз бомбала, снарядла атханлары, отун, суу болмай, ачы сууукѣланы кѣысханларына да ачлыкѣ кѣошулуб, мингле бла адамла кѣырыладыла.

— Бизни бѣлек Красная орамны сакѣлай эди,— дейди Рамазан.

— Бомба, тоб атыу сериуон болгѣанлай, джер юйледен сабийчикле чыкѣсала, аланы ачлыкѣ сынагѣанларына тѣзалмай, кѣб кере тыкѣсыгѣанбыз. Адаргѣы аскер кѣабыныбызны алагѣа бериучен эдик. Рамазан иги кесекни сѣлешмей туруб, дагѣыда кѣошду:

— Джашауда адам айтса, ийнанмазча затла да боладыла. 1985 джыл, военкомат путевка бериб, Ес-сентуки шахаргъа санаторийге барама.

Джылы менден иги кесек гитче болгъан бир ти-ширыу, бир столда ашай эдик, ётмек умурчукълагъа дери джыйыб, ашарыкъгъа бир сакъ къарай эди. Бир кюн сёлеше келиб, Ленинграддан болгъанын, Красная орамда джашаб тургъанларын, юдегилери блокада-ны кёзююнде ктырылыб, муну кесин ачдан ёлжук джеринде солдатла къалдыргъанларын айтды. Мен ол орамда школну, заводну, дагъыда эки-юч уллу ме-кямны адреслери айтыб, 1942 джылы январында ала-ны джауну отундан сакълай, сабийлеге ётмек кесек-чикле бергенибизни айтханлай, кёзлеринден джыла-мукъла къуюла, ёрге туруб, джаягъымдан уппа этиб, ол бир ийнакълады мени. Тёгерекде сейирсиниб къа-раб тургъанлагъа, джылай тургъанлай хапар айтды. Адреслерин бериб, алапат юдегиси, туудугъу бол-гъанын да айтыб, Ленинградха бир кел деб, къада-лыб къалды. Сёз берген эдим, тюзю баралмадым. Джылла оза баргъанлары сайын саулукъ, сакъатлыкъ келтирген джарала тынгымы бузадыла.

Ол кюнледе Рамазан кеси да ауур джаралы бола-ды. Аны «Джашауну джолу бла» уллу джерге ашы-радыла. Свердловск шахаргъа келиб, аскер госпитал-да тогъуз айны гипсе турады.

Арта комиссия, анга экинчи дараджалы сакъат болгъанына къагъыт бериб, юйюне кетерча этеди. Алай а Ёзден улу сакъатлыкъ къагъытын да алмай, джангыдан фронтха тилеб кетеди. Тула шахаргъа келеди. Дуниягъа айтылгъан Курск тогъайда серме-шиулеге хазырлана тургъан 273-чю дивизияны 271-чи полкуну биринчи батальонунда пулемётчуланы взво-дуна командирликге саладыла аны.

— 1943-чю джылны август айында Курск тогъай-да сермешуленни юсюнден керти бир уллу аскер тама-да болмаса, былай деб хапар айтмакълыкъ къыйын-ды. Джерде джюзле бла танкала, мингле бла тобла, кёкню бетин джабхан самолетла бир-бирине къаты-шыб, кёз тутханны барысын да букъу, тютюн, таууш басыб эди, — дейди Рамазан.

— Рамазан, Къызыл Джулдузну орденин Курскда сермешуледе алгъанса, аны юсюнден айтсанг.

— Август айны биринчи кюнлеринде батальонну

командири ингирде кесине чактырыб, борч салды, — дейди Ёзден улу.

«Танг атаргъа ма былайгъа джетерсе», — деб картада немецлени тургъан джерлерин к ргюзтдю. Андан сора алагъа от ачыб, сермешиулеге кирмегенлей, ызыгъызгъа кетиб, ма былайда тохтарыкъсыз. Ала сизни ызыгъыздан сюрюб келиб, к урутургъа излерикидиле. Ол к зюуде бизни башха б лекле, аланы эки жанларындан чыгъыб, ортада к уршзугъа алыб, к урутурук дула, — деди. Туура алай да болду. Джашла, ыхтырыла барыб, бетджан салыб, джау бла ачы сермеше башлагъанлай, бизни бирси б лекле, командир айтханча, эки жанларындан кириб, фашистлени аяусуз ууатадыла. Огуз чак лы бир джау солдатны джесирге алдык . Мени взводумдан к уру эки солдат дженгил джаралы болгъан эди.

Джигит джаш Курск сермешиуню ахыр кюнлеринде даг ыда ауур джаралы болады. Кострома шахарда 1944-чю джылны январь айыны ахыр сюремине дери госпитальда джатыб, даг ыда аяк  юсюне минеди.

Рамазанны кесини разылыг ы бла алайдан Калинин областны Вышний Волочек деген шахарында лейтенантла хазырлагъан школг а джибередиле. Ол юч айдан лейтенант чыны бла жангыдан уруш джолуна атланады. Эм алг а Прибалтика, артда Белорус фронгха тюшеди. Фашист джаныуарланы аяусуз ууата, кесини б леги бла Варшаваны азатлауг а к шуулады.

— К зауатны к ыйынлыг ын ангылар ючюн, ол кюнледе Варшаваг а джангыз бир кере к рарг а керек эди, — дейди Ёзден улу. Шахарда бир сау юй, завод, к ймазг а деб, к реше эдиле фашистле, алайг а да джетдирген эдиле. Варшаваны джер бла тенг  терге деб, Гитлерни буйруг у бар эди.

Варшаваны ызы бла Рамазан, кесини солдатлары бла бирге, 1-чи танка армияны тизгинлеринде Познань шахарг а атланады. Алайда баргъан к аты урушладан сора 20 мингден артык  фашист солдат, офицер джесирге алынады. Бизни аскерле, Балтика тенгизге чыгъыб, Одер суу бла Берлин таба келедиле.

— Кенгден к раб, Рейстагны к ргенликге, анга джетер ючюн к б к ан т герге керек болгъан эдик, — дейди Рамазан.

— 30-чу апрелде, танг аласында Берлинни арасы таба бара тург анлайык г а, алда барг ан танкала

тохтаб кьалдыла. Не болду экен деб чабсакъ, алдагъыла зоопаркга тирелиб тура. Къазауатны кыйындыгъын алайдагъы джаныуарла, къанатлыла да сынай эдиле. Бир джаны бла джанлаб озгъан эдик алайдан. Мен джашауумда кёб тюрлю кыйынлыкъ да сынагъанма, къууанчларым да аллай бир болгъан болурла, алай а Рейхстагны башына кызыл байракъ тагъылгъанын кёрген сагъатымда къууанчым айырылыб уллу эди. Ёлюб кетгинчи аны унуталлыкъ тюлме. Биринчи кере, төрт джылны ичинде кёжюмден джыламукъла чыкыгъан эдиле. Алай да меничала мингле бла бар эдиле. «Бошалды», «бошалды» деген сёз неча адамны ауузундан чыгъа болур эди. Ол кюнледе адамланы къууанчларын сёз бла айтыб ангылатмакълыкъ кыйын эди.

Къазауат бошалыб, Рейхстагны башына кызыл байракъ тагъылгъанлыкъгъа, дагъыда талай заманы джашыртын уруб, кёб солдатыбызны ёлтюргендиле фашистле.

Майны 7-де шахарны кыйырына аллайланы излей, тахсагъа барабыз. Кёлчюкню кыйырында, бир таша джерде, сауутлары бла, бирча кийинген талай тиширыугъа тюбеб къалабыз. Бой салыгъыз, деб билдиребиз. Унамайдыла. От ачабыз. Ала да ачадыла. Къысха заманы ичинде бизге болушлукъ джетеди. Сен кёрген, 500 тиширыуну джесирге алабыз. Аланы уа хар нелерин да джыйыб, къазауат этерге хазырланыб тура кёре эдим.

Джигит командир джашны алайдан Кенигсберг шахаргъа, совет комендатурада ишлерге джибереди. Былайда ышанмакълыкъгъа да Ёзден улу уллу джууаблылыгъын танытады.

Алай бла, Ёзденланы Бабулачны джашы Рамазаны къазауат джолу 1946-чы джыл февраль айда бошалады.

Къазауатдан берги джылланы ичинде, саулугъу къарыусуз болса да, ара ишге кшошулгъанлай келгенди.

1957-чи джылгъа дери Къыргъызияны Киров районунда «Кенсай» совхозну учётчиги болуб ишлейди. Ол джылдан пенсиягъа чыкыгъынчы — 1982 джылгъа дери «Тау» совхозда урунады.

Бусагъатда махтаулу ветеран юйюнде рахат солуйду. Солуйду десек да, Джөгетей Аягъында 4-чю

сегизджыллыкъ школну эмда 3-чю орта школну сох-
талары бла «Тау» совхозну джаш адамлары бла кёб
тубешеди, хапарла айтады.

Быйыл февральда юй бийчеси Буслимат бла бирге
джашагъанлы 40 джыл болгъанын айтыб ышарады
Рамазан. Беш джаш бла къызны ёсдюрюб, билим бе-
риб, джашауну керти джолуна чыгъаргъандыла. Он
туудугъу барды. Бююнню, тамблагъы тёлуюбною
джарыкъ джашаулары ючюн уруш тюзледе талай ке-
ре къан тёкген эсе да, энди аны къууанчын чууакъ
кёкню туюнде этеди Рамазан.

Джашауну элегинден ётгенди

Джөгетей-Аягъы шахарда джашагъан Джанибек-
ланы Эсауаны джашы Аскерни джашау джолундан
хапары болмагъан, Уллу Ата джурт къазауатны за-
манында этген джигитлигин билмеген, джыллагъы
келген бу къатангы кишиге хазна эс бёллюк тюлдю.
Алай а адамны тюз сыфатына, аны къарамына къараб
не айтхын. Аскер алай джууукъ болмаса да, хоншум-
ду, туб орамда джашайды. Эртденликде мал къысдай,
ингирликде аны аллына къарай, орамгъа чыкъса тю-
бешебиз, саламлашабыз. Огъурлу адамды. Табигъат-
ны, хауа болумну, малла кютюлген талак джерлени,
битимни юсюнден сёлеширге, ушакъгъа кёшулургъа
сюеди. Ол тийреде болгъан къууанчха чакътырылмай
къалмаз, бушуу болгъан юйню арбазында эт адамыча
олтурур. Дагъыда бир эслегенибиз: джаш адамланы
кеслерин джюрютюлерине айырыб эс бёлюученди.
Ол джаны бла ушатмагъаны, кёлюне джетмегени бол-
са, тартынмай, джумушакъ ауаз бла бир бёлек акъыл
сёз айтыучанды. Къазауатны юсюнден, анда болгъа-
нындан, кёргенинден хапар айтыргъа суймейди. Аны
юсюнден джукъ сорсанг, сёзню башха джары буруб
джибереди.

Бир кюн ол акъырын атлай, кетиб баргъанлай,
ызындан къараб, аны кёкюрегин джасагъан Къызыл
Джудузлу эки ордени, къралыбызны тюрлю-тюрлю
шахарларын, азатларгъа кёшулгъанына шагъатлыкъ
этген 7 медалы кёюме кёрюнуб, «Джигитле къаты-
бызда джашайдыла» деген сёзню кертилигине энтда
бир кере мюкюл болдум.

Бир ыйых кюн Аскерни юйюню туурасына келиб

тохтадым. Арбазда сенек бла бау таба бичен алыб бара тургъанлай, мени эслеб:

— Бери, арбазгъа кир, мен бусагъат чыгъайым,— деб гузабаракъ атлады. Арбазны эшигине джууукълашыб тохтадым. Айтханыча, дженгил чыкъды.

— Аст-оо, туура къуджур адамса, кир бери,— деб къолу бла да кёргюзтдю. Кирдим. Юйге кирейик дегенин унамай, арбазда, балий терекни тюрбюнде эски табчаннга олтурдум.

— Аскер, мен сенден бир зат тилерикме, огъай десенг, кёл къалды боллукъма, — деб бетине къарадым.

— Ай юйюнге алай нек айтаса, юйде бар эсе, берейим, къолумдан келлик эсе, болушайым,— деб кёл къалды болгъанча сёлешди.

— Да, алай эсе, къазауатны къыйын, къан тегюлген джолундан меннге хапар айт. Сен кёб затны кёргенсе, сынагъанса,— деб бетине соруулу къараб тохтадым.

— Сен аллай бир этгенден ары, айтайым,— деб табыракъ олтурду.

1940-чы джыл 20 джылым джангы тола, Совет Аскерни тизгинлеринде къуллукъ этерге Джегетейден чакъырылгъан эдим. Къазауат чыкыгъанлай огъунакъ, аны джаханим отун сынабыз. 1941-чи джыл отузунчу июнда биринчи кере урушха къошулама. Алайда аякъларымдан джаралы болама. Бир кесек маджал болгъанлайыма, Москвагъа, РСФСР-ни Баш Совети атлы аскер училищеге окъургъа джибередиле. Анда окъуу юч джыл эди. Алай а заманнга, излемге кёре программаны къысхартыб, аны сегиз ай этген эдиле. Аны бошагъандан сора, лейтенант чыным бла Волхов фронтха келеме. Алайгъа келген биринчи кюн уллу сынаугъа тюшюб къалама. Ол кюн огъунакъ мени взводха командир этген эдиле.

Джашла бла танышыб, герохум бла эки-юч гранатаны алыб, солдатла къазгъан индек бла кесим джангыз, джау таба къараргъа чыгъама. Иги узайгъан эдим. Бир заманда аллымдан танканы тауушу чыкъды. Иги эслеб къарагъанымда, бир-бири ызындан юч танка тюз мени юсюме келе тура эдиле. Сагъыш этерге заман джокъ эди. Кесибизникиле бир билселе деб, мурат бла герохну кёкге айландырыб, юч-тёрт кере атдым.

Танкала бир-биринден иги кесек узакъдадыла.

Аллындагы танка хар минутдан туура мени юсюме джуукълашыб келгени себебли, мен да гранаталарымы кьолума алыб, индекни ичинде, анга тюберге хазыр болдум. Энди гранатаны атсам, джетдирirme деген заманда, белими да тюзетиб, аны таба джибердим. Танка тохтагъан эди. Экинчи гранатаны да мараб атдым, аны джаннганын эследим, алай а андан ары не болгъанымы билмейме. Экинчи кюн санчаствда эсима алай келген эдим. Башымдан ауур джаралы болгъан эдим.

Иш а былай болгъанды, немецлени тахсачылары бизни билиб, джашыртын чабыуул этиб, саулай да къырыб кьояргъа муратлары болгъанды. Алай а герох бла атыб билдиргеним, танкагъа тюбеб, аны джандыргъаным, фашистлени муратларына джетдирмеген эдиле. Бизникиле джетиб, экинчи танканы джандыргъанларында, эм артда келген ызына айланыб къачханды.

Стратегия джаны бла уллу магъанасы болгъан Поленъ деген айрымканчыкъгъа джауну джибермей, аллын тыйгъаныбыз ючюн, меннге Къызыл Джулдуз деген орден, бир бёлек солдатха да «Джигитлик ючюн» медалла бериледиле.

Командир болуб бери келген биринчи кюн огъунакъ ма быллай сынаугъа тюбеб къалгъан эди. Джанибек улуну джигитлик этген хапары терк джайылады. Алай а башындан ауур джаралы болгъаны себебли, аны узакъгъа, Ташкентге ашырадыла. Сынамлы дохтурланы уста кьоллары таулу джашны юч айны ичинде аякъ юсюне саладыла. Алгъын саулугъун тас этгени себебли, Аскерни къагъытларын джарашдырыб, инвалид группа бериб, юйюне ашырыргъа башлагъанларын эштеди. Къысха заманны ичинде госпиталны эмда Ташкентде аскер округну тамадаларына рапортла джазыб, ызына урушха ашырылыкъларын тилейди. 22 джылы джангы толгъан лейтенант Джанибекланы Аскерни рапортуна эки-юч кере къараб, ахырында аны тилегин къабыл этедиле.

Ортадан бир бёлек кюн озгъандан сора поезд аны Курск тогъайны туурасына келтириб тюшюреди. 1943-чю джылны джайында бу тегерекледе баргъан ачы урушланы эшитмеген адам болмаз бизни къралда. Ол сермешуледе Ата джуртубузну джашауу бла ёлюмю энтда бир ачы сынаугъа тюшеди.

Джанибек уллну миномёт ротагъа командир этиб саладыла.

— Табигъатны джангуруна, къарына, сууугъуна, иссинине тюбер керекли къалмагъанма. Алай а 1943-чю джыл июль айда Курск тогъайдача ачы ис-силикге тюбемегенме. Сансыз-санаусуз танкаланы ис-си джерни букъусун кёкге чыгъаргъанлары, мингле бла окъланы, тобланы атылгъан тауушлары, мюрзеу сабанланы теблегенлери, джаннганлары, фашист сол-датла бла бетден-бетге тюбешиб сермешгенлери... была барысы да бар эдиле деб эсине тюшюреди.

Ма аллай болумда Аскер башчылыкъ этген мино-мёт рота 129 Орлов дивизияны 438-чи полкуну тизги-нинде болуб, аллына салынган джууаблы борчну бет джарыкълы толтурады.

Курск—Орёл джанлада аяусуз ууатылгъан фашист аскерле ызларына ыхдырылыб баргъан сагъатда да аланы кырыб, санларын не къадар аз этер джанын-дан боладыла совет аскерчиле. Джигитлик танылгъан ол кюнлени биринде, Десна сууну онг джанында, ул-лу магъанасы болгъан эки дуппурну фашистледен сыйырыргъа деб борч салынады ротагъа.

— Суудан ётерге кече хазырланыб, танг белги бе-рирни аллы бла экишер-ючюшер болуб, суудан ёте башлагъанлайыкългъа, юсюбюзге ракетаталаны джан-дырыб, аны ызы бла къоргъашын отну къуйгъан эди-ле,— дейди Аскер. Бир бёлек солдат да, Аскер да джаралы боладыла. Къысха заманны ичинде Десна сууну онг джанына ётуб, кеслерин бегитедиле. Танг джарыб бошагъандан сора, эки дуппургъа бирден ча-быуул этиб, кюн орта болургъа фашистлени ууатыб, командование боюнларына салгъан борчну бет джа-рыкълы толтурадыла. Алайда кёб сауутну къолгъа тюшюрюб, 48 фашист солдатны да пленнге аладыла.

Ол операциягъа таб башчылыкъ этиб, кеси энчи джигитлик кёргюзгени ючюн, Джанибекланы Аскер экинчи кере Къызыл Джулдуз орденин алады. Андан сора аны къоймай, къолуна къаратыргъа джыйырма кюннге санчастха джибередиле. Алайда да аягъына дери турмай, ызына къайтыб келеди. Днепр, Сожъ суу-ладан ётген сагъатда да Джанибек улу командирлик этген миномёт рота айырылыб джигитлик кёргюзеди. Аны кёкюрегинде саугъалагъа «Джигитлик ючюн» медаль къошулады.

Къазауатны джолларында кѣлтюрген кыйынлыгъы ууакъ-ууакъ кесин билдире, джарала ашланыб, 1944-чю джылны аякъ сюреминде, джюреги фашист-леге энгда дерт джетдирирге излеб турса да, юйюне кетерге керек болады. Джашауну кыйынлыгъын, зауукълугъун да сынагъан солдат джау бла сермешюде табхан джараларына бой салыб, юйде олтуруб къалмайды. 1946-чы джыл зоотехникле хазырлагъан курслагъа кириб, аны бошагъандан сора, 1958-чи джылгъа деричин Къыргъыз ССР-ни Ленинполь районунда алгъан усталыгъы бла джетишимли ишлейди.

Къазауатны заманында оюлгъан, тозурагъан мюлкеде малчылыкъны аякъ юсюне салыб кюйгъан алай тынч болмайды. Ёзге, ол джыллада анга берилген махтау къагъытла, бюсюреуле, Аскерни къалай ишлегенине толу шагъатлыкъ этедиле. Бир бѣлек заманы Джѣгетей-Аягъы шахарда коммунхозну тамадасы болуб ишлейди. Алай а джюреги малчылыкъгъа тартханлай турады. Алай бла 1970-чи джыл «Тау» совхозда бузоула ёсдюрюлген комплексде оператор болуб джарашады. Адам дегенинг сейирди. Кѣлю, джюреги бла берилиб, ишлеген ишин табса, анга хар зат да дженгил, тынч кѣрюнеди. Къысха заманны ичинде совхозда малчылыкъны артха тартыб тургъан, бузоу-ланы ёсдюрген джерде болум адам айтырча иги джанына тюрленеди.

Джетишимлеге тюрлю-тюрлю багъа бергенле да боладыла. «Кѣбгеми барлыкъды, бѣлек замандан биягъы болумгъа тюшерикди» дегенле да табыладыла. Алай а джашауда чыныгъыб ёсген солдат кюрешиб, къолгъа бир алгъан хорламын ызына джибермейди. Джанибекланы Аскерге ВДНХ-ны кюмюш медалы бериледи. Коммунист Урунууну джигери деген ат бла бирге онунчу бешджыллыкъда хорлагъан деген Знак да бериледи. Аны карты областны сыйлы къангасына салынады, аты совхозну Хурмет китабына джазылады. Тюненеги сабийлени бюгюн джашла этиб, джашланы да къара чачларын кюмюш бет алдырыб, къартланы тизгинлерине кюша, заманны тохтамазлыкъ чархы алгъа бурулады.

Аскер алкъын таякъгъа таянмагъанды, белин тѣрт бюклеменгенди, олтурса, турса ынгычхамайды, къулакълары иги эшитеди, кѣзлерине бир кесек кыйналады. Айтыргъа, табигъатны адамгъа скойсе-сойме-

се да буюргъан къадарында джанларгъа излемесе да, кесин къатдыргъанлай турады.

— Тёрт санынг къымылдагъан сагъатда адамла бла бирге болургъа керекди, ол джашаугъа кюнлени къоша, тамблагъы кюнюнге ышаннгылы къараргъа себеб болады,— дейди бизни бюгюнню, тамблагъы кюнлерибиз ючюн керек кюнде къанын да, джанын да артха салмагъан джигит солдат Джанибекланы Эсеуаны джашы Аскер. Керти, джашауну элегинден ётген сёзле.

Кюнледен айла, айладан джылла къуралыб, дуняда бир затха да бой салмагъан заман, кесини бузулмазлыкъ джоругъуна бой сала, тохтаусуз алгъа барады. Озгъан джашаубузгъа сагъыш этиб къарасакъ, арадан джылла тюл, талай ёмюрле ётгенча кёрюнеди кёзюбюзге. Бюгюнню хурметли джашауу-бузну комсомолчу джылларыбызда класс кюрешни заманы бла тенглешдирсек, адам ийнанмазчады. Не кёрмедик, не сынамадыкъ! Алай а халкъны азатлыкъгъа талпыуу, анга башчылыкъ этген ленинчи партияны тюз оноуу барысын да хорлаб, ма бюгюнню джарыкъ кюннге джетдиргенди.

Бизге бу сёзлени айта тургъан огъурлу адам, сёзюн бёлюб, терезеден чууакъ кёкге, узакъда кёрюннген мийик таулагъа къараб, сагъышха кетди.

Халкъ сый бере эди

Къобанланы Джамайны джашы Мекерни уллу Джёгетей ёзенде джашагъанланы абадан къауумуну барысы да таныйды, анга тюбегенле, джылы саламлашыб, тынчлыгъын, саулугъун сорадыла. Ол кеси да алайды.

Джыйырманчы джылланы комсомолчусу, 50 джылны КПСС-ни тизгининде болуб келген ветеран кертиси да джашауунда кёб затны сынагъанды, башындан ётдюргенди, аны ачыуун да чайнагъанды, зауукълугъун да кёргенди.

Джыйырманчы джыллада туугъан эли Джёгетейде колхозла къурауда, ол ишге къаршчы къауумла бла кюрешиуде кючюн аямагъанды, джангы джашауну къуарар ючюн кюрешгенлени ал сафларында баргъанды.

— Бизни элде биринчи комсомол организация

1924-чю джыл кѣуралыб башлагъан эди,— деб эсине тюшюреди Мекер. Аны биринчи членлери Гогуйланы Азамат, Ёзденланы Маджит, Кѣобанланы Алий, Темирланы Ибрагим, Багъатырланы Харун, дагъыда бир кѣауум джашла эдиле. Класс кюреш кѣаты эди. Адамланы ангыларын, акъылларын терс джанына бурургъа кюрешген кѣауумну кючю да уллу эди. Алай а адам улуну тарихин ызына бургъан да кѣыйын эди.

Партия, совет органланы болушлукъларына таяна, комсомолчуланы тириликлери бла 1926-чы джыл Джѣгетейде «Малчыланы джолдашлыкъ бирлешлиги» деген общество кѣуралады. Кѣобанланы Мекерни аны правлениесине членнге, артда анга председателге сайлайдыла. Биригиб ишлеген не болгъанын билмеген, ёмюрюн энчилик бла ашырыб келген элчилени быллай бирлешликке кѣошмакълыкъ кѣыйын эди. Алай болса да, унукъгъан, кѣарангы элчилени арасында магъаналы ангылатыу ишле бардырыладыла. Дагъыда айтырыбыз, аллай ишни джангы джашаугъа кѣаршчы кюрешгенле да бардыра эдиле. Кѣысхача айтырча, ким-кимни хорласа да кѣрейик деген кюреш бара эди. 1929-чу джылны аягъында, кѣралыбызны башха джерлериндеча, Джѣгетейде да биринчи колхозла кѣуралыб башлайдыла. Ём алгъа Октябргъа 13 джыл атлы колхоз кѣуралады. Анга председателге уа джангы джашау ючюн джанын артха салмай кюрешген, акъылы, ангысы бла элчилеге юлгю кѣргюзтген Хачирланы Османны айырадыла. Кулакла халкъны арасында бардыргъан ётюрюк хапарла колхозгъа кирирге излегенлени неда кѣалай этерге билмей тургъанланы аккыл-теккил эте эдиле. Ала джайгъан хапарланы бусагъатда эсинге тюшюрсенг, кеси аллынга ышармай кѣаллыкъ тюлсе. Саулай элни адамларына джетерча бир уллу джуургъан этиб, сора хар ким джыйылыб аны тюбюнде джатарыкъдыла. Бу эри, бу кѣатыны деб боллукъ тюлдю. Кѣарт адамланы джыйыб сапын этерикдиле... Аланы кѣайсы бирин айтхын. Заман алай эди, ол адам кюллюк хапарлагъа ийнанганла бар эдиле.

Алай а комсомолчу джашла аланы айгъакълаб сѣлешедиле, кеслери колхозгъа кириб, биригиб ишлеуню ашхы юлгюсюн кѣргюзтуб башлайдыла. Бу колхозгъа биринчи член болгъан 27 адамны бири Кѣобанланы Мекер эди.

Джангы колхозну аякъ юсюне сала башлагъанын кѳрюб, джаула чабыуулланы башлайдыла, колхозну чачадыла, малланы сюредице. Колхоз джашауну джакълагъанланы ѳлтюрлюкбюз деб кѳркѳутадыла. Аллай аманлыкъ ишледен да артха турмайдыла. Алай а кѳб турмай колхоз джангыдан кѳуралады. Джангы джашаугъа термилгенлени алларын тыймакълыкъ, чыгъыб келген кюнню тохтатайым дегенча бир зат эди. Элни комсомолчулары, коммунистлери, райондан келген болушлукъгъа таяна, бандитлени кау-куу этиб чачадыла.

Бу колхозну аякъ юсюне салыудан, класс джауланых чачыуда Кѳобан улу да кѳб кюрешеди. Мураты толуб, Мекерни 1931-чи джыл ленинчи партияны тизгинлерине аладыла. Джангы джашау ючюн кюрешген джашланы окъургъа, билим алыргъа талпымакълыкълары бек уллу эди. Ол джыл огъунакъ ма аллай джашланы, аланы ичинде Мекер да болуб, бир бѳлегин партияны Къарачай сбкому Грозный шахарда бир джыллыкъ комвузгъа окъургъа джибереди. Анда окъууну джетишимли бошаб келгенден сора, Кѳобанланы Мекерни партияны обкомунда, облисполкомда джууаблы кѳуллукълагъа саладыла.

Мени облисполкомну саулукъ сакълау бѳлюмюне башчылыкъ этерге сала тебрегенлеринде, медицинадан не хапарым барды, башха ишни берсегиз дѳгенимде, аны биз да билебиз, эки заместителинг да врачладыла, сен кѳурау ишге башчылыкъ этерге керексе, дейдиле. Ол заманлада элде медицина учреждениеле ачмакълыкъ, аланы кадрла бла баджармакълыкъ кѳаллай джууаблы иш болгъаны ариу ангылашынады. Мекер ол джаны бла заманын, билимин, кѳарыуун аямай кюрешиб, кѳб ашхы ишле да этеди.

Алай а аны джюреги туугъан эли Джѳгетейге, анда бола тургъан ишлеге кѳошулургъа излегенлей турады. Ахыры аны тилегин толтура, элге джибередице. Элде уа алкъын колхозла кѳуралыб бошалмагъан эдиле. Эл Советни тамадасы Хапчаланы Хазгерий, дагъыда башхала джыйылыб, мында энтда бир джангы колхоз кѳураргъа, анга да Калининни атын атаргъа оноулашадыла. Бу колхозгъа киргенле да джыйылыб, оноулашыб, председателге Кѳобан улуну тыйыншлы кѳрюб сайлайдыла. Колхоз аты болгъанлыкъгъа, андан ары джукъ джокъ эди. Хар нени да, хар затны

да джангыдан, биринчи кере башларгъа керек эди. Мекер, комсомолчулагъа, активистлеге таяныб, кечекюн да кюрешиб, энтда онла бла адамланы кеси разылыкълары бла колхозгъа кирирча этеди, арбасын, ёгюзюн, конторун къурайды. Джаз сабан сюрген, аны битимин джыйгъан кёзюуледе, бичен ишлеген заманда Мекер оноу этген, адамланы кёллендирген бла къалмай, аланы биргелерине кёшуллуб да ишлейди. Арадан юч-тёрт джыл озгъандан сора бу районда алчы мюлклени бири болады. Колхоз джашауну къурауда керти усталыгъы болгъан, джаны-тини бла кюрешген, элчиле ариу билген джаш коммунист Къобанланы Мекерни партияны Джёгетей-Аягъы райкомуну экинчи секретарына айырадыла.

Алгъын бир колхоз бла, бир элчиле бла ишлеген эсе, энди саулай районну адамлары бла ишлерге керек болады. Эски джашау бла джангы джашауну класс кюреши къаты баргъан джыллада, районну урунганларыны арасында кёб магъаналы иш бардырады. Ол заманда джангылмай, ленинчи партияны излемин тюз бардырмакълыкъ бек уллу, джууаблы иш эди. Къобан улу аллай джууаблылыкъны тюз ангылаб, алай кюрешеди. Аны керти партия къуллукъчу болгъанын халкъ кёреди, сыйлайды, кёб затны юсюнде андан оноу, акъыл сорадыла, излейдиле.

Артда комсомолну тизгинлеринде чыныкъгъан, джаш партия къуллукъчуну Джёгетей-Аягъы райисполкомну председателине айырадыла. Бу иште да улу кёлленмеклик бла ишлейди.

1941-чи джылны аллында областдан 270 адамны, Къобан улу да ичлеринде болуџ, политика къурслагъа джибередиле. Къазауат башлангандан сора, аланы штабларына чакъырадыла. Бир къауумла кеслери тилеб, къанлы джау бла сермеширге кетедиле. Бир къауумланы да тилеклерин къабыл этмей, тылда тюрлю-тюрлю ишлени тындырыргъа джибередиле. Аланы арасында Къобан улу да бар эди. Мекер партияны райкомунда, колхозлада, МТС-де къазауатны излемине кёре партия салгъан джууаблы борчланы джетишимли толтуруб айланады. Невинномысск таба джанында танкалагъа къаршчы индекле къазаргъа да кёшулады. Урушну фронтуна тюшмесе да, алай бла тылда керти патриотча ишлейди.

1943-чю джылны ноябрында Сталин бла Берия-

ны палахлары бла халкыбызгъа джетген артыкылыкны, кыйынлыкны Къобан улу да сынаиды. Халкыбызны бирси джашлары бла кызларыча джетген артыкылык эртде-кеч болса да айгъакъланыб, тюзлюк орнун табарына джюреги бла ийнаныб эс ташламайды. Къралына таза джюреги бла ишлейди.

Мекер Къыргъыз ССР-ни Кант районунда колхозлада агроном, бригадир, председатели заместители болуб, къазауатдан берги джыллада эл мюлкню аяк юсюне салыуда кёб кыйынын киргизеди. Ол джыллада чюгюндюрден айырылыб онглу битим ёсдюрюб джыйгъанланы бири болуб, Мекер Москвада ВДНХ-гъа джибериледи. Анда ол кёб алчы адам бла танышады, Москваны ариу джерлерин кёреди.

Туугъан эли Джёгетейге къайтыб келгенден сора, сынамлы къураучу, коммунист Къобан улу таймаздан 15 джылны эл Советни председатели, бёлюмню управляющийи болуб ишлейди. Ол джыллада бош тургъан элlege, къышлыкълагъа, джайлыкълагъа, сабанлагъа джан салыр ючюн, джангы юле, джолла, кёпюрле, мал фермала ишлер ючюн аны къалай кюрешгенин элчиле бюгюн-бюгече да уллу суймеклик бла эслерине тюшюрюб, хапар айтадыла.

Къобан улуну онбешден артык тюрлю-тюрлю партия, совет, мюлк органла берген махтау грамотасы барды, кёкюрегин 6 медаль джасайды.

Бюгюнлюкде Мекер, тыйыншлы пенсия алыб, къартлыгъында рахат солуйду. Джыйырманчы джылланы тири комсомолчусун пионерле, комсомолчула, устазла школагъа тюбешиулеге чакъырадыла. Ол да кесини тири, къууанчлы, бушуулу джашауундан кёб сейир хапарла айтады, бюгюнню джарык, рахатлы джашауубуз ючюн кюрешгенлени ишлерин мындан ары да алгъа бардыргъа джаш тёлюню чакъырады.

Ай медет, быллай ашхы адамларыбызны, ветеранларыбызны санлары аз болуб баргъанлары къалай кюч тиеди. Аллай бушуулу хапарны, бу тизгинле джазылыб, басмагъа берилгенден сора эшитдим. Къобанланы Джамайны джашы Мекерни ауушхан хапарын эштиб, ахлуларына къайгъы сёз берирге салыб бардым. Аны ахыр джолгъа ашыыргъа келген тултубанча адамланы кёрюб, сейирсинмедим. Ол аллай адам эди. Игиге, ашхыгъа тыйыншысыча сый берген халкыбызны ашхы адетлерини болгъанын билген.

Джюреке джол табханды

Къобанланы Ахматны «Сыналгъан джылла», «Кюн таякъла» атлы эки поестинден къуралгъан китабын окъуб чыкъсанг, адамны джашлыгъында, сейирлик джылларында, аны къыйын, къууанчлы, абынган, дагъыда аякъ юсюне таукел сюелген джашауун кѳресе.

«Сыналгъан джылла» повестни баш герою Асиятды. Ол кѳб башлы, ѳмюрюн малчылыкъда ашырыб келген, тюз мангылай къыйыны бла джашагъан, алай а дуниягъа къарамы, ангысы алкъын джюрюген эски адетлеге бой салыб келген Мекерни къызыды. Мекер, онунчу классны джангы бошагъан къызыны хапары да болмагъанлай, келечилеге сѳз бериб, аны джашаууна, бурунча оноу этиб сиреледи.

Быллай ишле аз болсала да, тюбейдиле. Автор алагъа къаршчылыкъ ѳсе баргъанын кѳргюзеди.

Атасы аны эрге хазырлай тургъан кюнледе Асият, башха джашха тюбѳб, биринчи сѳймеклигин табады. Ма былайда башланады къызын къыйын, ол огъай, джашаудан къораб кетерге таукел болгъан кюнлери. Шахарда сѳйген джашына тюбеген къызын Мекер харам этгенден сора ол, юйден башын алыб, къачыб кетгенден ары мадар табмайды. Джашаууну алкъын ачууун, татыуун сынамагъан джаш къыз сѳймеклигин сакълар, аны ючюн кюрешир орнуна башын поездни тюбюне атаргъа таукел болады.

Алай а темир-джолчу Никитич, поездни къысха тохтатыб, абзырагъан, эс ташлагъан къызын юйюне алыб келеди.

«Адам къатында адам ѳлмейди», деген сѳзню кертилигин джазыучу Никитич бла аны юй бийчеси Георгиевнаны юслери бла алакат ачыкълагъанды. Джашауларында кѳб къыйынлыкъны, игиликни да сынагъан огъурлу къартла, Асиятны кеслерине къыз этиб, кѳл табдырыб, юсюне, башына табхан балаларынача къарайдыла.

Повестни аллындан ахырына дери Къобан улу бу экисини сыфатларын, халилерин, къылыкъларын адамгъа джан аурута билгенлерин, миллетлени арасында шохлукъну бегитир ючюн кюрешгенлерин табсуратлай билгенин, мени сартын, уллу джетишимге санаргъа керекди.

Аланы адамлыкълары бла Асият джашауунда дунягъа джангыдан туугъанча болады.

Алай а Асиятны юйюне къайтыуу аны джюрек джарасын джангыдан къозгъайды. Анга таза, биринчи суймекликни берген джашны, Саматны, аманлыкъчыла бла кюреше, ауур джаралы болуб, больницагъа тюшгенин, аны себеби бла тюбешир мадар табылмагъанын Асият кеси да, атасы Мекер, анасы Суфият, Никитич бла Георгиевна да билмейдиле.

Биз былайда айырыб чертирге излеген бир зат: кёб суратлау китаблада, аллындан бир бёлек къагъытны окъугъанлай огъунакъ, аны ахыры не бла бошалыгъы белгили болуб тебрейди. Къобан улуну бу повестин, арабин мындан арысы уа не боллукъду эке деб, хамам окъурунг келиб турады. Биз ангылагъандан, китабны айырыб кесине тартдыргъан ол болур.

Никитич бла Георгиевнаны кюрешуулери бла, тенг къызы Зухраны болушлугъу бла Асият юйлерине къайтады. Алай а аны зор бла келтирирге излеген джашны эгечи, школда устаз болуб ишлеген Нюрджан, анга не джаны бла ат, бет атаргъа, сыйын тюшкюрюрге излейди. Айтханлары бир, этгенлери да башха тюрлю болгъан нюрджанла алкъын бардыла, ай медет, ала бир-бирде кеслерине джакъчыла да табадыла.

Школну директору, Аскер ма аллайладанды. Алай а энди джашауда кёб затха кёзю ачылгъан Асият, буюкъмай, тартынмай, школда сабийлени окъутууда, юретиуде джиберилген кемликлени, терсликлени ачыкъ айтыб, тюзлюкню кючюне таянады. Ёзге кюреш дженгил бошалмайды. Асият былайда да сёз эштир керекли къалмайды. Болса да алгъын джукъ айталмай тартыныб тургъан, кёб устаздан, ата-анадан, джамагъатдан джакълыкъ табады. Нюрджанны, аны джакъчыларыны кючлери бла болмагъан сылтаула бла школдан къысталгъан Муратчыкъны ызына келтиредди, анасы Джаухарат ауушханында, кеси къараргъа алады. Биз былайда кенг джюрекли, тюз иннетли, тюрлю-тюрлю кыйын болумгъа тюшген сагъатда да бирчалай къалгъан керти совет устазны тюрсюнюн кёребиз.

Асиятны энчи джашауу, анга атасы Мекерни къарауу бир кесек джумушаса да, джюрекли излеми, адамгъа насыбха берилген ашхы, татлы умутла, андан къуруб кетмейдиле. Ол ёмюрлюк нёгер болургъа из-

легенни унуталмайды. Окъуучу китабны кыагытлары аудары келиб, джашауубузда джюреклеге кетмезлик джара салгъан Уллу Ата джурт кыазауат Мекерни юйюнден да кенге кыалмагъанын кёреди. Кыазауатны заманында Сталинни, Берияны палахлары бла сау миллетге бирден кыыйынлыкъ джетген кюнледе, Мекер бла Суфият джашчыклары Солтанчыкны тас этиб, андан айырыладыла. Ата джуртубуз, аны адамлары не кыыйынлыкъда да тас, ёксюз болгъан сабийлерин атмагъандыла, аладан бир затларын да кыызгъанмагъандыла. Кыралны ата кыайгырыуу бла Солтанчык ёсюб, уллу болуб, баш билим да алады. Ата бла ананы таралыуулары, андан умут этиулерин тас болмайды, джукъланмайды. Былайда да огъурлу кыартла Никитич бла Георгиевна Солтанчыкны табылырына себеб боладыла.

Гитче сагъатында кыызгъан от кыычхачдан джыагына тюшген тамгъа ма ол болады Мекерни юйюне эм уллу кыууанч келтирген.

Джаннган джудуз кыараб-кыарагъынчы тегерекни джарытыб, сора джукъланыб кыалгъанча, алай эди Асиятны, анга джюрек кыууанчны келтирген Саматны джызыуу да. Ёзге тюзлюк ючюн кюреш, табигъат берген саулыкъ джашха тин, кыарыу бергенлей тургъанын кёребиз. Джашау бла ёлюмню базманына тенг тюшгенликге, не тюрлю тыйгычха да бой салмай кюрешиу насыбха джетдиргени ачыкъланады. Ахырында Асият бла Самат бир-бирлерин табадыла, кёб заманны термилген джюрекле кыууанчха бёленедиле, муратларына джетедиле.

Бююнлюкде кыайсы бирибиз да джашауубузгъа чырмау болгъан эски-чирик адетле бла кюреш кенг джюрюш алгъанын, амаллыкъчыланы, ара мюлкге кёол узатыучуланы, дагыда алачаланы джоллары кесилиб баргъанын кёребиз. Алай а кюреш, тышын-дан кыарагъанча болмай, кыатыды. Джангыгъа джол берирге излемегенле, кеслерин, ишлерин, татлы джашауларын сакълар ючюн не аманлыкъдан да артха турлукъ тюлдюле.

«Кюн таякълар» повестни баш герою Азрет, тюзлюкню кючюне таяныб, ма аллай аманлыкъчыланы-колхозну гаражыны тамадасы Сагъитни, заготовитель болуб ишлеген Харунну, дагыда алача бир кыауумланы джолларына: «Огъай, хама да былай

болуб турургъа амал джокъду» — деб таукел сюеледи. Алай а харам байлыкъны кючюне базыб, ала да хар атлам сайын аны джашау джолуна чырмау боладыла, кёб джерде абындырадыла.

Азретни суйген кызы Шерифатны Сагъит кесине къачырыб, къоркътуб алыр ючюн дыгалас этгени, бюгюнлюкде къурургъа унамагъан, осал адет, сокъур байлыкъгъа базыну была барысы да китабны геройларына энчи халилерин, ич дунияларын кёргозтедиле.

Сагъитни кючю бла заготовитель Харун урларгъа барыргъа машина табады, андан тюшюрген гылындан гараж тамаданы юлюшюн да береди. Аланы быллай «зауукъ» джашауларына чырмау болгъан Азретни джолдан джанлатыр ючюн, ресторанда туююш ачыб, аманлыкъны анга кюреб, милициягъа джыядыла. Джашауда уллу сынамлы майор болумну ангылаб, аны башына бош этеди, алай а Сагъитни, аны нёгерлерини аманлыкъ ишлери тохтамайдыла. Азрет, урланган машинасын табыб, ичине салыныб тургъан тюрю-тюрю ящиклеге къарай тургъанлай, алайда аны джашыртын уруб, эс ташлатыб, аузуна аракъны къуюб, машинасы бла джардан иедиле. Азретни джашауунда джангы сынау башланады. Анга эски шоху, тенги, къазакъ джаш Къалихан, парткомну секретары Асхат, саулай джамагъат бирден джан аурутады.

Суйген джашы табсыз болумгъа тюшген сагъатда Шерифат аны атмайды, больницагъа келиб, тюбегенлей турады. Сагъит а кызыны анасыны эгечи Айшатны болушлугъу бла аны зор бла кесине къачырыргъа оноу этеди. Биз бюгюн, бюгече да аллай Сагъитлени артлары болмагъанларын, кызы унамагъанлай, зор бла къачырыб, артлары сюдлюк-джоллукъ болгъанларын кёре, эшите, газетледе окъуй турабыз. Былайда кызлагъа зорлукъ джетдирирге болушлукъ этген Айшатла да закондан, джууаблылыкъдан бир джанында къалмазгъа керекдиле. Тюзюн айтсакъ, Сагъитча «джигитлеге» къанат битдирген асламысына аладыла.

Джазыучу Къобан улуну къазакъ джаш Къалиханны юсю бла къралыбызны тюрю-тюрю миллетлерини арасында джюрюген къарнаш шохлукъну джашауда болгъаныча аламат суратлайды. Ол бери, тенги Азретге келген сагъатында аны анасына пух

джаулукъ къысыб, туугъан анасыча эркелетеди. Кеси врач болгъаны себебли, больницада Азретни биргесине да турады. Ол алгъыннгы тенглени ичинде Сагъит быллай терс джолгъа нек тюшгенине билирге излеб да кюрешеди. Алай а адамлыкъны, тенгликни дуния малгъа ауушдургъан, аны ючюн не аманлыкъдан да артха турмагъан Сагъитни ич хауасын джегил ангылайды. Заманы джетиб, юйюне кетгенликге, татлы тенги Азретден хапар билгенлей турады.

Сагъит аманлыкъ ишлерин тохтатмайды. Ол, нѳгери Харун тутулгъанында да къоркъур, сагъыш этер орнуна, кир иннетине джетер ючюн, Шерифатны зор бла къачырыр оноу этеди. Окъуучу былайда аманлыкъ, кир иннет, адамлыкъны аякъ тюбде теблеу бла тюзлюк джити бычакъны ауузунда бирден сынаугъа тюшгенлерине джюрек къозгъалыу бла къарайды. Сагъит Айшатны болушлугъу бла къызыны юйюне келтиреди. Зорлукъ этгени ючюн, адамладан къоркъуб, сора алайдан башха джары джанлайды. Алай а бу артыкълыкыгъа джамагъат къозгъалыб, Шерифатны къутхарыр къайгыгъа киредиле. Аугъа тюшген уугыбыча не этерге мадар табмай, Сагъит, Азретни юйюне келиб, аны герох бла уругъа излейди.

«Ур, итден туугъан, не сакълайса, ур, къызбайлыкъ этме! Ол мискин къолларынг а алай къуджурла нек къалтырайдыла?» — деб, Азрет анга кѳкюрегин тутады. Сагъитни итлигин къоркъакълыгъы хорлайды.

Туура ол кѳзюуде милицияны къуллукъчулары, джетиб, аны тутадыла. Аманлыкъ бла тюзлюкню ортасында баргъан къаты кюреш бошалады. Алай а ол кюрешде абыыр, джунчур, ѳлюмню кѳзюне къараван кыйынлыкыгъа тюбер керекли къалмайды Азрет, ахырына дери тюзлюкню, адамлыкъны таркъаймазлыкъ кючюне таянады, муратына да джетеди.

Къобанланы Ахматны «Сынагъан джылла», «Кюн таякъла» атлы эки повестини геройларыны халилери, джашаугъа къараулары, аланы хапарлары да тюрлю-тюрлюдюле. Ёзге биз ангылагъандан, тюзлюк ючюн артха турмау, бюгюнню джашауубузгъа чырмау болгъан адетлени къурутууну мадарларын этиу, кеслери не таб болса не аманлыкъдан да артха турмагъанла бла кюрешуу, къарнаш шохлукъну бегитиу, къысхасы, тамблагъы джашауубузну бюгюнден да джарыкъл, мелхум, къууанчлы этиу — ма олду баш магъана.

«Таула бла сёлешиу»

Бюгюнлюкде къаралыбызда, республикабызда джашагъан башха миллетле, къарачайлылары да асламысыны джашау-турмуш болумлары тёбен болгъанды. Къууанча, бушууда да сёзню асламысы политика бла, къралны табсыз болумгъа тюшюб тургъаны бла байламлы болгъанын къайсы бирибиз да кёребиз. Алай а Аллахха шукур, джашауубузну, динибизни, тинибизни, тилибизни юсюнден да сёз кёзгъалмай къалмайды.

Мындан алда бир къууанча олтургъанла бла бирге болдум. Ол биягъы политиканы юсюнден сёлешине келиб, сора къаллайла эсе да, халкъны тилине, культурасына, литературасына кёчдюле. Быллай сёзню башланнганына ичимден къууаныб, мен да анда-мында кёшулүб тебредим.

Джылы адам ортасына келген, кеси да былай бир таб сёлешген адам «Къарачай» газетни Азиядан къайтханлы да алыб окъуб тургъанын, анда басмаланган кёб затны джаратханын, кёлюне джетмегенле тюбегенин да айтды. Сора:

— Мындан алда кесибизни джэгетейчи Къобан улу Махмутну талай назмусун окъуб, таб, ариу джазылгъаны ючюн бек джаратдым, — деди.

Мен да быыл 23 февралда «Къарачай» газетде «Нюзюрюм толса кюнюм джарыкъ» деген рубриканы тюбюнде ол авторну назмулары басмаланнганын эсеме тюшюрдюм. Аланы юсюнден ол киши талай джылы сёз айтханы себебли, назмулагъа окъуучу кеси багъа бергенин да эсге алыб, алагъа джангы джукъ кёшмады.

Кёб болмай Къобан улуну «Таула бла сёлешиу» деген джангы китабы кёлума тюшгенинде уа, бек эсбёлюб окъуб чыгъыб, кёлюме келген бир талай затны айтыргъа таукел болдум. Мен ангылагъаннга кёре, Махмут бюгюнлюкде къарачай литературада кесини тыйыншлы орнун алгъан, сынамлы поэтлерибизни бириди. Москвада Максим Горький атлы Литература институтда окъуй тургъан джылларында огъуна аны назмулары къарачайча, орусча да, башхача да чыгъа эдиле. Андан бери джылланы ичинде ол алты назму

китабны окъуучулагъа саугъа этгенди. Бу арт эки-юч джылдан бери уа ана тилибизде хазна китаб чыкмагъанды. Ма быллай болумда китаб тюкенни табханында джангы джукъ кёрсек, хайт деб къууаназбыз. Аны къаллай чыгъарма болгъанын билирге излеб, окъургъа, багъа берирге ашыгъабыз.

Махмутну «Таула бла сёлешиу» атлы бу назму китабы ал джылладан чыкыгъан бирси китабларында эсе кючлю джазылгъанды. Алай эсе, Къобан улуну хар джыл сайын поэзияны учу-къыйыры болмагъан сейирлик бачхычына таукел ёрлеб баргъаны кёрюнюб турады.

Назму къачан да къыйын джазылгъан жанргъа саналыб келгени белгилиди. Бир талай тизгин джазыб, адамны джюрек къылларына тийиб, сагъышлан дыргъан, ойлашдыргъан, дуниягъа кёз къарамамын чууакъ кёкча ариу этмеклик алай тынч тюлдю. Алай тизгинлени джазаргъа къолундан келген кэрти поэтди.

Бир къауум назму китаблача, бу китаб тюрлю-тюрлю бёлюмледен къуралгъанды.

Джашауну айланч, къыйын, тик джоллары къайсы бирибизни да эсде болмай тургъан болумлагъа да тюшюрюучендиле. Аллай кёкюуледе Ата джуртха, халкъынга, туууб ёсген элинге, аны адамларына, атанга, ананга терен сюймеклигинги тас этмей бара эсенг, сен халкъынгы керти адамыса, дерге тыйыншлыды. Махмутну философия оюмла бла джазылгъан кёб назмусу ол теманы кесгин, ариу ачыкълайдыла, кёз къарамамын кёб джерге джетдиредиле. Къайгъысы, сагъышы бир джерде тохтамай, сау дунияны аулайды. Былайда 17-чи бетде «кёкню башында» деген назмуну бир кесегин келтирирге излейме:

Мен да къарайма сукъланыб
къушлагъа,
Джерни юсюнде чекле джокъдула
алагъа.
Кёкде учадыла сюйгенлери
бирни,
Бир-бири бла кюрешмей, юлешмей
джерни.
О, дун-дуняда джашаб келген
адамла,
Бир-бирибизге тилей ашхы алгъышла,

гъа кёз ачыб башлагъан сабийлик джолларында кесини кёргенин, чекгенин айтады. «Бармыды терслигим» деген назмуну ал джанында былай джазады:

Кёб болмайын къайтханбыз
джерибизге,
Уллуну, гитчени да джарыкъды
кёллери,
Таула да къууанганча келгенибизге,
Сюеледиле, кёкге джете тёппелери.
Мен да биринчи кере таулану
кёреме,
Сейир тюшча, багъалыдыла манга ала.
Мында аккаларым туугъандыла,
билеме,
Аны ючюн джашайма алагъа
разы бола.

«Бирча тюбемеди», «Ташдан да къаты» дегенча назмулада да ол затны юсюнден айтылады. Ёзге кёчгюнчюлюкню ачы къыйынлыгъын Махмутну «Джюрек бла сёлешу» деген поэмасында артыкъ да ачыкъ кёребиз.

Халкъыбызны тюненеги кюнюн толусу бла билир ючюн, бюгюнню джаш тёлюбюз ойлашыр, сагъыш ётер дуниягъа кёз къарамы сакъ, сабыр болур ючюн, 14 джылны тюрме азабдача джашагъан джашауубузну юсюнден джазылгъан чыгъармаланы кёб окъусала иги эди. Тюсюн айтыргъа керекбиз, кёчгюнчюлюкню юсюнден джазылгъан китабла бек аздыла. Сора къолубузда болгъан ол китабланы не джаны бла да джаргъа, адамла аслам окъурча ётерге да керекбиз.

Философия оюмла бла джазылгъан чыгъармала къачан да окъуучуну кесине айырыб тартханларын билебиз. Заманны элеги бла сюзюлюб, джюзле бла джылла озсала да, адам улуну ём фахмулу джазыучуларыны чыгъармалары бюгюн-бюгече да джюрегибизни кёлтюрюб, аллыбызда келлик джашауубузгъа ашхы умут бла къаратады. Сейир, назму накъутналмаз бюртюклеча багъалыды. Аны айтханыбыз, Махмутну бу китабында быллай оюмла бла джазылгъан назмула танг орун аладыла. Аланы къайсысын окъусанг да, биз кече-кюн да хазна ёсгермеген, алай а джашауубуз аласыз мутхуз боллукъ неда къууанч, насыб келтирлик кёзюулери кёралабыз.

Башында чертгенибизча, поэт джашауну кёб джанына эс бёледи, алада тюбеген игилик, ашхылыкъ, ачыкъ кёрюнедиле. Муну айтханыбыз, игилик бла аманлыкъ дуния джаратылгъанлы да аякълашыб джюрюй болурла. Айырылыб бюгюнлюкде аманлыкъ аслам болгъаны танылады. Алай эсе уа, биз ангылагъандан, аманлыкъ бла кюрешген къуру милицияны бойнуна кюрелиб къалмай, барыбыз да бирден къолгъа алсакъ, органла бла къоркъутхан бла бирге адамланы ангыларына ашхылыкъны, игиликни урлугъун салалсакъ, иги боллукъ эди. Китабны 34-чю бетиндеги «Терслигин ангылаб» деген назмуну юлгюге келтирирге суюме:

Исси кюн, кызыдыра туруб, аууш
Башында эритди, бош этди кюртю.
Ол, юзюлюб, эте бирча ачы таууш,
Ашыгъыш басды тюбюнде тюзю.

Тюбюнде уа гюл тала джашнаб
Тура эди, салыб ариулукъ.
Кюн ашыкъды, терслигин ангылаб,
Ариулукъгъа этерге болушлукъ.

Махмутну китабында ёмюрде да таркъаймазлыкъ суюмекликге аталгъан назму тизгинле кёбдюле. Суюмеклик болмаса, адам улуну джашауу Минги тауну эримеген бузларыча сууукъ, бир халда саркъа барлыкъ болур эди. Ол къууандырады, джырлатады, инетни таза этеди, не игиликге да къол узатады, дагъыда джылатады, дуния башын тюбюне айланнганча болумгъа тюшюреди. Ол огъай, аны амалтын джашауларын кеслери бошагъанла да болуучандыла. Алайды да, Къобан улуну «Аязчыкъ ургъанлай», «Эрге чыкъсанг да», «Кёрюрге термиле», «Гюлге ушай», «Унутургъа кюрешсем да», «Сары гюлле» дегенча талай назмусу суюмекликни минг тюрлю бояууну бирер кесегин суратлаб, окъуучуну сагъышландырадыла, былай болумгъа мен да тюшген эдим, деб айтдыргъанларына сёз джокъду.

Бир статьяда бу китабны юсюнден толу хапар джизмакълыкъ да алай тынч тюлдю. Кесиме ол борчну да салмагъанма. Аны окъугъан адам биреу айталмагъан, кёралмагъан затланы да кёрлюкдю, табарыкъды.

Архитектор Айбаз улу

Школну джангы бошагъан джаш адамны джашау джолу тау къушну баласыны къанатлары бегиб, кёкню мийиклигине таукел учуб чыкыгъанына ушайды десек, хазна джангылмаз. Айбазланы Юсуфну джашы Солтан 1966-чы джыл Джангы Джөгетей орта школну бошаб чыкыгъанында, кёб джылланы джюрегинде бегиб тургъан усталыкны алыргъа кюреширингин айтхан эди. Мураты архитектор болургъа эди. Ариу халили, дерслерин айырмагъа билген джаш ол джыл огъунакъ джюреги суйген усталыкны алыр ючюн институтха барыргъа боллукъ эди. Солтан алай этмейди. Къачха дери биченде ишлеб, артда андан къол айыргъанында, къурулуш бригадагъа киреди. Алай бла сау эки джылны «Джөгетей» совхозну къурулуш ишлери бла кюршген, бригадасыны члени болуб, юлгюлю ишлейди. Ашхы муратына джетер ючюн институтха кирирге хазырланнганын бир кюнню да сериуюн этмейди, тохтаусуз кюрешеди. Алай бла Москвада архитектура институтха кириб, алчы студентлени бири болады. Арадан джылла къараб-къарагъынчы озуб, 1974-чю джыл Солтан ол институтну бошаб, ызына къайтыб келиб, Джөгетей-Аягъы районну баш архитектор къуллугъуна салынады.

— Тюрлю-тюрлю усталыкъла кёбдюле, аланы ичинден айырыб, архитектор болургъа нек излей эдинг, — деб сорабыз. Ол бир кесек да тынгылаб джууаб берди.

— Адам улу, ояргъа, чачаргъа, кюйдюрюрге тюл, хур джашау къууаргъа деб джаратылгъанды. Ариулукъ архитектураны юсю бла келеди. Адамны чемерлигин, усталыгын анда кёрюрге боллукъду. Аллай ариулукъну эте, джюреклени, кёзлени къууандыра билген ол насыбды. Насыбына тюбеген джашаудан толу юлюшюн алгъаннга саналады, — дейди Солтан.

Бир районну шахарында, эллеринде саулай да къурулуш ишлерине архитектура джаны бла джууаб бермеклик бизни сартын бек джууаблы ишди. Джөгетей-Аягъы шахарны огъары джанында, Европада эм улуу, мияла тюбюнде, теплицалада тахта көгетле ёсдюрген «Южный» совхоз-комбинатны ишчилерине, къуллукъчуларына теджелиб ишленнген, кёб этажлы ариу юйлени барыбыз да кёргенбиз. Алайда юйледен

сора да школ, Джарыкълыкъны юю, сабий садла, универсам дегенча уллу мекамла ишлениб хайырланыугъа берилгендиле, ала энтда ишлениб барадыла. Айбаз улу ма ол къурулушланы барысына да къошулуб, хар биринде кесини энчи юлюшюн къоюб барады.

Кертиди, ол юйле, бирси мекамла Москвада салынган, бегиген проектле бла ишлениб барадыла. Алай а аланы къалайда ишленниклери, хайырланыугъа алынныкълары, тегереклерин, арбазларын джарашдырмакълыкъ район архитектураны, алай демеклик, Айбазланы Солтанны юсю бла да барады. Былайда биз айтыргъа излеген бир зат: джаш архитектор кеси энчи ишлеб башлагъан биринчи кюнлеринде огъунакъ ма былай уллу къурулушка тюртюлюб, аны, ол экинчи экзамени да бет джарыкълы толтурады.

— Бирини юсюне бири болуб дегенлей, ма ол джыллада манга дагъыда бир сынаугъа тюшген эдим, анга да къууанама,— дейди Айбаз улу.

КПСС-ни Джэгетей-Аягъы райкому бла райисполкомну бегимине кёре, 1975-75 джыллада Джэгетей-Аягъы шахарны паркыны ортасында Уллу Ата джурт къазауатны заманында уруш тюзледе джан берген джигитлеге аталыб, мийиклиги 27 метр болгъан ала-мат эсгертме ишленгенди. Ол ишленник джерни, аны тегерегин джарашдырыуда Солтанны айырылыб кёб кыйыны кетгенин шахарчыла бююн да айтадыла. КПСС-ни райкомуну биринчи секретары, ишинден не аз да бош заман табханлай Айбаз улуну биргесине алыб, бу эсгертмени оноун этгенлей айлана эди.

— Къуру бу эсгертме тюрт, шахарны аралыгъын джарашдырыуда менден бек кёб сатны излей эди, со-ра эди, былайы архитектура джаны бла келиширик тюрдю десем, мадар бар эсе къара, алай тюрт эсе, сен айтхандан чыгъаллыкъ тюрбюз,— дей эди,— деб джылы ышарады, Солтан. Ата джурт къазауатны заманында джан берген джигитлеге аталыб бизни областда огъай, крайда да эм иги эсгертмелени бири буду деб таукел айтыргъа боллукъбуз. Эсгертмеде ёмюрлюк от джанады, джангы юйленгенле, аскер кзул-лукъларын толтурургъа тебегенле, байрамлада, башха къууанчлада, джыйылыулада болгъанла былайгъа келиб, гокка хансла салыб, сый бередиле.

Шахарны ара майданы кенгертилиб, алайда Владимир Ильич Ленинге уллу эсгертме ишленгенди.

Бу затла Солтанны архитектура оноуу бла джарашдырылгандыла. Ленинни эсгертмесин къалайда, къалай ишлерге кереклисини юсюнден СССР-ни художниклерини Союзуну члени Ёзденланы Билял бла Солтан кёб заманны оноулашхандыла. Бу эсгертмени ариу, таб, тыйыншлы джерде ишлегенлери ючюн Ёзден улу бла Айбаз улугъа кёбле бююреу этедиле.

Джөгетей-Аягъы дженгил ёсюб баргъан шахарды. Областда промышленность продукция чыгъарыу джаны бла экинчи орунну алады. Анга кёре, хар зат да ёсерге, джангыдан ишленирге керекди.

Айбаз улуну иш планларына, джарашдырылгъан неда хазырлай тургъан чертёжларына къарасанг, кёб затны кёресе. Ма шахарны Джарыкълыкъ юйюню къатында сабийлеге теджелиб, алапат видеосалон-кафе ишленнгенди.

Шахарны орамлары уа. Былайда да кёб иш барды. Курортная орам бла барады Черкесск—Карачаевск баш трасса. Амалсыз джарашдырылыргъа керекли джерлерини проектлери салыннганды. Калинин орам шахарны тюз арасы болгъаны себебли, айырылыб кёб затны джангыртыргъа кереклисин айтады Солтан.

— Саулай да алыб къарасакъ, — дейди ол. Шахар таб, ариу джерге тюшгенди. Ёзге джашауда бююннгю излемге келишмеген, аны тюрсюнюн бузгъан орамла, эски мекамла бардыла. Аланы да болумгъа кёре джарашдыра, джангыдан ишлей барадыла.

Былайда да районну баш архитектору тыйыншлы иш бардырады. Кертиди, аллай ишлени излемдеча этер ючюн, облысполкомну, райисполкомну бегимлери керек боладыла.

Элледе юйле ишлеу партия бла правительствону бу арт кёзюуледе тохтаусуз къайгъырыулары бла талай кереге иги болгъанды. Джангы орамла, тийреле къураладыла. Айырылыб Джангы Джөгетейде, Элтаркъачда, Сары-Тюзде аслам юй ишленнгенди.

— Энди биз, — дейди Солтан джангы мекам ишлеген адамны тилегине, излемине да эс бёлебиз. Аны бла бирге миллетибизни энчи шартларын джорюттен затланы къошарларын, аны къалай этериклерин айтабыз, юретебиз. Аллай затланы адамла бек джаратадыла, разы болгъанларын билдиредиле. Дагъыда бир айтырым, ал джылладача болмай, адамла архитекту-

радан эркинлик алмай, кеслерича ишлеб тебберге излемейдиле. Адам улуну ёлмезлик, ёмюрлюк сейир эсгертмелери бардыла. Арадан джюзле бла мингле бла джылла озсала да, Египетде, Грецияда, Италияда, Индияда, дагъыда бир къауум къраллада ишленнген тюрлю-тюрлю эсгертмеле архитектура джаны бла ишлеген чемер, уста, акъыллы адамлары оюмлары, къоллары бла джарашдырылгъандыла. Солтанны энчи библиотекасында алагъа байламлы джыйылгъан китаблагъа, суатлагъа, картлагъа къарасанг, ненги да унутуб, сейирлик дунягъа киргенча боласа. Аллай архитектура эсгертмелени юсюнден джыйылгъан затлада къуру тыш къраллада болгъанла тюл, саулай союз республикалары ол джаны бла хазналарын да кёрюрге боллукъду. Солтан аланы ариулукъгъа, башхалагъа кёргюзтюрге, махтаныргъа деб джыйыб кюрешмейди. Аланы ичинден къараб, сайлаб, сагъыш этиб алгъанларын болумгъа кёре, бир кесегин болса да, хайырландырыр джанындан болады.

— Солтан, тыш къраллада да, кесибизде да кёз кёрюб тоймазча, сейирлик архитектурала бардыла. Аланы барысын да кесича алакатды, ариуду, ёзге сен айырыб джаратханла да болурла?

— Тюздю, хар бири кесича сейирликди, — дейди ол. — Алай болса да, ма кёремисе, быланы, — деб Японияны архитектура ансамбллерин кёргюзтеди. — Къалай чемерлик бла ишленнгендиле.

Ашыкъмайын былай къараб чыкыгъандан сора, дуняда адамны къолундан чыкъмазлыкъ сейирлик зат джокъ кёреме деб, ичингден энтда бир кере разы боласа. Архитектура бла байламлы Солтан бла ненча сёлешсенг да, сёзю ахырын шахарны, районну джащау тюрсюнюне келтиргенин эслейме. Къысхаракъ айтсакъ, элдеде энчи юле ишлеуню юсюнден джюреги бла къууана, дагъыда сагъышлы болуб сёлешеди.

Ариулукъну, дуня сейирликни излеген, джюреги бла суйген Солтан, къуру архитектура бла тохтаб къалмайды. Ол литератураны, ана тилни, аны ёсегин айырылыб бек сюеди. Мындан бир бёлек джылны алгъа, Солтан бла литератураны юсю бла иги танышыргъа тюшген эдим. Ол хапарла джазады. Сени кёлюнге къалай келеди, не затны къошаргъа, къоратыргъа боллукъма. Хапарны къуралгъаны, тили къалайды, грамматика джаны бла халат джиберемеми

деб, тамам кёлю бла сорады, адам мени кёлюме былай келеди десе, аны бла эринмей кюрешеди. Солтанны кёб хапары джыйым китаблада, «Ленинни байрагъы» газетде чыкътганды, радио бла берилгенди. Солтанны джазгъанларында геройланы ич дуниялары, тин байлыкълары адамны кесине тартады, тили ариуду, башхаланы эниклемеген энчи хаты барды.

Айбаз улуну айтыуна кёре, бу башчылыкъ этген архитектура бёлюмде ишлеген Баббучуланы Света, Ёзденланы Борис дагъыда башхала баш билимли, ишлерин суйген, борчларын тыйыншлы толтургъан адамладыла.

Солтанны юйюнде чыракъ кеч джукътланады. Ол архитектура бла байламлы джангы китабланы окъуйду, хапарла джазады, юй бийчеси Аминатха, сабийлери Земфирагъа, Шамилге, Кемалгъа болушургъа заман табады, окъууларына къайгъырады.

Мындан алда Айбаз улуну СССР-ни архитекторларыны союзуна членнге алгъандыла. Анга биз барыбыз да бек къууаннганбыз. Нек десенг, Айбазланы Юсуфну джашы Солтан Къарачайдан биринчи болуб архитекторланы союзуна киргенди.

Комиссар Эрикген улу

Киши да унутулмагъанды. Аны алайлыгъына биз хар къуру да шагъат болгъанлай келебиз. Ата джурту, халкъы, келлик заман ючюн джанларын артха салмагъан, ала ючюн джашауларын берген кёб ашхы джашларыбызны бир къауумларыны атлары арт джыллада белгили болгъандыла. Ма аллай джигит уланларыбызны бириди Эрикгенланы Исхакъны джашы Зекерия. Ол къуру 28 джыл джашаса да, кесини атын халкъына белгили этгенди.

Важный элни джамагъат къабырларында уллу мермер ташдан ишленнген эсгертмени кёрген адам, къатына келиб, анга къарамай къоярыкъ тюлдю. Анда уста къол бла: Эрикгенланы Исхакъны джашы Зекерия «Ата джурт ючюн» деген партизан отрядны комиссары, 1914 джыл тууб, 1942 джыл сентябрны 17-де ауушханды», — деб джазылгъанды. Эсгертмеде чачы артына таралгъан, бетинде ётгюрлюгю эслен-

нген, аллына таукел къарагъан джашны сифаты кёрюнеди.

Ишде олтуруб тургъанлайыма бир джашыракъ адам, нёгери бир тиширыу бла кириб келиб, мындан алда сен радио бла хапарын айтхан Эрикенланы Исхакъны джашы Зекерияны туугъан эгечиди, — деди. Аты Зурумду. Уллу Хорламны кюнню сыйына аталыб газетледе, радиода, телевидениеде къалай кёб хапар айтылады, кёргюзюледди. Ма аланы барын да эшитиб, кёрюб, къарнашыны юсюнден сен айтхан хапар да анга къошулуб, тамам джюреги къозгъалыб къалгъанды. «Джарлы къарнашымы хапарын халкъгъа билдирген ол адамгъа мени бир тюбет, джюрек разылыгъымы билдирейим, ол билмеген, эшитмеген затларыны да айтайым, — деб тилерге къалгъанында, аны ючюн алыб келгенме.

Зурум, къолджаулугъу бла кёзлерине узала, бир бирде сёзлери тамагъын бууа, хапар айтады. Эрикенланы Исхакъ бла аны юй бийчеси Кючлюхан да, бирси таулу юйдегилеча, кёб сабий ёсдюргендиле. Аланы тёртюнчюлери, Зекерия, школгъа джюрюй башлагъан биринчи кюнлеринден огъуна эслилиги, фахмусу, ангысы бла къууандырыб тебрейди. Абаданыракъ класслагъа джете тебрегенинде, школда окъулгъан, берилген дерслени этиб, аны бла да къалмай, библиотекадан китабла алыб окъуйду, билимин ёсдюредди. 1930 джыл Зекерия школу айырмагъа бошайды. Аны финанс-банк техникумгъа окъургъа джибередиле. Техникумну джетишимли бошаб, къайтыб келгенден сора, областны банк-финанс ишлеринде къууллукъ этеди.

Артда Зекерия, Совет Аскерни тизгинлеринде къууллукъ этерге чакъырылыб, анда 1937 джылгъа дери болады. Сыйлы борчун джетишимли тындырыб къайтхандан сора ич органлада къууллукъ этерге чакъырадыла. Аллында следователь болуб ишлей туруб, артда Джёгетей Аягъы районну прокуроруну заместители болады. Бир бёлек замандан Учкулан районнга прокурор этиб саладыла. Совет властны кёрюб болмагъанла, джамагъат джорукъну бузгъанла бла къаты кюреш бардырады. Учкулан джанлада Совет властны бегитиуде, колхоз джашауну урунган адамлагъа хайырын ангылатыуда кесини энчи юлюшюн къошады.

Тутжан ишин излемге кёре ажымсыз толтургъан Эрикген улуну Къарачай областны прокуроруну заместителине саладыла. Бу джууаблы иште да кесини фахмусун, тирилигин, не кыйын кёзюуде да тюз оноу эте билгенин танытады.

Зекерия кесини билимин андан ары ёсдюрюрге керек болуб, Москвагъа академиягъа окъургъа кетеди. Алай а ол окъууун бошаргъа, фашистле бизни Джуртха чабадыла. 1941 джыл июлну 28-де ВКП-ни Орджоникидзе край комитетини теджеую бла Эрикенланы Исхакъны джашы Зекерия партияны Къарачай обкомуну экинчи секретарына сайланады. Автоном областны урунганларын къанлы джаугъа къаршчы къобарыугъа, аны экономикасын заманны излемине кёре джарашдырыргъа кёб кыйын салады.

1942 джылны джай айларында къанлы джау бизни областны джерлерине да джетеди. Ол кёзюуледе Микоян-Шахарда фашистлеге къаршчы кюреш бардырыр муратда «Ата джурт ючюн» деген партизан отряд къуралады. Отрядны командирина Исаков Михаил Иванович, комиссарына да Зекерия айырыладыла. Отрядха кеслерини разылыкълары бла партия, совет, комсомол ишледе болгъан дагъыда бирси къулдукъчула къошуладыла. Отряд ёседи, фашистлеге, аланы джакъчыларына салгъан заранлары терк белгили болуб башлайды. 1942 джыл Къубранда фашистле бла баргъан ачы сермешиуню кёзюуюнде Зекерия ауур джаралы болады. Сентябрьны 17-де Исаковну, Эрикген улуну да азаб чекдириб ёлтюредице.

Ол мурдарлыкъ Акъ Къалада болады. Зекерияны ёлгенин важныйчы Къойчуланы Акъджаш, биринчи эшитиб, кече арасында келиб, хапар айтады. Зекерияны эгечи, Зорум бла Назифат, джаяулай Карачаевск таба джолгъа чыгъадыла. Акъ Къалагъа келиб, алайда не дыгалас этселе да, ёлюкню къалайда болгъанын табалмайдыла. Билген да, джанына къоркъуб, ол затны юсюнден сёлеширге излемейди. Мурдарла Зекерияны бир нёгери Акъбайланы Исмаилны да ёлтюрген эдиле. Исмаилны адамлары, аны Ташкёпюрде басдырыб, арба бла кетиб баргъанлайларына, Зорум бла Назифатха ишекли болуб тохтаб, хапарларын эшитгенлеринде, ариу айтыб, кетигиз да къалыгъыз, сизни да ачытырыкъдыла, деб тилейдиле. Эки эгеч унамайдыла.

Излей, соруулай кетиб, Зекерияны ёлюгю Акъ Къаланы огъары джанында, Къобан бойнунда, табыллыгъын биледиле. Ингирала, айлана келиб, алайда эгечле бир джангы топрагъы болгъан дуппурчукъгъа тюртюледиле. Назифат, ишекли болуб, къоллары бла эрлай алайын къазыб тебрейди. Олсагъатдан огъуна джер-джери сыныб тургъан къол чыгъады. Экиси да, биргелей къаза келиб, Зекерия болгъанын таныйдыла. Эгечле, топракъгъа къатышыб тургъан къарнашларыны ёлюгюню юсюне къабланыб, джылай, танг атдырадыла.

— Ол кече алайда шашыб къалмай, тангнга къалай чыкыгъаныбызгъа энтда сейирсинеме,— деб джангыдан тыхсыды Зорум. Эртденбла Зорум, Назифатны алайда къоюб, элге къайтады.

Эл, джамагъат, дегенинг тенгизча кенгди, теренди. Кёб да турмай, бир бёлек къарт, бу къыйынлыкъгъа ичлери кюйгенлерин билдире, элни старшинасы Лайпанланы Муратбийге бар да, ёлюкню алыб кетерге эркинлик берсин, деб юретедиле. Эки кёзюнден къан тама, Зорум старшинаны юйюне барады.

Муратбий, эшикден бери къараб, не керекди дейди. Мен аны бетине къараб, къайда кёргеними эсиме тюшюралмай тохтадым. Ол да, бетиме джити къараб, бир джанына бурулуб кетди. Атасыны юйюне барама. Акъ оакъаллы къарт, мени тилегиме тынгылаб, джашын чакъыртады. Джашы келгенлей, аны бетине да къарамай, хыны ауаз бла, быланы ёлюклерин бер да, кеслерине ашыр деб, джанлаб кетди, дейди Зорум.

Аталары Исхакъны саулугъу къолай тюл эди, Кеси да къарт болгъан эди. Къызлары кетгенден сора, арба джарашдырыб, Кючлюханны да ары олтуртуб, джолгъа чыгъады. Ала Акъ Къалагъа джетгенлеринде, Кючлюхан джашыны ёлгенин ажымсыз билиб, кёлюне чабады. Ёлюкню басдырылыб тургъан джерден алыргъа Исхакъ бла бирге Муратбийни атасы да келеди. Уруча къазылгъан чунгурну ичинден Зекерияны ёлюгюн атасы Исхакъ бла Муратбийни атасы, биргелей чыгъарыб, арбагъа саладыла.

Ол, акъ сакъаллы киши, баш энишге къарагъанлай, Къобан бойну бла гузаба атлай, эл таба кеси джангыз кетиб къалады. Ёлюкню арбагъа салгъандан сора бетин ачыб, меннге бир кёргюзтюгюз деб, анасы къычырыкъдан алыб тохтайды. Ачадыла. Кёлюне ча-

быб тургъан Кючлюханны да джашыны къатына салыб, ингир къарангыдан джолгъа чыгъадыла. Олсатдан дунияны башын суу алды дегенча, бир уллу джангур джауады.

Акъ Къаланы тѣбен джанына джетерге, асыры бек джунчугъандан алларына баралмай тохтайдыла. Алайда арбаны бир джатманы тюбуне тартыб, тангнга дери турадыла. Эртденбла кете тебрегенлей, эки къарт келиб, немецледен толуду, Аллахны ишин ким биледи, акъылларына энтда не келир, ёлюкню сыртда табханбыз дерсиз деб, тѣгереклерине къарай, джанлаб кетедиле.

Кюнортадан оза, Важный элни къыйырына джетедиле.

— Элчиле, немецледен къоркъа, къатыбызгъа да келалмай, бушууларын билдире, джер-джерден къарай эдиле, — дейди Зорум. — Алай а сау болсун джамат, джанларына ма аллай къоркъуу бола тургъанлай, Зекерияны басдырыгъа болушады, бизни кѣлюбюзню чапырыгъа, сѣз да табады.

Ючюбюз да тынгылайбыз. Сора Зорум, хурджунундан бир акъ байланган затны чыгъарыб, биягъыналай джылай, аны ачды. Акъ къумашчыкъны ичинде узунлугъу 5—6 сантиметр болгъан сюек. Къолджаулугъу бла кѣзлерин сюрте:

— Партизанлагъа буйрукъ джазгъан бу къол эсе деб, мурдарла билегини юч-тѣрт джеринден уруб, умур-чумур этген эдиле, — дейди. — Этинден айырылыб, тюшерге джетиб тургъан бу сюекни, ёлюкню джуугъан сагъатда алыб, чырмаб къойгъан эдим. Кѣчгюнчюлюкню къыйынлыгъын да сынадыкъ, кѣрдюк, алай а му бууун сюегин джанымда тутам.

Не джашырыу, Зорумну бу къыйын, джюрекни титиретген хапарына тынгылаб, аны къарнашыны, джигит джашларыбызны бирини суратын кѣзюм бла кѣргенимде, мени да сѣзлерим тамагъыма тыгъылыб тохтадыла.

Адамны джюреги къозгъалыб, кѣлю такъыр болуб тургъан заманда акъыл сѣзле айтыргъа, сагъышларын чачаргъа керекмиди, огъесе кесича къойгъачмы игиди?

Ахырында айтырыбыз, махтаулу комиссарны джигитлигине къралыбыз уллу багъа бергенди. Эрикгенланы Зекерия 1943 джыл Къызыл Джулдузну ордени

бла саугъаланнганды. Алай бла кесини джаш ёмюрюн махтаулу уланыбыз эркинлик ючюн, насыб джашау ючюн бергенди. Эл да унутмайды джигит уланны.

Бир юйдегини хапары

Бу арт джыллада Сталинни, Берияны, Сусловну къанлы оноулары бла 1943 джыл къарачай халкъгъа джетген ачы къыйынлыкъны юсюнден кёб зат джазылгъанды. Ол хапарланы бир къауумларындан чач тюклеринг ёрге турурча титирейсе, адам баласы алай азабны къалай да кёлтюргенди деб, сагъышлы боласа.

Миллетибизге джетген азабны юсюнден энтда джангы кёб зат айтыллыгъына, табыллыгъына да чыртда ишек джокъду. Ёзге биз бюгюн саулай совет халкъ бла бирге 30-чу джыллада къарачайлылагъа джетген артыкълыкъны джангыз бир кесегинден хапар айтыргъа излейбиз. Ол да бир юйдегини юсюнденди,

Джёгетей Аягъы шахарда джашагъанланы асламысы Айбазланы Зекерияны джашы Джаппайны ариу танийдыла, сыйын кёредиле, тюбеген джерде тынчлыкъ-эсенлик сормай къоймайдыла. Джаппай джашауун саулай да медицинагъа, адамланы саулукъларын сакълаугъа бергенди. Мындан юч джылны алгъа пенсиягъа чыкъса да, суйген ишинден айырылыб къалалмай, район больницада энтда ишлейди. Миллетибизни тарихин, культурасын, искусствосун, литературасын бек сюеди, аланы юслеринден кёб зат да биледи.

Мындан алда мен иште олтуруб тургъанлай (мен район радиону редакторума) Джаппай кириб келди. Тынчлыкъ-эсенлик сорушуб, бир кесек тургъандан сора, хурджунундан бир кассета чыгъарыб, столгъа салды.

— Бу джырны, джыр да тюлдю, кююню, бир къауумубуз джыйылыб, Къарачайны белгили джырчысы Къозбаланы Акълимагъа тилеб, кассетагъа джаздыргъанбыз. Мадар бар эсе, къыхсача хапарын да айтыб, радио бла берсегиз. Ол джыллада миллетибиз чекген къыйынлыкъны энтда бир кесегин адамла билир эдиле,— деди.

Джаппайны айтхан хапары бла тохтаб къалмай,

талай документли кѡагъытха да кѡарадыкѡ. Мадарыбызгѡа кѡре, тилегин да толтурдукѡ.

Бюгюнлюкде джашауубузда кѡб табсыз затла болсала да, тюнене кѡрген, чекген кѡыйынлыгѡыбызны унутмай, аны юсунден ойлаша, Аллах, сен ол кюнлени кѡайтарыб кѡргюзме, дерге тѡйыншлыды. Айбаз улуну айтханын, кѡагъытладан джазыб алгѡанымы мен да «Кѡарачай» газетни окѡуучуларына билдирирге излейме.

Мындан джюз джыл чакѡлыны алгѡа, Кѡарачайны эски элленини бири Учкуланда Айбазланы Махаметни джашы Темир деб биреулен джашагѡанды. Аны сегиз джашы бла бир кѡзы болгѡандыла. Джашауун малчылыкѡ бла ашырыб келген Темир юйдегисин гитчеликден огѡуна ишлерге юретгенди. Джылла оза, сабийле да ёсе, джашагѡан, тургѡан джерлери тарлыкѡ этсе да, баш кечинмеклик эте баргѡандыла.

Биз бюгюн махтагѡандан эсе, сѡгерге талпыб тургѡан совет власть кѡарачайлылагѡа кѡб игилик этгенди. Айтыргѡа, Учкуланда, Хурзукда, Кѡартджургда джер кѡытлыкѡдан эки аякѡлары бир уюкѡгѡа сугѡулуб тургѡан кѡарачайлылагѡа тѡбен джанлада мекамла ишлеб, бачхала салыб, джашаргѡа джерле юлешиб бергендиле.

Ма алай бла 20-чы джыллада кѡуралгѡан эллени бири Кѡызыл Кѡала эл болгѡанды. Кѡызыл Кѡалагѡа биринчи келиб, кѡазыкѡ уруб башлагѡанланы арасында Темирни алты джашы — Салат-Герий, Кѡаплан, Зама, Басият, Забит, Чѡпеллеу — аланы эгечлери Шаба да болгѡандыла. Адам джашамагѡан джерге келиб, эл салыб башламакѡлыкѡ алай тынч болмагѡанды. Алай болса да, берч кѡоллу таулула, кечекюн да кюрешиб, элни тамалын саладыла. Андан сора мында адамланы джашау-турмуш излемлерине джууаб этген мекамла да ишленедиле. Мында джашагѡанла коллективизацияны кѡыйын кѡзюуюн да сынар керекли кѡалмайдыла. Алай болса да отузунучу джылланы ортасы сюремге, эл хайт деб джарашыб, хар зат да тюзелиб башлайды.

Ма ол кѡыйын джыллада Темирни джашлары, кѡызы да, тирилик танытыб, элчилени джашауларын иги джанына тюлендирир ючюн кюрешни ал сафында барадыла. Была барысы да, келин алыб, кѡыз чыгѡарыб, юйреб башлайдыла.

Биз Заманы юйдегисинден хапар айтыргъа излей-биз. Аны туура атасыныча сегиз джашы бла бир къызы боладыла, барысы да — кеслерини заманларына кёре, акъыллы, онглу, билимли, этимли, элчиле сүйген, сыйлагъан адамла. Къарнашла Рамазан, Ислам, Исса, Халин, Шамил, Зекерия, Якуб, Манаф, эгечлери Салима, бирер ишни тутуб, ма былай болсун дегенча баджарадыла.

Юйдегиде эм гитчени уллусу Якуб, 20—30-чу джыллада Къарачайны эм онглу адамларыны бири болады, 1922 джыл Джёгетейде Багъатырланы Харун бла бирге, джаш адамланы бирикдириб, комсомол ячейка къурагъанды. Тири, акъыллы, аллына таукел къарагъан Якуб къысха болджалны ичинде Къарачай-Черкесияны комсомол организациясына башчылыкъ этеди. Ол джыллада джаш адамланы арасында окъуй, джаза билмегенлени саны 98 процентге дери джете эди. Якуб, кесини къолунда ишлеген, тиширыу бёлюмге башчылыкъ этген Бурина Анна бла бирге эллени барысында да болуб, ликбезле ачады. Ол джыллада Якуб черкесли Хаптугов, украинлы Кухарук, дагъыда башхала бла бирге областда комсомолчу клубланы санын 30-гъа джетдиргенди.

1924 джыл Айбаз улу, облысполкомну бегимине кёре, ёксюз сабийлени юсюнден комиссияны члени болуб, аллай сабийлени бир джерге джыйыуну, алагъа къайгъырыуну, скъутууну юсю бла кёб иш бардырады. Ол 1927 джыл апрель айда миллетлени арасында байламлылыкъны, шохлукъну бегитиуню юсю бла ишлеген комиссиягъа башчылыкъ этеди. Къарачай бла Къабартыны джерлеринде джашагъан урумлуланы, тегейлилени, къарачайлыланы, малкъарлыланы арасында ууакъ къайгъылану Айбаз улуну башчылыгъы бла къуралгъан комиссия тыйгъанды. 1934 джыл Якубну областны промышленностуна башчылыкъ этерге джибередиле. 1937 джыл, «Халкъны джауу» атха чыгъарыб, тюрге атадыла. 1940 джыл, чыртда айыб табалмагъанларында, башына бош этедиле.

Ата джуртуна, халкъына таза иннетли джаш, 1943 джыл кеси разылыгъы бла урушха кетиб, анда ёледи.

Къарнашланы уллулары Рамазан билимли, онглу адам болгъанды.

Аны дин окъууу да болгъанды. Учкуланда, совет

властны биринчи кюнлеринден башлаб, халккы билимли болуруна джан аурутханды, аны ючюн кюрешгенлей тургъанды. 1928 джылгъа дери анда устаз болуб ишлегенди, къартла, тиширыула да къара танысынла, деб кюрешгенди. Артда, Къызыл Къалагъа кёчюб келгенлеринден сора да, школда устаз болуб ишлеб тургъанды.

Зекерия да, бирси эки къарнашыча, заманына кёре, онглу адам болгъанды.

1927—1935 джыллада Къызыл Къалада эл Советни председатели болгъанды. Аны къайгъырыуу бла ол джыллада бу элде джангы школ, почта, колхозну правлениеси ишленедиле. Джёгетейден ары баргъан джолну джарашдыртады, тохтаусуз кюрешуюу бла элге телефон тартдырады. Ол джыллада аны кёрген, сынагъан, биргесине ишлеген адамла Зекерияны тюзлюкню бек суйген, артыкълыкгъа тёзмеген, элчилерини джашауларын игилендирир ючюн, билимин, заманын аямай кюрешген адам болгъанын айтадыла. Артда, тутулгъунчу, мында джангы къуралгъан колхозгъа председатель болуб, джетишимли ишлеб тургъанды. Дагъыда ол адамны юсюнде бир ашхы шарты болгъанын эсге тюшюредиле. Элчилени арасында адеб-намыс, улуну-гитчени, тиширыуну сыйын кёрюу, къачын этиу бузулмазына бек къайгъыргъанды. Ол огъай эсенг, кеси ортагъа кириб, чачылгъан юйдегилени да джарашдыргъанды.

Окъууу, адамлыгъы, билими бла Манаф да бирси къарнашларындан кем болмагъанды. Къызыл Къалада, Элтаркыачда, Джёгетей Аягъында совет, мюлк ишледе ма былай болсун дегенча ишлеб тургъанды. Артда этимли, тири джашны, аллай къуллукълада ишлерге деб, Микоян-Шахартгъа чакъыргъандыла. Заманы бирси джашлары Ислам, Исса, Халин, Шамил да окъуй, джаза билген, элчиле суйген, сыйлары болгъан адамла болгъандыла. Ала мал кютгендиле, джер сюргендиле, дагъыда бирси ишледен да артха турмагъандыла. Башхалагъа юлгюге тутарча юйдегиле ёсдюргендиле.

Къарнашланы джангыз эгечлерин Салима да этимли, адебли, намыслы тиширыу болгъанды. Джашауу-бузну тенгизча чайкъалгъан джыллары Салиманы джюрегине кетмезлик джарала саладыла. Аны эркишиси Мамчуланы Муштур кёчгюнчюлюкню къыйын

джылларында Къыргъызстанда ауушханды. Салима-ны улуу джашы Магомет, Совет Аскерни офицери, джигитлик кёргюзюб, къазауатда ёлгенди. Аны бир-си юч джашы да — Хусей, Хасан, Пахауатдин-Магометча, ачы къазауатда джан бергендиле. 90 джылдан артыкъ заманны джашаб, Салима былтыр Джёгетей Аягъында ауушханды. Ёлюр кюнуне дери къазауатда джан берген төрт аждагъан джашына тарала кетгенин ангыламакълыкъ къыйын тюлдю.

Энди 1937 джыл декабры 17-де Къызыл Къалада Айбазладан биз хапарын айтхан юдегиге келген ачы къыйынлыкъны юсюнден айтайыкъ. Ол сууукъ кюн НКВД-ны бир бёлек адамы сауутлары бла Къызыл Къаланы къыйырындан киргенлей огъуна, кимни юйуне болса да къыйынлыкъ келди деб, элчиле сес-кекли боладыла. Ала салыб Заманы джашларыны юлерине барлыкъдыла деб, кишини да акъылында джокъ эди. Алай а адамны джашауу тюкге саналма-гъан хыны, ачы джылла не палахны да сынатыр ючюн къалмадыла.

Айбазлары Заманы беш джашын — Рамазанны, Исламны, Иссаны, Зекерияны, Манафны — тутадыла. Бу артыкчылыкъга, ачы кыйынлыкъга кюру Айбазлары тюл, саулай кызылкыалачыла, джөгетейчиле кюедила, бир-бирлерине айтыб тыхсыйдыла.

Не келсин, тарыгъыр, айтыр, ангылатыр джер къайда. Артхаракъда чыртда тюк чакълы терсликлер болмай тутулгъан беш къарнашха элчиле кюу этдиле. Ол заманда кюу этгенни, джырлагъанны джашаууна къаллай къоркъуу болгъанын ким да ариу ангылай эди. Алай а джюрекден таралыб чыкыгъан сёзлени тыйгъан андан да кыйын эди. Ма ол кюуну бир къауум тизгини:

Айны акъ толгъан бир
кечесинде
Бизге бир атлыла
келди.
Ол атлыланы алай
кӱргенлей,
Кетериклерин билди.
Тӱрт джанына бирден
кычырыб,
«Чыгыгыыз бери»,
дедиле.
Бир минутха кечим
бермейин,

Толу арбазны бирден
сюрдюле...
Къалай этейик деб, мен
джылаб бардым
Джарлы атамы къатына,
Ой, бир айтыры болгъан
кибик,
Рамазан къарай кетди
артына.
Пердаус джандетни
эшиги ачылсын
Былай ашсыз болуб
къалгъаннга.
Джети джаханимни эшиги
ачылсын
Тюзлеге къыйынлыкъ
салгъаннга...

Ма ол кюнден, декабры 17-ден сора, джашланы тёртюсюню чыртда атлары-чуулары чыкьмай, думп болуб кьаладыла. Зекерияны Черкесск шахарда он джыл тюрьме азаб салыб ашырадыла. Уллу Ата джурт кьазауат башланнгынчы андан Коми АССР-ни Железнодорожный деген элинден письмо келиб тургьанды. Андан сора не болгьаны белгисизди.

1958 джыл апрелни 15-де Ставрополь крайны сю-
дюню президиуму, Айбазланы Заманы беш джашы-
ны — Рамазанны, Исламны, Иссаны, Зекерияны, Ма-
нафны — чыртда айыблары болмагъанлай тутулгъан-
ларын ачыкълаб, реабилитация этгенди.

Былайда дагыда бир кѳошарыбыз: бу юйдегини артда ёсюб джетген джашлары, кызлары, аланы туудукълары Ата джуртларына, къралгъа таза иннетлери бла кѳуулукъ этгендиле, этгенлей да келедиле. Аланы бир кѳауумларына берилген кърал саугъала — орденле, медальла, сыйлы знака, махтау кѳагъытла — ол затлагъа толу шагъатлыкъ этедиле.

Биз былайда «халкъланы атасы» мыйыктылыны ол заманда къанлы оноуу бла Къарачайда бир юдегиге джетген къыйынлыкъны къысхача жапарын айтдыкъ. Аллайла уа ненча болгъан болурла?

Бюгюн ач, джаланнгач болгъан къарачайлы джокъду. Ол огъай эсенг, адамлада байлыкъ уллуду. Анга шагъатлыкъ: этаж юле, энчи машинала... Эм уллу насыб а — къоркъмай-юркмей, хар ким кёлюндегин ачыкъ айтады.

Алайды да, Аллах, сен ол къара кюнлени Къарачайгъа, бир миллетге да къайтарыб кёргюзме.

Генерал Хачир улу

Кесини миллетин суймеген хазна адам бола болмаз. Къарачай джашла бла къызлада алим деген ат алды, кърал магъаналы ишге салынды, джазгъан китабы башха тилде чыкъды, аскер чыны кѣлтюрюлдо, илмугъа джангы юлюш къошханды, кърал сау-гъагъа ие болгъанды, спортда джетишими махтаулуду деб эшитсек, дуня бла бир къууанабыз, кесине тюбеб, къолун тутмагъанлыкъгъа, бир-бирибизге айтыб, таза джюрекден бюсюреу этебиз.

Алгъаракъда Джѣгетей-Аягъы шахарда джашагъан Хачирланы Хусейни джашы Русланнга генерал-майор деген чын берилгенди деб эшитгеникде, бек къуаннган эдик. Ол кюнледе огъуна Русланны юсюнден толу хапар джазыб, «Къарачай» газетни окъуучуларына билдирирге излесем да, алай эталмагъан эдим. Сагъыш эт, ол джазарыкъ адамынгы кѣрмесенг, бетден-бетге къараб ушакъ этмесенг, сора ол адамны джашау джолундан, ишинден башхалагъа былай деб да къалай хапар айтхын.

Хусей, мени айтханымы толу ангылаб, юйге келгенлей, сеннге билдирirme, деген эди. Айхай, генерал джашны джумушу, баджаргъан иши биз айтханча, излегенча болмай, кѣбге созулду. Ата юйюне келмей кѣб мычыды. Хусей да тюбегени сайын, юйюнгде, ишингде да телефонунгу билеме, келгенлей билдирликме, дей турду.

Уллу Ата джурт къазауатда фашист Германияны хорланнганыны 48-джыллыгъын белгилерни ал кюнюнде, ишимде олтуруб тургъанлай, Хусей джашы Русланны да алыб кириб келди. Адамланы тюрсюнлери башха-башха болгъанча, сѣлешгенлери, кеслерин тутханлары, халилери да бирер тюрюлю болгъаны белгиледи.

Юсюнде сахтиян курткасы, орта сюекли, башына чал ура башлагъан къатангы, ууакъ-ууакъ ышара тургъан Руслан, эртдеден танышымча, тынчлыкъ-эсенлик соруб, тау адетдеча, атасы бла мен олтургъандан сора, шиндикни къыйыргъа тартыб, алай олтурду.

Дагъыда аллай адамла боладыла, сен аны ишинден, джашауундан джукъ сорсанг, китабны ачыб окъугъанча, чыкъырматыб хапар айтадыла, Бир къауумла уа, айтыр затлары кѣб болса да, тереннге кирмей,

сорууунга бир-эки сёз бла джууаб бериб къоядыла. Руслан да экинчи къауумундан кёре эдим.

Генерал джашыбыз саулай къарачай халкъ сынагъан кёчгюнчюлюкню кыйынлыкъ джылларында Къыргъызстанны Талас районуну Вильгельм Пик атлы колхозунда 1947 джыл туугъанды. Атасы Хусей школда устаз болуб ишлегени ючюмюдю, не эсе да, джылы джетиб, биринчи классха джюриб тебрегенлей огъуна, тенгчиклерини арасында иги окъугъаны, ариу халиси бла белгили болады. Къарачайлыланы онтёрт джыллыкъ азаблары бошалыб, Хусей юйдегиси бла ата-бабалары ёсген, аланы сюеклери асыралгъан Джёгетейге къатыб келеди. Узун, кенг Джёгетей ёзенни аралыгында орналгъан 20-чы джыллада ишленген школ Русланига къуш бала ёсген уячады.

— Къайсы бирибиз да талай джылны бизни окъутхан устазыбызны унуталмайбыз, аны огъурлу, сабыр тюрсюню джашауунгда тюрлю-тюрлю болумгъа тюшген кёзююунгде кёз аллынга келиб, кюч-къууат бергенча болады, — дейди Руслан.

Аны ма аллай устазларыны бири атасы Хусейди. Алай а аны юсюнден хазна айтмады.

— Математикадан окъутхан устазым Джазаланы Юсуфну джашы Абдул къаты адам эди, — дейди дагъыда. — Дерслени туура джик-джигине дери билдиргинчи къоймай эди. Ол окъутхан предметни юсю бла джашауума джол табханма десем, хазна джангылмам. Школда джорукъну, излемни кереклисича тутаргъа да бек сакъ эди.

Руслан Абдул бла бирге ол джыллада физика бла историядан окъутхан устазларын — Лайпанланы Сеитбий бла Джазаланы Халитни да тансыкълаб, сабыр, терен билимли адамла болгъанларын айтыб, эсине тюшюреди.

Биз генерал джашны школда окъугъан джыллары, джашауунда терен ыз къойгъан, суйген устазларын да аны ючюн сагъындыкъ: Хачир улугъа билимни тёппесине ёрлерге, аны юсю бла уллу аскер чыннгга тыйыншлы болургъа ала себеблик этгендиле.

Руслан аттестатны кёлуна алгъандан сора, атасы Хусей бла анасы Супият устазлыкъны сайласа разы боллукъларын билдиредиле. Ата бла ананы айтханларындан чыкъмагъан, аланы мынга къуб-къуру игилик излегенлерин ариу ангылагъан Руслан биринчи

кере, энди меннге къайда окъуругъуму эркинлигин кесиме къоюгъуз, деб тилейди. Джашлары кёз туурада окъурун, артда да алай ишлерин суюген ата бла ана, бир-бири бла оноулашыб, окъуууна чырмау болмай, кеси разыча болсун, деб тохташадыла.

Алай бла, Руслан 1965 джыл Бакуда Азербайджан нефть-химия институтха экзаменлени джетишимли бериб, студент болады. Бу институт саулай Кавказда терен билим берген, эм онглу окъуу базасы болгъан заведениелени бирине саналады. 1970 джыл аны тау инженер факультетин тауусады.

— Анда бизге къаллай билим бергенлерин андан билигиз, — дейди Руслан. — Бу институтда ишлерге уллу билимли алимле тыш къралладан да чакъырыладыла. Сёз ючюн, Германиядан келген профессор Хильмах Ремпельни, Болгариядан чакъырылгъан профессор Дмитров Георгийни окъугъан лекциялары, практика ишлери ёмюрлюкге башыбызда къалгъандыла. Хар айтханларын, юретгенлерин джашау бла байламлы этген бек уллу алимле эдиле. Академикле Али-Зада Насим бла Нарименов Акиф саулай къралгъа белгили алимледиле. Аланы тауладан байлыкъ алыуну юсюнден джазгъан илму ишлери башха къралланы окъуу заведениелеринден да хайырландырадыла. Профессорла Мехтиев, Ханларова, Рейхман да таулу джашны «билимни уллу къазанында къайнарына» кёб кыйын салгъандыла.

Бу адамланы юслеринден айтхан сагъатда Руслан бир затны айырыб чертди. Студентле алгъан билимлерин джаашуда тыйыншлы хайырландырыр ючюн, нефть, газ чыкъгъан, магъадан къазылгъан джерлеге элтиб, практика ишлеге бек уллу магъана бере эдиле. Айтылгъанны, къолунг бла тутуб, кёзюнг бла кёрсенг, аны джик-джигине дери биллигинге не сёз.

Институтну айырмагъа бошаб чыкъгъан Русланы хоншу Дагъыстаннга джибередиле. Бу республиканы тасигъатыны сейирлигин, джер байлыгъын билир, кёрюр ючюн, аны кесинде болургъа, къараргъа керекди. Эки джылны ичинде Дагъыстанны кёб районунда, кириш тауларында, берекетли тюзлеринде айланады, бойнуна салынган джууаблы борчну джетишимли толтурады.

Анда эки джыл ишлегенден сора, Хачир улуну Пятигорскеде «Севкавгидроводхозгъа» чакъырадыла.

Тау кѣуш эркинликни, кѣк хауаны суюгенча, Русланда, кабинет джашаудан эсе, тышында болургѣа, айланьургѣа, ишлерге излейди. Сора, кесини тилеги бла 1973 джыл Руслан Туркменистаннга кетеди. Чарджоу областны Газогек деген джангы кѣуралгѣан элине келиб тюшеди. Былайы республиканы эм кѣб газ чыкѣгѣан джерлерини бири болургѣа керек эди. Анга кѣре, бери кѣб адам, техника, товар да келедиле. Русланны тамада геолог кѣуллукѣгѣа салыб, аны эркинлигине джорукѣдача бир адам, оборудование, транспорт береди. Туркменистанны учу-кѣыйыры болмагѣан кѣум тюзлерин, 50 градусха джетген иссилигин, анда сууну джашауда эм сыйлы затча джюрютгенлерин, адамны джашаууна кѣоркѣуу салгѣан уллу джыланланы, кѣуртланы бизледен аз адам кѣрген эсе да, кѣбюбюз айтыб эшитгенбиз. Ма ол болумда таулу джаш анга салыннган джууаблы ишни ажымсыз тындырады, аны башчылыгѣы бла газ чыгѣарыкѣ талай джер хазыр болады. Артда уа, газ чыгѣарыу талай кереге ёседи.

Терен билимли, тутхан ишин ма былай болсун дегенча баджаргѣан таулу джашны Москвада кѣз туурада, аны, башха джууаблы кѣуллукѣгѣа салсала да, ажымсыз тындырлыгѣына ишексиз боладыла. Кѣб турмай Хачир улуну, Москвагѣа чакѣырыб, Оренбург шахарда баш командованиени экиджыллыкѣ курсларына окѣургѣа джибереди. Былайда алгѣан билими бла нефть, газ чыкѣгѣан джерледе авария болса, от тюшсе, джер тебрентсе, суула кѣобуб, шахарлагѣа, элlege, адамланы джашауларына кѣоркѣуу салынса, атом электростанция бузулса, химия заводла, чегет джанса, ол кѣоркѣууну тохтатыр, тьяр ючюн кюрешген спецтехника бла баджарылгѣан аскер бѣлекге башчылыкѣ этерге керек эди.

Аллай ишге башчылыкѣ этген кѣралны, халкѣны аллында бойнуна кѣаллай джууаблы ишни алгѣаны ариу ангылашынады.

Баш командованиени окѣууун бошагѣандан сора, Русланны Коми АССР-ге джибереди. Ары нек тедегенлерин да ангылатады. Ол республиканы джери уллуду, хауа, табигѣат болуму кѣыйынды, джолла аздыла неда джокѣдула, байлыгѣы уа уллуду. Мында чегетни учу-кѣыйыры джокѣду, нефть, газ, тюрлю-тюрлю металла чыгѣадыла. Аланы бири джанса неда

от тюшсе, авария болса, кюрешген бек кыйынды, кюреширге уа керекди.

Аны айтханына кёре, бир кере чегетте от тюшеди. Чегет джанган бла кяалмай, геологоразведкада ишлеген адамлагъа аланы транспортларына, оборудованиелерине, джаныуарлагъа, кяанатлылагъа уллу заран тюшери ачыкъланады. Табигъатны бу зарауатлыгъы бла кюрешген Хачир улу башчылыкъ этген отрядха ич министерствону, граждан кюруулауну, военкоматны эмда джергили органланы юслери бла кёб адам кюшулады. Аланы барысын да джыйыб, кыйсы кяалайда, кяалай кюреширигин ангылатыб, тыйыншлы техника бла баджарыб, башчылыкъ этмеклик алай тынч иш болмагъаны хакъды. Ёзге бу джууаблы ишни ол излемдеча толтурады, миллионла бла сом багъасы байлыкъны сакълайды. Аны тышында, алай дженгил мадарла этилиб, от джукъланмаса, табигъатха тюшерик заранны уа учу-кыйыры джокъду дерча алай болады. Айтыргъа, алайлада дженгил заманда чегет, ханс ёсерик тюл эди, хауа тюрленник эди, нефть, газ баргъан мазаллы быргъыла атыллыкъ эдиле.

Айтханыбызча, алай болгъан төресинде табигъатха заран тюшген бла кяалмай, адам да чарпыйды. Неда джер тебресе, суула кюобсала, химия, нефть предприятиееле атылсала уа? Аллай затла уа бола туруучандыла. Ма аллай жарсыула бла кюрешген адамланы саны 3000—3500 дери джетеди. Болум бек аманнга тебресе, военкоматны, граждан кюруулауну юсю бла резервистлени да чакъырыргъа керек болады. Ол кёзюуде кюрешге кюшулгъанланы саны 10 мингден атлайды. Ол затланы эсде тутуб, хаб-хазыр болуб турургъа керекди. Коми АССР-де болгъан эки джылны ичинде Хачир улуну башчылыгъы бла аллай затлагъа кяршчы кюреш тохтаусуз барыб турады. Анга кёре заран тюшюу да бек аз болады.

Россияны аллай ишле бла кюрешген комитети Хачирланы Русланны кюркюулу болумда таб, оюмлу башчылыкъ этгенин талай кере чертгенди.

Россияны кюн чыкыгъан джанында, Тюмень областа, Джангы Уренгойда, кяралны экономикасына, джашаууна бек уллу магъаналары болгъан нефтни, газны мардасыз кёб табылгъанларын барыбыз да билебиз. Ол ишге байламлы былайда кюуралгъан белек-

ни командирини заместители, артда командири болуб, кёб джылны кзулукъ этген этеди Руслан. Былайда от тюшгенле, аварияла дегенча джарсыула болмай турган эселе, анда Хачирланы Русланны энчи кыйыны барды. Алай бла, ол кралны кёб джеринде, тыш краллада да бойнуна салынган джууаблы борчну тамамлы тындырады.

Арт джыллада Астрахань областда нефть бла газ кёб табылыб, бу санагъат кенг джюрюш алыб тебретди. Москвада комитетде (ол комитетни излеми, рекомендациясы бла правительство Хачир улугъа генерал чынны бергенди) Русланны Кавказгъа, Къарачайгъа да алайы джууукъду, разылыгъын болса, сени ары джиберлик эдик, дейдиле. Руслан, разы болуб, Астрахань шахаргъа кечеди. Бусагъатда ол мында нефть бла газ чыккыган джерледе аварияла бла кюрешген аскер белекни командириди.

Анга Россияны кыбыла джаны толусу бла, къарайды. Иш джууаблыды, кыйынды, алай а быллай ишледен терен хапарлы джаш генерал хар затны кюл аяздача аriu биледи, тыйыншылы оноу этеди, сакъды, кюлунда ишлегенлени да туура алай юретгенди.

Былайда дагъыда айтыргъа излегибиз: Руслан спортну бек сюеди. Самбодан спортну устасына кандидатды. Къарачай-Черкесияны белгили тренерлерини бири Пчёлкин Вячеслав меннге спортну суюдюрюрге болушхан эди, деб разылыгъын билдиреди.

Былайда Русланны атасы Хусейни да сагъыныргъа тыйыншылы керебиз. Отуз джети джылны бёлюмлей устаз болуб ишлеген огъурлу киши юй бийчеси Супият бла бирге юч джаш бла эки кызыны — Русланны, Юсуфну, Альбертни, Кулистанны, Апалистанны ёсдюргенди, барына да баш билим алдыргъанды. Бюгюнлюкде бирер толу юй болуб джашайдыла, ишлейдиле.

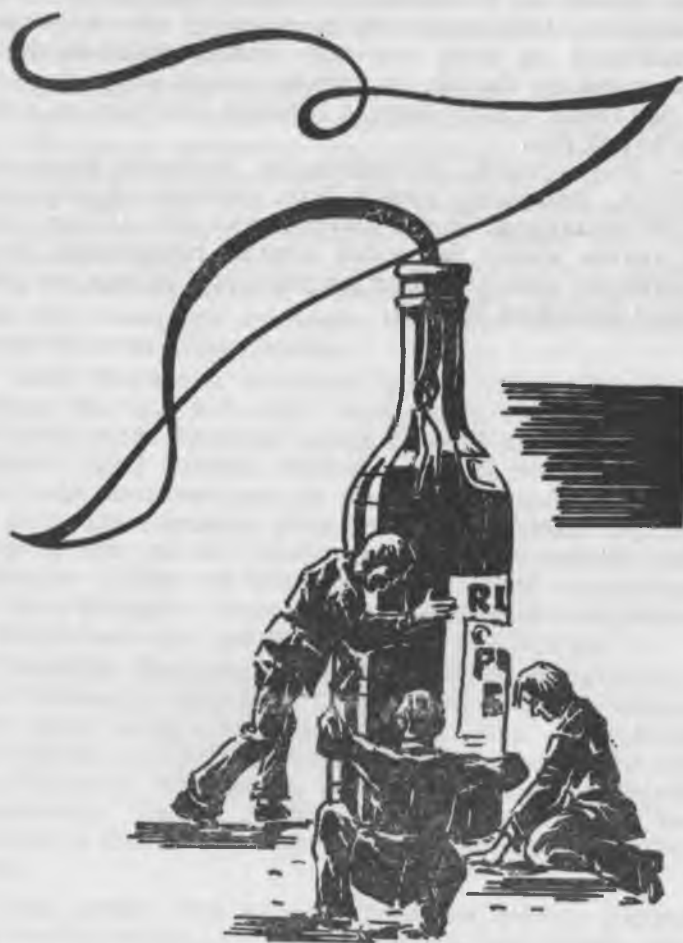
Биз, ушакъ эте келиб, Русланны юйюн, юйдегисин соргъаныкъда, ол, сау къаллыкъ, баш энишге къарай, атам айтсын дегенча тынгылады. Хусей сёзге кюшулду. Русланны юй бийчеси къарачай кызы Зейтунады. Эркишисини кыйын, джуаблы ишге башчылыкъ этгенин аriu ангылаб, анга керти билек негер болгъанды. Бир джаш бла бир кызы ёсдюредиле. Мурат кеслери джашагъан Астрахань шахарда медици-

на институтну экинчи курсунда, Алима да 8-чи клас-
сда окъуйдула.

— Экисин да окъуулары бек игиди, барсам, бери
келселе да, устаз бла сохталарыча ушакъ этеме,—
дейди Хусей. — Бююнлюкде тюрлю дуниягъа келиб
тирелгенбиз. Бир къауумла, энди окъуу неге керекди,
къалай-алай да ачха эталсанг болду, дейдиле. Мен
ангылагъандан билим, не тюрлю заман келсе да, ке-
рек боллукъду, анга чыртда ишегим джокъду,— дей-
ди огъурлу ата.

— Къуллугъум, джашагъаным тышында болгъан-
лыкъгъа, джюрегим хаман бери тартханлай турады.
Заман табханлай, эрлай джетиб, къартлагъа бир тж-
беб, анамы къолу бла этген джылы гырджыны бла
айранындан ашасам, неми да унутурум келеди, — деб
джылы ышарады Руслан.

ЧАМ ХАПАРЛА

Тийме анга

Джандыу коридорда кѣабыргѣагѣа тагѣылыб тургѣан гитче кюзгючюкге иги кесек кѣараб, мыйыкѣларын да сылаб, ышармыш эте, ич печге кирди. Кѣызчыгѣы Хаулат кѣолунда джаза тургѣан ручкасыны кѣыйырын ауузуна сала, атасыны бетине джити кѣарады. Джандыу да аны бетчигине, столда тетрадла бла китаблагѣа кѣзюн джетдире:

— Хаулат, дерслерингими этесе, бошай эсенг, тауукѣлагѣа да аш бер, бузоучукѣну аллында суу бар эсе да бир кѣара, — деб мюйюшде шифонерге битди.

— Тауукѣлагѣа ингирде аш берликме, бузоучукѣну сууу барды.

— Да сора хаман бу китаблагѣа битиб турма да, эшик хауагѣа чыгѣыб, бир кесек ойнаб кел.

— Ання эшикде айланнганны кѣоюб, дерслерини эт дегенди.

— Ання, ання деб турма да, эшикге да бир чыкѣ, — деб Джандыу, кѣызчыгѣына хыны кѣараб, шиндикге олтурду.

Хаулат джукѣ айтмай, аллында ачылыб тургѣан китабха кѣарады.

Джандыу азмы, кѣбмю олтурду эсе да шиндикдѣ, андан ары тѣзюмю джетмей, шифонерни эшигин ачыб, ары узалды.

Кѣызчыгѣы да китабдан кѣзлерин алыб, аны таба кѣараб тохтады. Шифонерни кѣыйыр сюреминде тагѣылыб тургѣан кѣолан чебгеннге узала тебрегенлей, кѣоллары кѣалтыраб, иги кесек турдула. Сора чебгенни такѣгѣычдан да алмагѣанлай, тюб джанындан чырмаб тебреди. Хаулатны «Тийме анга» деген тауушу башына таякѣ бла ургѣанча илгендирди.

Ол чебгенден кѣолларын алыб, бери бурулургѣа, кѣызчыгѣы да ѳрге туруб, кѣатына келиб:

— Тийме, — деди дагыда. — Ол джолда джау-лугъун алыб кетиб, сатыб ичгенинде, ання къаллай бир джылагъан эди. Энди алдырлыкъ тюлме. Ингир-де ишден келсе, энтда джыларыкъды.

Шифонерни эшиклерин этиб, аны аллына сюелген къызчыгъыны башындан аягъына дери къараб чыгъыб, къоллары да къалтырай, Джандыу ичинден бир затла айтыб мурулдай, эшик таба бурулду.

Майна джыланла

Джыланла, джыланла, майна джыланла келе турадыла. Уа-а-а деген ачы тауушдан асыры бек илген-нгенден, Гытдыуну бутлары къыйылыб, аллына атла-ялмай, олтуруб къалды. Бир кесекден эс джыйыб, кийимлери да тешилмей, диванда джатыб тургъан джашыны къатына келиб, тегерегине да къарай:

— Къайда кѳресе, джыланла,— деб къычырыб сорду. Алай а джашы аны сорууна джууаб берирден озуб эди. Сорууун экинчи кере къайтарыб, джууаб алалмагъанында, диванны аллында джашыны къус-ханын тазалар мурат бла эшикке чыкъды.

Ол къолуна таз, суу, пол джуугъан бысдыр да алыб, ызына кирирге, джыланла, майна джыланла деб джашы биягъынлай къычырды.

— Оу джарлы, мен да кѳрмегенлей, юйню ичине джыланла кириб тура болурламы,— деб кеси аллы-на сѳлеше, тегерекге къараб тебреди. Не бек къарады эсе да, юйде джыланла кѳрюнмейдиле. Диванны къа-тын тазалай тургъанлай, джашы:

— Ма джетдиле, уа-а-а, — деб биягъынлай къы-чырды. Гытдыу къолундагъыланы эрлай атыб, эшикке чыгъыб, тюз хоншулары Аубекирлеге чабды. Аны джашы врачды. Ол алагъа джетерге, туура излегени-ча Аубекирни джашы Исхакъ аллына чыгъыб къалды.

— Исхакъ, джанынга болайым, джашчыкъ къай-да эсе да тартханчыгъы болуб келген эди да, джылан-ла, майна келе турадыла деб хаман къычырыб тура-ды. Къарайма да, юйде аллай зат кѳрмейме, бир къа-расанг а, — деб къадалды. Исхакъ диванда сойланыб тургъан джашны халын кѳргенлей ангылады. Къолун тутуб, джюрегини ишлегенине башын да чайкъай:

— Айран ичир, къусма къой, дагъыда ичирирсе. Бу аязыгъынчы джыланла, макъала, тюрлю-тюрлю джаныуарла юйююзде, муну кёз аллында турлукъдула. Ичкенин къоймаса, чоту табсыз боллукъду, — деб сёзню бошалгъанын билдирди.

Биз умут этгенча болмады

Солтан джолда кетиб баргъанлай. Халкъ сюдню уллу межамыны аллында джыйылыб тургъанланы эслеб, джорюшюн акъырын этди. Къыйыр сюремде сёлеше тургъан экеуленни бири эртдеден танышы Билял эди. Быллай бир адам нек джыйлгъан болур эке деб, хапар билирге излеб, аланы къатларына джууукълашды. Билял да муну таба айланды.

Экиси да къол тутушуб саламлашхандан сора:

— Солтан, не къайгъы барды? — деб аны бетине соруулу къарады.

— Юйдегини къарнашына сют этиледи. Биз этген умутла болмадыла, — деб Билял хапарын андан ары айтды:

— Ючеулен болуб ичкендиле. Сёзден сёз чыгъа келиб, дауур-суююр болгъандыла. Бир нёгери мынга мен сени алай-былай этиб деб, тебегенлей, бу да консерва къалайны башын ачхан бычакъына сермеб алгъанды да ургъанды. Эсирген къалайына ургъанынмы биллик эди, сол кёзюн алгъанды да къойгъанды. Следствие баргъанлы бери айдан артыкъ бола эди. Биз умут этген бла туююшгенле эсириб болгъанлары себбли, аны эсге алыб, условно бир джыл зат берликдиле деб тура эдик. Алай болмады, — деб Билял тынгылады.

— Да къалай болду да, — деб Солтан аны бетине соруулу къарады.

— Болуб а не боллукъ эди, этген хулиганлыгъы бла къалмай, дагъыда эсириб болгъанды деб, беш джыл тюреме азаб салыб сирелдиле, оллахий.

— Бусагъатда ичкичиликге къаршчы къаллай къаты кюреш барады. Ол излемни ангыламай, неда ангыларгъа излемей ненча адам кеси-кесини башына палах табады. Бу джашны чоту да алай болгъанды, — деб, Солтан да сёзге кьошулду.

Джуудула

Ханафий ёмюрю кьойчулукъда ишлеб келеди. Совхозда, районда да джетишимлерин махтаб айтыр керекли кьалмайдыла. Кесини да юч кызы бла бир джашы барды. Джашы Назир хар кимни да машиналары барды, сен да ал дерге кьалгъанында, мюлк тамадалагъа айтыб, бир бёлек заманны сакълагъанларындан сора, бюгюн барыб, базадан джангы «Жигули» машинаны алыб келгендиле. Тийре-хоншу да келиб, чырмаусуз джюрюгюз деб, алгъыш да этдиле.

Ингир къарангы бола, Назирни юч шоху Оштур, Муштур, Хуштур келиб, аны бла джолгъа чыкьдыла. Сёзню эм алгъа Оштур башлады.

— Алан, джангыз бизни «Жигулийибиз» барды деб тура болурса. Быллайла хар кимде да бардыла. Иш анда тюдю. Джууаргъа керекди. Бу джангыды,— деб бирсилеге къарады. Ала да башларын силке, тюзсе деб билдирдиле.

Биз айтмагъанлай, чотну кесинг къуарарса деб тура эдик. Сен а тынгылайса.

— Аланла, сиз сейир адамласыз. Машинаны бюгюн алыб келдик. Тамбла да боллукъ болур, огъесе туура ма бусагъатдамы дейсиз, — деди Назир. Шохла барысы да бирден кюлдюле.

Экинчи кюн сагъат онлагъа элден алай узакъ да болмагъан Къайынлы таланы тюз кыйырына джангы «Жигули» келиб тохтады. Ичинден тертеулен чыгъыб, къараб-къарагъынчы кёк къырдышха тюрлю-тюрлю ашарыкъла бла бирге аракъы шышала къотарылдыла. Джарашыб олтургъандан сора, Хоштур кьолунда уллу стакан бла бир аракъыгъа да къарай:

— Бу машинаны сеннге алыб берген атангы сау-лугъу, кючу кёб болсун, чархына бир чюй киргенча болмай, кёб джылланы ичинде сау-саламат айланыгъыз, — деб алгъышны келтирди. Стакан ючюнчю кере айлангандан сора, бир кесек да солуюкъ деб джатыдыла.

Кёб да турмай, Муштур ёрге туруб:

— Мени уллу къарнашым да кёб болмай туура ма быллай машина алгъанды. Къайда бир джюрютюб кёрейим, — деб Назирни асыры онгсунмагъанына да къарамай, ачхычны алыб, ары айланды. Бирси ючу-

сю селеше тургъанлайларына, кёз ачыб джумгъунчу бир кесекни ичине, джангы «Жигули» быланы юслерине айланды. Былагъа джетерге эки-юч метр къалгъанлай, бир джанына къысха бурулду, алай а джатыб тургъан Хоштурну аякъларыны юсю бла озуб барыб, чегетни къыйырында уллу къайын терекге урду. Эсиргенле терк аязыгъанча болдула, не келсин, Хоштурну онг буту сыныб, джангы «Жигулини» да ал джаны чотдан чыгъыб эди.

Келсе, суюе-суюе барыр

Шамай къолунда стаканны экинчи кере толтуруб, ичиб бошаб, мыйыкъларын сылай, къатында олтургъан ючеуленнге кёзюу-кёзюу къараб:

— Энди ишни юсюнден селешейик, — былагъа бюгюн биринчи кере тенглик халда къошулгъан Магафир, ол айтханынг не затды дегенча кирпич къакъмай, аны бетине битди.

Шамай мыйыкъларына кёзюу-кёзюу узала, ауаз берген афендича селешди:

— Да алайды джашла, бизни ма бу тенгибиз Тауалий Маджирни ол тюкенде ишлеген къызына келечилик айтдырыб, кеси да тюбеге, кёб кюрешгенди. Кесин ким эсе да бир этиб, къатына да къоймайды.

Тауалийни не хатасы барды. Эки этажлы юйю, тюбюнде машинасы, кеси складны тамадасы. Къатынындан айырылгъанлы сау джыл озду. Эки сабийине да алимент телейди. Алайды да джашла, келсе, суюе-суюе барыр. Бетинде ырызы болгъан къыз болса, ол биз алыб келиб юйге киргизгенден сора, ызына кетмез. Кетерге излесе, аллай къыз вообще керек тюлдю. Бара бер дедик да, къойдукъ. Бизни къолубузгъа бир тюшген алай этерге амал джокъду. Ол себебден бюгюн къалай-алай да къызыны къачырыргъа керекбиз. Бурунгула акъыллы адамла болгъандыла, къызгъа суюемисе-суюмеймисе деб соруб айланмагъандыла. Биз аланы туудукъларыбыз. Шамай джумдуругъун кесини кёкюрегине эки кере джетдириб, джукъ айтыры болгъан бармыды дегенча къатындагъылагъа къарады.

Аны ауузуна къараб тургъан Магафир:

— Унамай къойса, арты къалай болур, дегенлей:

— Бизге къызтеке нёгер керек тюлдю. Къоркъа

эсенг, джанла былайдан, — деб, толуб аллына салыныб тургъан стаканнга узалды.

Ингирде Маджирни къызы Розаны урлаб кетгендиле деген хапар элге терк джайылды.

Ким къачыргъанын, къайры алыб кетгенин киши тюзеталмай тургъанлайларына, эл тууарны кютген Хаджалий, къызын тутуб, ол да джылай баргъанын, машинаны номерин да айтды. Бу къайгъыгъа сагъайыб, джыйылыб тургъанла ол Розагъа келечиле джибериб айланган Токъал улу Тауалий болгъанын билдиле.

Былайгъа кёб турмай эл Советни тамадасы Сапарбий, участковый милиционер Илияс, дагъыда бир талай джаш джыйылыб:

— Быллай хайуанланы къолларына тюшген къызыны ызындан дженгил болмасакъ, джарарыкъ тюлдю, — деб гузаба болдула. Эртдениги сагъат беш бола, район милициядан келгенле да болуб, тёртюзюн да башы джабыкъ, терезеси темир сетка бла бегиген фургон машинагъа джыйыб, Розаны да дженгил машиначыкъгъа, къатларына олтуртуб, элге хапар билдириб, районнга алыб кетдиле.

Иги градусу барды да

Къызыны ызындан келген къонакъла столланы тёрт гереклеринде тизгинлешиб олтургъандыла. Бери джанында печде да джаш джанындан адамла. Столлада болмагъан ашарыкъ джокъду, ички уа кёрюнмейди.

Джаш джанындан тамада, ол бирси тамадагъа къараб:

— Къонакъла, айыб этмегиз, эл Советни тамадасы Къурманбий келиб, мадар бар эсе, ичкини джюрютмей, былай бир юлгю кёргюзтюз, — деб бир бек тилеб кетгенди. Бусагъатда ичкини юсюнден законну да билесиз, алай болса да, ата-бабабыздан келген аламат бозабыз барды. Къайда шапа, бозангдан къуюб башла, — деди. Хар ким бирер-экишер айландыра келгенден сора, олтургъанланы тауушлары кёлтюрюледи. Кёб турмай, экишер-ючюшер болуб, эшикке гузаба-гузаба чыгыб тебретиле. Хар ким бирер джары бурулуб, тартыша, къусуб кюрешедиле.

Боза ичиуню къоюб, былай нек болду, ууму къошхансыз деб къонакъла джанындан къайгъы этиб баш-

ладыла. Керти да не болду эсе деб тиширыулагъа дери сагъайдыла.

Сёзню тереннге кетиб башлагъанын кёрюб, алайгъа киргенлени ичинде юй иесине джууукъ джетген Шоппакъ:

— Аланла, тохтагъыз, мен айтайым, — деди. Кими ёрге туруб, кими олтуруб тургъанлай, аны таба къарадыла.

— Тюнене Хаджи-Мурат (юйню иесини аты алай эди) бозадан сора ички джюрютюрюк тюлме дегенинде, анга билдирмей, бир таныш тиширыудан барыб, 3—4-литр самогон алыб келиб, бозагъа къошхан эдим. Туура былай къатышдырыб къоярын ким биле эди. Алай болса да, иги градусу барды не деб, кеси аллына харх этиб кюлдю.

Хата джокъду

Он джыл болгъан джашчыкъны тылпыуу тыйылыб, солуучугъу кючден чыгъады. Тёгерегине басынганланы ичинден бири:

— Джолда машиналаны бирин дженгил къурагъыз, сабий ёле турады, — деб аны кёлтюрюб, эшик таба мыллык атды.

Джашчыкъны столгъа салыб, врачланы бири кискород бла солута, бири да укол этиб кюрешеди. Эки-юч кере къусдуруб, ашхынын да джуудула. Ортадан сагъат чакълы заман кетгенден сора джашчыкъ эсин джыйыб, къатында бети-къуту кетиб тургъан анасына къараб, азчыкъ ышарды.

Энди маджал болду, юйге алыб кетерик эди дегенлеринде, врач, огъай, тамблагъа дери мында турлукъду деб унамады. Джашчыкъны биргесине анасы къа-лыб, бирсиле ызларына кетди. Кюеу кёргюзтюрге джыйылгъанланы асламысы эсириб, тамадалары да кетер къайгъы эте тура эди.

Джашчыкъгъа къоймай аракъы ичирген, атасындан къысха джууукъ джетген Адурхай эки кёзюу да къыб-къызылла болуб, къонакъла бла олтургъан джеринден не болдугъуз деб, тили бюлдюрюу эте, къычырыб сёлешди. Къысхача хапарны айтханларында:

— Хата джокъду, алай эте эркиши боллукъду деб, столда джарты къуюлуб тургъан стаканнга узалды.

Бир эркин солуюкъ

Экеулен бир уллу хызенни кѣлтюрюб, аланы ызларындан да ючеулен тютюн иче, Къобан сууну бойнуна тюшдюле. Алайда кими джуууна, кими шахмат ойнай, бирсиле да башларына газетле джайыб, исси кюннге кеслерин бериб джатадыла. Хызенни баууну бир джанындан тутуб келген:

— Аланла, джюрюгюз, энгишгерек барайыкъ, ташаракъгъа, адам болмагъан джерде бир эркин солуюкъ, — деди.

Анга огъай деген болмады. Мазанлы къая ташны къатында кѣк къырдышха кѣб тюрлю ашарыкъ джайылгъанды. Аланы бир джанында тѣрт-беш аракъы шыша да сюеледи. Ичлеринде шапалыкъ эте айланган, бир зат къабыб, аууз кирибизни кетерейик, бу шышаланы татыуларын да бир кѣрейик деб, аланы бирини башын терк ачды.

Стаканла ючюшер кере айланнгандан сора, карт ойнаргъа дедиле.

Ичлеринден бири ѳрге туруб, оллахий, сиз къалай суйсегиз алай этигиз, мен суугъа бир кириб чыкъмасам, иссиден ѳлеме, — деб тешиниб башлады.

Тѣртюсю экишер юлешиниб, картны къыздырадыла. Ортадан аз-кѣб заман кетди эсе да, Къобанны ол бирси джанында тургъанланы ючюсю бери айланыб, къоллары бла сууну кѣргюзте, не эсе бир затла айтыб къычыра, энгишге чабдыла. Къарт ойнаргъа къызгъанла аланы къычырыкъларына, эс бѣлмедиле. Ол сагъатдан Къобанны эки джанындагъыла да энгишге айланыб чабханларын кѣрюб, сора сагъайдыла.

— Ой, юйюгюз къурурукъла, нѣгеригизни суу алыб кетди, сиз да былайда ойнай, — деб джылы быланы кеминде бир джаш чабалгъаныча энгишге кетди. Тѣртюсю да ѳрге туруб, тели адамлача бир-бирлерине къараб, сора бир джыгъыла, бир тура, адамла баргъан джары тебретиле.

Быладан юч-тѣрт къычырым энгишгеде джуууна тургъанладан талай джаш суу алыб келген адамны джетиб тутуб, тышына чыгъардыла. Алайгъа джетгенлени бирини айтханын эте, джашны башын энгишге тутуб, аякъларын ѳрге кѣлтюрдюле. Аны ауузундан, бурнундан да кѣб суу келди. Алай а санлары, Къобан сууча, сууукъ болуб бошагъан эди.

Эслеб сёлеше тур

Кечеги сагъат ондан атлагъанды. Балханий джашы биягъынлай кечге къалгъанына джюреги кыйналыб джаталмайт, таууш эштсе, эшик таба къарайды. Бир кесекден джашы Тау-Солтан керти да келди. Ол кесин ариу тутаргъа излегенликге, ауузу бюлдюрдю, аякълары да чалдыш-малдыш этедиле. Тау-Солтан кийимлерин да тешиб, столну юсюне атыб:

— Анам, бир айран ичирчи, — деди. Анасы хоншуларындан келтирген айранчыкъгъа суу да къошуб, аллына сала, акъыл юретир мурат бла былай деб башлады:

— Джашчыкъ, къарт болгъанма, джангыз ийнекни да туталмай сатдым. Сен энди уллу болгъанса. Джаным-кёзюм, бу ичкини да къой да, юйге былай бир керти ие бол. Ичкини сюрген ауруучу болады деб ненча айтадыла.

Тау-Солтан къанджал кружкада джукъа суусабы эрлай лыкъ деб джутуб, энди джокъс уду дегенча, анасыны бетине джити къараб:

— Анам, хар ингир сайын мени бла кюрешиб тургъанынги бир къой. Ичмесем башым ауруйду, не этейим.

Энди сени сёзлеринг да башыма джюрегими къошаргъа башлагъанды. Былай бир эслеб сёлеше тур,— деб къатында эски диваннга аунады.

Биз сени урлагъанбыз

Абул кеси джаш адам болгъанлыкъгъа, врачланы джюрегинги къыяуу барды, ауузунга ичкини салыргъа чыртда боллукъ тюлдю дегенли керти да кесин ариу тутады, Ма эки джыл болуб барады джюреги да билдирмей, тынч-эсен ишлеб тургъанлы.

Анасыны къарнашындан туугъан, къайынларыма кёрюнюрге барама, кел деб чакъыргъанында, огъай деб къоялмайт, ала бла барады.

Столланы тегереклеринде олтургъанланы алларына кёб тюрюлю хант бла бирге аракъы стаканла да салыннгандыла. Тамада бла шапаны излемлерин толтура, кими стаканны толусу бла, кими да джартысын ичиб салгъандыла.

Абулну стаканы къяулгъаныча турады. Шапа не кюрешди эсе да, аузуна салмады. Ашау-ичиу къызыугъа кириб тургъанлай, кюеуню ол гитче юйчюкде къартлагъа кёргюзтуб къайтыргъа деб оноу этилди. Джашны биргесине барыргъа деб Абулгъа да айтылды. Арбазда, джыйылыб тургъан джашланы ичинден ол ичерге унамай, кесин омакъландыргъан ма олду деген тауушну эшитгенликге, анга магъана бермеди. Джашла кюеуню юйге алыб кириб баргъанлай, артхаракъда келе тургъан Абулну эки-юч кючлю къол эрлай артына джыгъыб, кёлтюрюб, башха юйге алыб кетдиле. Биз сени урлагъанбыз, кесинг да ичмеген адам тынч турурса деб, келтириб, уллу юйню подвалына джыйдыла.

Джашла мени джюрегим ауруйду, ичерге болмаиды, этмегиз былай дегенинде, ауруй эсенг, юйюнгде тынч тургъа эдинг деб, кирит салыб кетдиле. Ашау, ичиу да бошалыб, тамаданы оноуу бла кетейик деб эшикге чыкгъанларында, къайсы эсе да Абул джокъду, — деди. Табмадыла, Аны урланган хапары чыгъыб, ол джанындан джашлагъа ачха тутдургъанларында келиб, подвалны эшигин ачыб, чыракъны джандырдыла. Сууукъ подвалны бир кыйырында джюрегинден къолу бла тутуб, онгсуз болуб тургъан Абулну чыгъарыб, машина бла больницагъа гузаба алыб кетдиле...

Талашхандыла

Мустафа эл тууарны кютеди. Эртденбла бек эртде тургъаны себебли, ингирде кёб мычымай джатыб, тынчайыр къайгъыгъа киреди. Бюгюн да, бирси печеге кириб, джатыб, кёзю къалкыугъа кете башлагъанлай, бир заманда арбазда ай анангы деген ачы таууш бла бирге итни тегерекни зынгырдатыб, къансыгъаны эшитилди.

Мустафа не палах болду эке деб кеси аллына сёлеше, эрлай ич кийимлери бла полгъа тюшюб, аягъына къаблаучу чарыкъларыны бирин табсай, алайлай гузаба коридоргъа чыгъыб, чыракъны басыб джандырды. Арбазны бир кыйырында тууаргъа биргесине джюрюучю Бойнакъ къабакъ эшикни къатында да биреулен төрт бюклениб ынгырдайдыла. Мустафа эм алгъа ол адамны къатына барыб:

— Сен кимсе? — деди.

Джатхан бери бурулгъанында, джашы Дукъуш болгъанын таныб:

— Не къан джаугъанды? — деб андан ары джукъ айтмай, гылын къуш мыллыкны сакълагъанча, тынгылаб тохтады.

Къусханы да, джылагъаны да джашыны бетин къуджур халгъа киргизгенди. Мустафа сорууун экинчи кере къайтаргъанында, ол ёрге тура келиб, дагъыда джыгъылды. Сора асыры эсиргенден сёзлени бир-бирине кючден тагъа ангылатды.

Бу эшикни былай ачханлай, алайда тургъан Бойнакъны къуйругъундан къаты басханды. Ит джанына джетгенинде, муну аягъындан къабханды. Дукъуш да эрлай, алай уллу сюекли болмагъан итни тюбуне басыб, дерт джетдирирге деб къулагъындан къабханды. Энди экисини эки джерде ачы кычырыкълары да аны ючюндю.

Кёб турмай Мустафаны юй бийчеси Пачахан коридоргъа чыгъыб:

— Ий, не болгъанды, неди бу кычырыкъ? — деди.

Мустафа джашын кююб, Бойнакъ таба атлай сёлешди:

— Юйюнге ёлю болгъанды. Талашхандыла.

— Ким талашханды?

— Ол джанынгдан сюйген джашынг эсириб, ма бу ит бла.

— Оо, тюнене Абул-Керимни эки ийнеги бла таныны хакъларын мен алырмамы дегенинде, хо деб кюйгъан эдим.

— Деген эсенг, энди хайда харс ур, — деб Мустафа аузуна келгенни кюя, атлауучла бла юйге чыгъыб тебреди.

Адамлыкълары бар кёре эдим

Ёрге чыкыгъан кызыны ызындан баргъан джашла къайтыб келгендиле.

Араларында кесин эсгерген джокъду. Болгъан къатышыбды.

Тиширыула да, кеслерича уллу-уллу кычырыб,

сөлешедиле. Ала тюрлю-тюрлю ящиклени автобусдан алыб, бери юйге киргизир къайгъыдадыла.

Джыйынны тамадасы Джоджур эки кере абынган да этиб, юйге кючден киреди. Аланы келликлерин сакълаб тургъан эки-юч къартха эрлай сёлешиб теберге кесине базмай, шиндикге олтуруб иги кесек турду. Къартланы бири:

— Джоджур, бир хапар да айт, тынч-эсен барыб келдигизми? Джангы джууукъланы джаратдыгъызмы?, — деди.

— Оллахий, Хаджи-Умар, алааматды чот. Хм-хм, Хы! Тынч-эсен барыб, сау-эсен къайтыб келдик. Бизге къалай къарагъанларын андан билигиз, аякъ юсюнде тургъан бирибиз кълалмагъанды. Прямо сау болсунла, джашланы бирем-бирем кёлтюрюб келиб, автобусха алай сала эдиле. Бу ашарыкъма дегенинг столлада алай тюрленмегенча кълалды.

Джангы джууукъланы адамлыкълары бар кёре эдим. Хм-хм. Ауурлугъун таягъына салыб тургъан къарт:

— Къайдам тейри, дегенден ары сёз айтмады.

Бу кимни сабийиди?

Шомалай иги дженгиб, ингир ала юйюне алай джыйлды. Арбазгъа киргенден сора, аллына атларгъа къоркъгъанча иги кесек симсиреб турду. Башын кёлтюрюб, аллына къараб, сора ойнай тургъан эки джашчыкъ кесини сабийлери болгъанын кючден таныды... Бир кесекден аланы къатларына джууукъ келиб:

— Ойнаймы турасыз, анагъыз а юйдемиди? — деб, сорууна джууаб алгъынчы огъунакъ сёлешиб башлады.

— Ол алайда тауукъ орунну къатында ойнай тургъан кимни сабийиди? Ингирликде мында нек турады? Дженгил ашырыгъыз юйюне. Къарангыда не болады, не кълалды. Ангыладынгмы Джаббай, — деб уллу джашчыгъына иги хыныракъ этди. Джашчыкъ ойнагъанын да кююб, баш энишге къараб туруб, сора ёрге турду.

— Ма ангамы айтаса, — деб арлакъда кеси джангыз ойнай тургъан къызчыкъгъа къларады.

— Хо, андан сора кимге айтырыкъ эдим.

— Да ол бизни Файрузду сора уа, — деб атасыны быллай болумун ушатмай, джашчыкъ эгешчиги таба кетди.

Шомалай алай ары къараб, иги кесек туруб, къолун эки кере силкиб, юйге айланды.

Сталбаны джолну ортасына салыб

Токъмакъ, иги къулакъ оту да бар, джангы «Жигули» машинагъа къанат битдириб барады. Кёлю джарыкъды. Радиоприемникден чыкъгъан тюрюлю тюрюлю джырлагъа кеси да бир-бирледе джырлаб къошулады. Аллында баргъан дженгил джюрюшлю машиналары ызларындан джетиб, терк озуб, алларына чыгъады. Тау джоллада ёргеси, энгишгеси, айланчы болмаймы къаллыкъ эди. Аллай айланчха Токъмакъ эки кере джетиб, дагъыда юч-тёрт машинаны озду. Къалай сейирдиле тау джолла, тюбю суу, баш джаны бурма чегетле, баргъан джол ариу асфальт. Алай а... Джолну энтда бир айланчына джетерге, джюрюшю асыры бек къызыу болгъаны себебли, машинаны буруб тюз элталмай барыб, бетон столбагъа урду. Джангы «Жигулини» аллы чотдан чыкъды. Не мадар. Кёб турмай алайгъа ГАИ-ни къуллукъчусу да джетди. Ол мотоциклден тюшюб, машинаны къатына джетерге, Токъмакъ бети да тюрлениб:

— Столбаны келтириб, тюз джолну ортасына салмасала болмаймы эди, деб хыршыланыргъа изледи. ГАИ-ни къуллукъчусу бир кесек къынгыр болгъан столбагъа керт да джолну ортасындамыды дегенча къараб, башын чайкъады.

Ма тенг десенг

Келин келген джерде ашау, ичиу барады. Тюрюлю хахта столлагъа сыйыныб болмайдыла. Ол джокъду, муну келтир деб айтыргъа зат джокъду. Бары да барды. Бирси олтургъанладан эсе, Ачауну тартханы дженгиб, аузу бюлдюргю этеди. Мияла табакълада тузланиган агурчаланы, помидорланы аузуна салыб

кёрмегенлей, шапа бу не чотду, былай бир джангы тузланган зат келтир деб, джундуругъун столгъа уруб, башын энишге ийди. Шапалыкъ эте айланган тузлу закускалагъа бир кесек къараб туруб, кеси эртдеден таныгъан Ачау бла ойнары келди. Шапа джаш эрлай эшикге чыгъыб кетиб, кёб турмай табакъ бла къайтды.

— Оллахий, Ачау сени къуру кесинге деб, ма бу тузланган къобуста кесекни кючден табдым, — деб иги ачыб тургъан, маллагъа берилген чюгюндюр жомну аллына салды.

Табакъны бери аллына джууукъ тартыб:

— Эй, ма тенг десенг, мен сени бир мадар болса быллай бир джангы закуска табарынгы билиб айтхан эдим, — деб Ачау эрлай къашыкъ бла жомну сермеб тебреди.

Байрам-Алийни акъыл сёзю

Байрам-Алий, нёгерлери бла тартыб, кефли болуб олтурады. Кампанны ичинден бири сёлеше келиб:

— Аланла, бусагъатда ичкиге закон бек къаты болгъанды. Джолда ма алай ауа-сауа баргъанынгы кёрдюле, алыб барыб джыйыб къоярыкъдыла. Джюрюген сагъатда не къадар къарыууну салыб, тюзюрек барыргъа керекбиз, абынган-зат этиб билдирдинг, юйюнг къуруду, — деб ауаз береди. Сейири неди десенг, алгъынча болмай, къарт да, джаш да сенден джийиргенедиле, бармакълары бла кёргюзтедиле.

Сакълыкъ, дагъыда сакълыкъ керекди.

Аны сёзюне тынгылай туруб, Байрам-Алий бир бармагъын да ёрге тутуб, былай деди:

— Тохта, тохта шохум, сёз ючюн, мен алгъынча тюз джолну ортасы бла бармай, озгъаннга да алгъынча ёшюн уруш этмей, буруулары кыйырлары бла олтургъан, тургъан да эте барсам, аузумдан сёз да чыгъармасам, кимни не иши барды. Законда тюз ма бу мен айтханлары юсюнден джазылгъанмыды? Джазылмагъанды. Так что, чот сен айтханча туура алай къоркъуулу тюлдю. Ичинден, ёмюрюнде мындан акъыллы сёз айтхан болмазма дей, табыгъыз энди мынга джууаб дегенча нёгерлерине кёзлерин джандырыб къарады.

БАШЛАРЫ

ХАПАРЛА

Мазанны хапары	4
Тюзелиу	10
Ол къаллай тюбешиу боллукъду?	17
Джангы джылны кечесинде	22
Джигитлик ёлмейди	55
Джашауума разыма	59
Мен алкъын	31
Джыламукъ тамчыла	33
Тамада инженер	44
Джигитлик ёлмейди	55
Джашауума разыма	59
Къазауат боллукъ тюлдю	78
Аккамы рамасы	79
Къарт Ахлау	80
Джашчыкъ бла къарылгъашчыкъла	81
Кертме терек	82
Исси джыламукъла	83
Ана джюрек	84
Къарт почтачы	86
Чардакъда къагъытла	87
Къайдан биллик эди	89
Отдан да кючлю	90
Парткомну секретары	103

ОЧЕРКЛЕ

Ветеранны джолу	123
Джаш тёлуге, ана тилге	128
Философия илмуланы доктору	132
Джашаны айланч джоллары	138
Сыналгъан джылла	144
Джашау элегинден ётгенди	150
Халкъ сый бере эди	155
Джюреке джол табханды	159
«Таула бла сёлешиу»	165
Архитектор Айбаз улу	170
Комиссар Эрикген улу	174
Бир юйдегини хапары	179
Генерал Хачир улу	185

ЧАМ ХАПАРЛА

Тийме анга	193
Майна джыланла	194
Биз умут этгенча болмады	195
Джуудула	196
Келсе, сюе-сюе барыр	197

Иги граду су барды да	198
Хата джокъду	199
Бир эркин солуюкъ	200
Эслеб сёлеше тур	201
Биз сени урлагъанбыз	201
Талашхандыла	202
Адамлыкълары бар кёре эдим	203
Бу кимни сабийиди?	204
Сталбаны джолу ортасына салыб	205
Ма тенг десенг	205
Байрам-Алийни акъыл сёзю	206

Хапчаев Маммет Юсупович

ДОВОЛЕН СВОЕЙ ЖИЗНЬЮ

Рассказы, очерки, сатирические рассказы

На карачаевском языке

Редактор *М. М. Кубанов*. Художник *Н. К. Кушков*. Художественный редактор *В. В. Сирогина*. Технический редактор *О. А. Ахметова*. Корректор *Н. С. Салпагарова*. Сдано в набор 10.04.95. Подписано к печати 25.07.95. Формат 84x108¹/₃₂. Бумага офсетная. Гарнитура «Школьная». Печать высокая. Усл. печ. л. 10,9. Усл. кр.-отт. 11,4. Уч.-изд. л. 10,9. Тираж 2 000 экз. Заказ № 1675. С 3. Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство. 357100, г. Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати. Карачаево-Черкесское АО «Полиграфист». 357100, г. Черкесск, ул. Первомайская, 47.

X 20

Хапчаев М. Ю. «Доволен своей жизнью». Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство. 1995—208 с.

ISBN 5—7289—0059—3

В сборник вошли рассказы, очерки и сатирические рассказы повествующие о времени, о людях, о их нравственном облике, об интернациональном воспитании граждан, о благородстве и доброте души человеческой, об острой проблеме взаимоотношений отцов и детей и других проблемах современной жизни.

84 (2 Рос-Кара) 6—4

X $\frac{4702280100-3}{9\Pi1(03)-95}$ 3—95